

Sosyolojiye Giriş

YAZAN :

Dr. Hans FREYER

Münster Üniversitesi Hukuk ve Devlet İlimleri Fakültesi Sosyoloji
Ordinaryüs Profesörü

ÇEVİREN :

Dr. Nermin ABADAN

Siyasal Bilgiler Fakültesi
İdare Hukuku ve Amme İdaresi Asistanı

Sosyolojiye Giriş

Y A Z A N

Dr. Hans FREYER

Münster Üniversitesi Hukuk ve Devlet İlimleri Fakültesi Sosyoloji
Ordinaryüs Profesörü

ÇEVİREN

Dr. Nermin A B A D A N

Siyasal Bilgiler Fakültesi
İdare Hukuku ve Amme İdaresi Asistanı

ESER HAKKINDA

Münster Üniversitesi Hukuk ve Devlet İlimleri Fakültesi Sosyoloji Ordinarius Profesörü Dr. Hans FREYER'in şahsiyeti her türlü sitayişin üstündedir. Sosyolojiye getirdiği yeni ışıklar, bu ilim sahasının yetkili bilginlerinin kabul ettiği gibi, büyük kuruculara has kuvvettedir.

Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1955 - 56 yılının bütün ders yılı, 1956 - 57 yılı yaz sömestri zarfında sosyoloji kürsü ve derslerini kendisine tevdi etmek fırsat ve talihine mazhar oldu. Kendi sahasında doldurulmaz bir yere sahip olacağı muhakkak olan bu eser, geçen yılki dersleri bir araya toplamaktadır. Bu yıl tedris ettiği dersleri, «Endüstride hareketlilik» adı altında ayrıca neşretmeği kuvvetle umuyoruz.

Memleketimiz ilim âlemine yaptığı bu emsalsiz yardımdan dolayı sayın Ord. Prof. Dr. Hans Freyer ve onun değerli mütercimi sayın Dr. Nermin Abadan'a içten teşekkürlerimizi sunmağı gerekli bir vazife sayıyoruz.

Siyasal Bilgiler Fakültesi
Dkanı

Prof. Dr. Kemal Fikret ARIK

MÜELLİFİ TAKDİM

Ord. Prof. Dr. Hans FREYER, 31 Temmuz 1887 de Leipzig'de doğmuş, lise tahsilini Dresden'de, yüksek tahsilini de Leipzig ve Berlin'de ikmal ederek 1911 de felsefe doktoru unvanını almıştır. 1920 de Leipzig'de doçentlik imtihanını veren Hans Freyer, 1922 de Kiel Üniversitesinde felsefe profesörlüğüne tâyin edilmiştir.

1925 de Leipzig Üniversitesinde ilk defa olarak müstakil hale getirilen sosyoloji kürsüsüne ordinaryüs profesör sıfatıyla dâvet edilmiştir. 1938 - 44 yılları arasında Budapeşte Üniversitesinde, 1953 de Cenubî Amerika'da Buenos Aires ve Mendoza'da misafir profesörlük etmiş, 1954 ve 1955 de de Ankara Dil, Tarih ve Coğrafya ile Siyasal Bilgiler Fakültelerinde çalışmıştır. 1957 yaz sômestri için de Siyasal Bilgiler Fakültemizin dâvetini kabul etmiş bulunan Prof. Hans Freyer 1955 yılından beri Münster Üniversitesi Hukuk ve Siyaset İlimleri Fakültesinde Sosyoloji Ordinaryüs Profesörü olarak vazife görmektedir.

Prof. Hans Freyer, sosyoloji ve tarih felsefesi olarak dünya ölçüsünde büyük bir şöhrete sahiptir. Bellibaşlı eserleri şunlardır :

- 1 — Grundlegung einer Ethik = Bir ahlâk telâkkisinin esasları, 1918
- 2 — Die Bedeutung der Wirtschaft im Denken des 19. Jahrhunderts = 19 cu yüzyıl düşüncesinde ekonominin önemi, 1921
- 3 — Prometheus, Ideen zur Philosophie der Kultur = Promete, Kültür felsefesi üzerinde düşünceler, 1922
- 4 — Theorie des objektiven Geistes = Objektif fikir ve ruh nazariyesi, 1922
- 5 — Der Staat = Devlet, 1925
- 6 — Soziologie als Wirklichkeitslehre = Gerçeklik ilmi olarak sosyoloji, 1930
- 7 — Einführung in die Soziologie = Sosyolojiye giriş, 1931
- 8 — Revolution von rechts = Sağdan gelen inkilâb, 1932
- 9 — Die politische Insel, eine Geschichte der Utopien = Siyasal ada, ütopyaların bir tarihçesi, 1936
- 10 — Machiavelli = Makyavel, 1937
- 11 — Weltgeschichte Europas = Avrupa'nın cihan tarihi, 1948
- 12 — Theorie des gegenwaertigen Zeitalters = Devrimizin nazariyesi, 1955

Bu eserlerin sadece konu ve adları bile Prof. Freyer'in derin felsefi ve tarihi kültüre dayanan bilgi hazinesinin zenginliğini ve alâka sahasının genişliğini göstermeğe kâfidir. Prof. Freyer'in bir realite ilmi olarak ele aldığı sosyolojinin mâna ve değeri hakkında orijinal şahsî görüş ve kanaatleri Siyasal Bilgiler Fakültesi için sureti mahsusada yazdığı bu kitabın başlangıcında kendisince belirtilmiştir. Sempatik şahsiyeti, samimîlik ve tevazuu ile bütün Türk meslekdaşları ile talebelerinin içten sevgi ve saygılarını kazanan Prof. Freyer, eski tarihini pek iyi bildiği memleketimizin tabii güzelliklerle halkımızın misafirperverlik ve ruh necabetine meclup, yüksek bir fikir ve ilim adamıdır.

18 Mart 1957

Prof. Dr. Yavuz ABADAN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Bahis : 1 SOSYOLOJİNİN KONUSU VE METODU	1
1) Sosyoloji üniversal (cihanşümül) bir ilim dalı olmayıp, özel bir konuya sahiptir	1
2) Yapı ve vakia olarak cemiyet	8
3) Sosyoloji normatif olmayan bir vakıalar ilmidir	13
4) Sosyoloji amprik bir ilimdir	20
5) Sosyoloji ve Tarih	30
Bahis : 2 SOSYOLOJİ TARİHİNİN KISA BİR ÖZETİ	37
1) Sosyolojinin ön tarihçesi	37
2) Fransız Pozitivizmine dayanarak Sosyolojinin meydana gelişi	45
3) Hegel'in Hukuk Felsefesine göre Sosyolojinin teşekkülü	52
4) 1800 - 1900 Yılları arasında Sosyoloji	59
5) Sosyolojinin 1900 sıralarında yeniden kuruluşu	63
Bahis : 3 SOSYAL HAYATIN ANA ŞEKİLLERİ	
(Seçme Örnekler)	73
1) Cemaat	73
2) Menfaat Birlikleri	81
3) Hâkimiyet	87
4) Zümre Cemiyeti	94
5) Sınıf Cemiyeti	102
Bahis : 4 SOSYAL HAREKETLİLİK	111
1) Yatay (ufkî) Hareketlilik	111
2) Dikey Hareketlilik	121
3) Dikey Hareketlilik : Sosyal Yükseliş ve İniş	125
Bahis : 5 KÖY, ŞEHİR VE BÜYÜK ŞEHİR	133
1) Ziraat Sosyolojisi	133
2) Şehir Sosyolojisi	155
3) Büyük Şehir	159
Bahis : 6 AİLE SOSYOLOJİSİ	169
1) Ailenin etnososyolojisi	180
2) Modern Aile Sosyolojisi	180

Ö N S Ö Z

Bu kitap 1954.-55 yıllarında Ankara Üniversitesi'nin Siyasal Bilgiler Fakültesinde verilen ve 1957 yılının yaz s0mestrinde aynı Fak0lterde devam ettirilen derslerin bir mahsul0 olarak çıkmaktadır. Bu eserin başlıca maksadı sosyoloji ilmine bir giriş vazifesi g0rmek ve bu sahada ders dinlemiş veya bazı konferanslar takip etmiş olan gençlerin sosyoloji sahasında bağımsız incelemeler yapmasını kolaylaştırmaktır. Bu sebeple bu kitapta sosyolojiye has bir sistem geliştirmek esas gaye olarak seçilmiştir. Bu ana gaye bellibaşlı üç istikamet takip etmektedir.

Bunlardan birincisi yeni başhyanlara modern sosyolojinin nasıl çalıştığını, ne gibi metodlar kullandığını ve mes. hukuk, tarih, felsefe gibi ilim dallarından nasıl ayrıldığını ve k0lt0r ilimleri sisteminde ne gibi bir yer işgal ettiğini göstermektedir.

İkincisi çeşitli örnekler yardımı ile toplumsal olayların objektif ve ilmi bir şekilde nasıl incelendiğini ve bunlarla «kıymet hük0mlerinden âzade» mefhumların ne şekilde teşkil edildiğini belirtmektedir.

Nihayet üç0nc0 hedef, sosyolojinin birkaç önemli bahsini ihtiva ettikleri ana problemlerle halihazırda elde edilen neticelere g0re tasvir etmektedir.

Yazarın başlıca arzusu, bu yollardan sosyolojiye has düşünce tarzını belirtmek ve toplumsal realiteyi tahrif edilmeden çok taraflı bir şekilde kavrayabilmeği sağlamak üzere, bu ilmin muhtaç olduğu «sosyolojik görüş0» geliştirmektir. Bu arada uygun düşen yerlerde, halen klasik bir değer taşıyan eski sosyolojik teorilerin düşünce tarzlarına ve objektif neticelere işaret edilmiştir. Bu mânada bu kitap aynı zamanda Émile D0rkheim, Vilfredo Pareto, Max Weber, Auguste Comte, Herbert Spencer, Lorenz von Stein Wilhelm Heinrich Riehl, ves. gibi düşün0rlere ait fikirleri belirtmek bakımından sosyoloji tarihine bir giriş sayılır. Bununla beraber kitabın asıl alâka sahası sosyoloji teorileri ve bunların tarihi gelişimi değil, toplumsal realite ve onun içinde yer alan akt0el problemler aynı zamanda hukukçuları, idarecileri, iktisatçıları, siyaset adamlarını pratik y0nden ilgilendirmektedir. Sosyoloji bu meslek adamlarına da hu-

susî bir görüŖ kazandırabilir ve bu hedefe en iyi bir Ŗekilde bağımsız ve hür bir ilim olarak sıkı bir objektifliğe riayet ettiğı nisbette erişir.

Bu kitabın müellifi için bu eser aynı zamanda misafirperverliğine iki defa mazhar olma Ŗerefine nail olduğı Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesine karşı duyduğı içten bağlılığın bir sembolüdür.

Bu arada gerek Almanca lisanına derin vukufu, gerek sosyolojik problemlerin özüne nüfuzu sayesinde Siyasal Bilgiler Fakültesinde okutturduğum dersleri serbest bir Ŗekilde başarı ile tercüme eden ve bu metni yazılı olarak Türkçe'ye çeviren, eserin bütün baskı ve tashih işlerini olağanüstü bir gayretle ve sür'atle takip edip, sonuçlandıran Asistanım Dr. Nermin Abadan'a içten teşekkürlerimi sunmağı bir vazife **bilirim**.

Ord. Prof. Dr. Hans FREYER

Bahis I:

SOSYOLOJİNİN KONUSU VE METODU

§ 1 — *Sosyoloji üniversal (cihanşümul) bir ilim dalı olmayıp, özel bir konuya sahiptir.*

Sosyoloji, cemiyetin şekil ve gelişmesini tayin eden kanunları tetkik konusu olarak alan bir ilimdir. Bu tarif esasa göre değil, yalnız lâfzî mânasında, botanik: bitkilerin ilmi, lengüstik: lisanların şekil ve gelişim kanunlarının ilmidir, tarzındaki tarifler gibi basit ve açık mânalıdır.

Sosyoloji ilmine ait tarifteki fark ve güçlük bizzat konusunda, yani cemiyet mefhumunda saklıdır. Cemiyet, bitkiler veya lisan âlemi gibi konu itibarile sınırlanabilir bir münferit tezahürler topluluğu değildir. Cemiyet daha çok «tabiat» veya «tarih» gibi bir varlık şeklidir. Nasıl ki her maddî cisim tabiat kanunlarına tâbi olup «tabiat» dan sayılıyorsa, nasilki zaman çevresinde cereyan edenler tarihe mal oluyorsa, onun gibi insanoğlunun yaptığı, yarattığı ve geçirdiği her şey «cemiyet» âleminde var olmaktadır.

Hiç bir ruhi heyecan, tarihî olayların hiç bir devresi, hiç bir kültürel başarı bir cemiyet vakıası sayılmaksızın tasavvur edilemez. Bu arada bilhassa «Kültür» ve «Medeniyet» mefhumları altında topladığımız nizam ve şekiller çifte mânada sosyolojik bir hüviyet taşımaktadırlar; bunlar bir yandan insanların toplumsal işbirliğinden doğmakta, diğer yandan insanlar arasında belirli münasebetlerin kurulmasına önayak olmaktadır. Aynı gerçek ekonomi, eğitim, lisan, sanat, hukuk, örf, âdet, siyaset ve din için de vâridir. Mânevî ilimler olarak vasıflandırdığımız kültürün münferit ilim dalları, kendi sahalarını araştırma cehdi sırasında devamlı olarak toplumsal münasebetlere rastlarlar. Bu ilim dalları daimî surette bir yandan filân hukuk sistemi, falan cemiyet nizamı veya sanat üslûbu gibi kültür yapılarının hangi toplumsal temellere dayandığını, diğer yandan kültür terkinin sosyal hayata nasıl tesir ettiğini, sosyal hayatta ne gibi bağlantı, tabakalaşma, tefrik ve tezadlar meydana getirdiğini ortaya atma durumundadırlar.

Şu halde sosyolojiyi hiç bir şey ilâve etmeksizin cemiyet ilmi, yani toplumsal şartlardan doğan ve toplumsal tesire sahip olayların ilmi olarak tarif ederse,

sosyolojiye bütün kültür ilimlerini dahil etmek gerekir. Bu düşünce tarzı bilhassa sosyolojinin yeni bir ilim branşı olarak ortaya atıldığı yerlerde şuurlu bir şekilde benimsenmiştir, zira yeni ilimler kolaylıkla üniversal bir hüviyet taşıdıkları iddiasında bulunurlar. Bu takdirde sosyoloji, insanlığın toplumsal gelişimini faaliyet ve yaratılma alanlarını içine alan bir çeşit üniversal ilim haline gelirdi, çünkü bütün bu sahalarda toplumsal kudretlerin iş başında olduğu ve hepsinde toplumsal yaşayışın en karakteristik bir şekilde tezahür ettiği göze çarpmaktadır. Sosyolojinin nüveleşip şekillenmeğe başladığı 18 inci asırda, bazı düşünürler mes. A. Ferguson (1) bu yeni ilim dalına yukarıda belirttiğimiz üzere gayet şümulü bir konu izafe etmiştir. A. Comte'a göre de sosyoloji, bütün beşeriyetin kültür gelişmesini içine almaktadır. Hattâ tarihi materyalizm dahi — hiç değilse bir mânada sosyolojik tefekkürü, bütün mânevî ilimlerin tek ilmî metodu olarak saymakla, sosyolojiyi dünya tarihini açıklayan üniversal bir anahtar haline getirmektedir.

Sosyoloji çoktan bu mübalâğalı iddialardan vazgeçmiştir. Esasen bu feragattir ki, sosyolojinin kendine has konusu ve metodu olan bir ilim haline gelmesini mümkün kılmıştır. Böylece sosyoloji, esas konusu olan cemiyet mefhumunu özel bir şekilde tayin ve tarif etmeğe başlamıştır. Biz bugün toplumsal mahiyette olan her şeyi sosyolojinin konusu haline getiren ve onu sosyolojiye has kılan gayretleri yani bütün mânevî ilimleri yalnız sosyolojinin bir dalı olarak sayan ve bunların sadece sosyolojik metodlar kullanmaları gerektiği noktai nazarında bulunan düşünce sistemine *sosyologizm* adını veriyoruz. Mantıkî olarak mütalea edilirse, sosyologizm, psikologizm'e paralel yürüyen bir düşünce tarzıdır. Hiç şüphe yoktur ki bütün ekonomik olaylar insanların girişmiş oldukları bazı fiillerin mahsulüdür. Böylelikle şuurlu veya şuursuz bir şekilde girişilen ruhî olaylar sıfatını taşırlar. Aynı mütalea bütün hukukî faaliyetler, sanat denemeleri, ilmî araştırmalar, dinî ibadetler için doğrudur. Bütün beşerî tasarruflar, yaratıcı hamleler ve yaşanılan haller hiç şüphesiz ruhî fiillerden ileri gelmektedir. Ancak bu gerçekten hareketle bir ekonomik nizamın, bir hukukî sistemin, bir lisan bünyesinin sadece psikolojik mefhumlarla izah edilebileceğini iddia etmek hatalıdır. Bu düşünce tarzı işte «*psikologizm*» in büyük hatasıdır. Nitekim mânevî ilimlerin her biri bu iddiayı cerh etmek maksadile kendi sahaları içinde kalan yapılarını geliştirmeye yarayan kanunları ortaya çıkarmağa muktedirdir ve ayrıca bu ödevi gerçekleştirmekle mükellef olduklarını haklı olarak beyan etmişlerdir.

Aynı tenkid sosyologizm'e karşı da yapılmıştır. Hiç şüphe yoktur ki muayyen bir grup dahilinde konuşulan bir dil toplumsal bir hâdisedir ve bu bakımdan sosyolojik bir vakıa sayılması gerekir. Fakat dil herşeyden önce gramer ve sentaksı ilgilendiren münasebetleri havi ses ve mânalardan tereküp eden bir yapı-

---

1) Essay on the History of Civil Society, 1767.

dır. Bu sebeple lisan ilmi, dilin gelişimi ile yapısını teşvik edecek kanunları, yani ses kaydırma, mâna değişimi ve şekil yontulmasına taâlluk eden kanunları tetkik etmekle ödevlidir. Lisan ilminin özel konusunu bunlar teşkil eder. Bu bakımdan ilmî tetkikleri sadece lisan teatisinde beliren sosyolojik veya psikolojik vakıalara inhişar ettirmek; bu ilmi spesifik konusundan uzaklaştırıp beyhude yere tahdit etmiş olurdu. Aynı müşahede diğer bütün mânevî ilimler için vâriddir. Bu ilim dallarından her biri araştırmalarda bulunduğu kültür çevresinde muayyen kanunlara rastlamaktadır; işte bu kavramlar o ilim dalının gerçek konusunu teşkil etmektedir. İktisadî piyasanın özel kanunları olduğu kadar sanat üslûbunun teşekkül ve gelişmesine ait kanunlar veya siyasî nizama has kanunlar mevcuttur. İşte bu kavramlar sosyal ekonomi, sanat ilmi ve siyaset nazariyeleri tarafından değerlendirilmektedir. Manevî ilimler dikkatlerini bu ödev üzerinde teksif ederken, muhtariyetlerini korumuş ve sosyologizm'e karşı mukavemet etmiş oluyorlar. Bununla ekonomi, hukuk, sanat, dil, din ve diğer kültür dallarile ilgili sosyolojik meselelerin önemi inkâr edilmiş olmuyor. Ancak sosyolojinin belli başlı ödevi kültür yapılarının muhteva ve şekil kanunlarını araştıracağı yerde sadece bu yapıların hangi sosyal şartlar altında ortaya çıktıklarını ve ne gibi tesirler icra ettiklerini tesbit etmektir.

Bu sınırlama ve daraltmadan en büyük menfaat hissesini çıkaran sosyolojinin tâ kendisidir. Zira beşerî kültür gelişmesini açıklayan üniversal değere sahip bir ilim olma iddiasile sosyoloji asıl bugün ilimler sistemi ortasında işgal ettiği mümtaz ve şerefli mevkiî ihraz edemezdi. Sadece daha eski kültür ilimlerinin mukavemeti değil, bizatihi sosyolojinin metodoloji konusundaki tekâmülü de onu cemiyet mefhumunu daraltmağa doğru sevk etmiştir. Böylece cemiyet mefhumu ile toplumsal hayat ve münasebetlerle ilgili herşey kastedilmeyip, bu tâbir yalnız spesifik bir mevzu ve hususî ilimlere has meseleler hakkında kullanılmağa başlanmıştır.

Bütün kültürel tezahürler, insanlar arasındaki rekabet veya işbirliği, beraber veya ayrı bulunma halinden ileri geldiği cihetle toplumsal bir cephe taşırlar. Bu sebeple bu kültürel tezahürler sosyolojik bir görüşle mütalea edilebilirler, daha doğrusu *edilmelidirler*. Başka bir deyimle, ekonomik teorinin dışında iktisadî faaliyetlere girişen insanların sosyolojisi, hakların hukukî tahlillerinden gayri bir hukuk sosyolojisi, sanat estetiğinden gayri sanat eseslerinin sosyolojik değerlendirilmesi mevcuttur. Sosyolojinin bu vechesi devamlı olarak zaptedilip, hifzolanabilirse, bu takdirde sosyoloji kendine has bir konu ve görüş zaviyesine kavuşur ve diğer manevî ilimlerle ihtilâfsız bir işbirliğini gerçekleştirme fırsatına kavuşur.

Bu gayeye ulaşmaktaki başlıca güçlük «cemiyet» in belirli bir sahayı işgal etmeyip bütün kültür alanına şâmil olmasıdır. Sanat ve ilim, ekonomi ve hukuk, eğitim, siyaset ve din bütün bu kültür sahaları oldukça bâriz şekilde birbirlerinden ayrılmaktadır. Bu sahalardan herbiri mahiyetleri ve onlara hâkim olan

şekil kanunları sayesinde tefrik olunmaktadır. Müşahhas bir teşbihle denilebilir ki, bu alanlardan hepsi bir yelpazenin bölümleri veya bir binanın odaları gibi yan yana sıralanmış bulunmaktadır. Buna karşılık toplumsal hayat onlara eklenilecek neviden diğer bir alan değildir. Aksine toplumsal hayat bu alanlardan hepsini taşıyan zemin, onların kök saldıkları ve filizlendikleri topraktır. Cemiyet - yine somut bir teşbihle - diğer kültür sahaları ile paralel bir mevkii işgal etmeyip, aksine bütün yatay hatlarla kesişen, bağlayan ve bir dereceye kadar onları taşıyan bir dikey durumundadır. Cemiyet kültür hayatının birçok birimlerinden biri olmayıp, onu taşıyan esas cisimdir. Cemiyetin sosyolojik görüş cephesini hiç olmazsa sadece sosyal münasebet şekillerine hasretmek suretiyle tecrit etmek mümkündür.

Gerçekten de sosyoloji en eski sistemlerinde dahi, hele 1900 den sonra, yukarıda tasvir edilen yola sapmış ve böylece sadece kendisine münhasır olan bir alanının sınırlandırılmasında muvaffak olmuştur. Son yıllarda bilhassa «*Formel = şekli sosyoloji*» bu düşüncüyü hareket mebdeci olarak kabul etmiş ve bununla sosyolojiye spesifik bir konu sağlamağa, aynı zamanda diğer manevî ilimlerle olan münasebetini tasrih etmeğe çalışmıştır. Buna misal olarak şu iki şahsiyeti zikredebiliriz. Bunlardan biri, Almanya'da «*Formel = şekli sosyoloji*» nin kurucusu sayılan *Georg Simmel*, diğeri ise, manevî ilimlerin temeline dair olan derin incelemelerle ilgili olarak *Auguste Comte* ve diğer eski sosyologların üniversal iddialarına karşı kesin ve açık bir mücadeleye girişmiş olan *W. Dilthey*'dir.

G. Simmel'in sosyoloji sistemi şu düşünce silsilesini takip etmektedir: Manevî ilimler, toplumsal hayatın muhteviyatı, insanları birlikte yaşamağa sevkeden maksat ve cemiyetin çerçevesinde gerçekleştirilen değer ve mallara göre istikamet almaktadırlar. Sosyal olaylar, çoktan beri, muhteviyatları, yani ekonomik, hukukî, lengüistik, sanat tezahürlerine göre sistematik bir şekilde tahlil edilmektedirler. Sosyoloji ise, yepyeni bir görüş benimsemediği takdirde, doğrudan doğruya mükerrer bir iş yapmış veya diğer ilim dalları tarafından istihsal edilmiş olan neticelerin ansiklopedik bir toplamını vücuda getirmiş olurdu. Oysaki sosyoloji, tamamen değişik bir görüş açısına sahiptir. Sosyolojinin alâka sahası kültürel cepheye doğru uzanmayıp insanların müşterek hayatına, sosyal teşkilât ve cemiyetleşmeye ait şekillerine doğru tevaccüh etmektedir. *G. Simmel* sosyal şekilleri kültürel muhtevalarından tecrit etmenin doğru olduğunu iddia ederken, her ikisinin bir dereceye kadar müstakil ve değişken bir hüviyete sahip bulunduğunu belirtmektedir. Tecrübelerin teyit ettiği veçhile, sosyal bağlantılardan doğan eş şekiller çeşitli kültür sahalarında karşımıza çıkmaktadır. Bu şekiller değişik muhtevalar taşıyabilirler. Menfaat birliğinin şekli tezahürü mesele iktisadî bir kooperatif, siyasî bir parti, bir spor kulübü veya bir hayır derneği yolu ile gerçekleştirilebilir. Bunun gibi, «iktidar» ın şekli tezahürü bir devletin diğer devletlere karşı olan durumunu tayin ettiği gibi, bir bankalar grubunun para piyasası ile olan münasebetlerini de aynen ifade edebilir. Şu halde,

G. *Simmel*'e göre sosyoloji, sosyal şekillerin sistematik teorisi olarak muhtar bir ilim şeklinde tarif edilebilir. Buna göre, sosyoloji, sosyal üst ve alt nizami, grup münasebetlerini, sosyal farklılık ve tabakalaşmaların hâkimiyet ve ona bağlı beşerî münasebetlerle demeklerin şekil kanunlarını ve bunların muhtevalarını, insanlar üzerinde yarattıkları tepkileri hesaba katmaksızın araştırır. *Simmel*'in canlı bir kıyasla belirttiği gibi, sosyoloji, tarihî bir gelişimin *geometrisidir*.

Bu tasnif tarzına karşı haklı olarak yapılan itirazlar, *Simmel*'in iddia ettiği veçhile, sosyal şekillerin her zaman kültürel muhtevalarından sarîh olarak tefrik edilemeyeceği esasında toplanmaktadır. Bu itirazlara göre «şekil» ve «muhteva» ayrılığı bir mefhum tefrikinden ziyade tasavvurlara dayanan bir konuşma tarzıdır. Bu tenkit bilhassa sosyolojinin mânevî ilimlerin geometrisi olduğu şeklindeki tarif için doğrudur. Bununla beraber şurası inkâr götürmez ki, *Simmel* sosyal hayatın şekli kanunlarını tesbit işinde olağanüstü isabetli müdahalelerde bulunmuş ve nazarı bakımdan sosyoloji ilmine doğru bir yol göstermiştir. Manevî ilimler alanında değerli tecrübelerle sahip olan nazariyatçı W. *Dilthey* bambaşka mülâhazalardan hareket ederek «formel = şekli sosyoloji» ye taraftar olduğunu belirtmiştir. (*Ges. Werke* Cilt 7) *Dilthey*'in kültür felsefesinin temel düşüncelerinden biri, bütün beşerî kültürün bir duygu ve şekil âlemleri çokluğu halinde uzuvlaştığıdır.

Ona göre kültür sistemlerinden her biri (bu tâbir ilk olarak *Dilthey* tarafından orta atılmış ve onun yardımıyla ilmî terminolojiye ithal edilmiştir) insanlığın tarihî faaliyetlerine vahdet ve maksada uygunluk kazandıran gaî sistemlerdir. Kültür sistemlerinden her biri (*Dilthey* sanatı, feni, hukuku, ekonomiyi, tekniği, eğitimi örnek olarak saymaktadır) beşerî tabiatda köklü olan muayyen bir ihtiyacı tatmin etmekte ve fertlerin iştirâkini intikal ettirilebilen objektif ve reel bir münasebet halinde toplamaktadır. Böylece *Dilthey*'e göre kültür sistemleri aynı zamanda tarihî olayların iskeletini teşkil etmektedirler. Bunlar delâletile insan çalışmaları müstakar gayeler etrafında toplanarak devamlı bir objektif hüviyet kazanırlar. Tarihî realitenin girift örgüsünü ilmî bir şekilde idrâk etmek istersek, kültür sistemlerinin reel varlığa sahip ve dolayısıyla daima tekerrür eden uzuvlaşmasını takip zorundayız. Bu da manevî ilimlerin her birini muayyen bir kültür sisteminin içine yerleştirmekle olur. Böylelikle kültür sistemlerinin uzuvlaşması nazarı bakımdan manevî ilimler sisteminde tekerrür etmektedir. Eski tarz tarih felsefesi, nazarı bir plân tasarlamak suretiyle bütün dünya tarihini cereyanını dolgun muhtevası ile birlikte kavramağa çalışmıştır. İlk sosyologlar A. *Comte*, H. *Spencer* ves. bu üniversal teşebbüsü devam ettirmişlerdir. Onların «sosyal dinamik» tasavvuru, *Dilthey*'in büyük isabetle teşhis ettiği veçhile, değişik vasıtalara sahip bir tarih felsefesinden başka bir şey değildir. *Dilthey*'in buna karşı yürüttüğü tez şu esasta toplanır: Tarihî âlemin gerçek idrâki üniversal bir fikir yapısı yerine ancak münferit mânevî ilimlerin amprik çalışma alanı dahilinde mümkündür.

Dilthey'in olanca vuzuhla belirttiği husus, tarihî âlem yapısının yalnız kültür sistemleri, yani objektif gaî münasebetlere yönelen ferdî gayretlerin muhasalâsı ile tekevvün edememesidir. İnsanları sabit münasebetler çerçevesine sokmak ve faaliyetlerine tarihî bir devamlılık sağlamak için daha kuvvetli, vasıtasız ve sağlam bağlantılar mevcuttur. Daha kuvvetli olan bu bağlayıcı varlıklar, fertleri daimî olarak kavrayan aile ve soy, kabile ve millet, devlet ve kilise, korporasyon ve müessese, dernek ve kooperatif gibi iradî birliklerdir. Bunlar bazan kan akrabalığı gibi tabii olaylara, bazan komşuluk, bazan müşterek menfaatler, kısmen hâkimiyetden ileri gelen zorlamaya dayanırlar ve bir bütün halinde insanlığın kendi kendine yarattığı dış teşkilâtı vücuda getirirler. Bunların kültür sistemleri ile müşterek noktası, insanları maddî bir maksada müteveccih maddî faaliyetleri yardımıyla değil, hür iradelerine dayanan mukavele, teamül veya iktidar münasebetleri yolu ile yapılarına dahil etmeleridir. Böylece tarih âlemine *sosyal teşekküller* gibi yeni bir yapı çeşidi dahil olmaktadır. Aynı zamanda kültür - sistemlerine ait ilimlerin yanbaşında yeni bir ilim grubu yer almaktadır. *Dilthey* buna «dış teşkilâta ait ilim» adını vermektedir. Bu ilim grubunun ağırlık merkezi âmme hukuku olmakla beraber, sahası çok daha geniştir. Buna insanların vaktile ve bugün de teşkilâtlandırdıkları bütün cemaat şekilleri, menfaat ve hâkimiyet birlikleri dahil olmaktadır. *Dilthey*'e göre sosyoloji, tarih felsefesine dahil üniversal bir ilim dalı yerine özel ve amprik bir manevî ilim şubesi olmak isterse, işte bu noktada ilimler sistemindeki mevkiini işgal zorundadır. Görülüyor ki *Dilthey* sosyolojinin konusu ve manevî ilimler sistemindeki yeri bakımından şekli sosyolojiye çok benzer bir neticeye varmaktadır. Şu farkla ki *Dilthey* şekil ve muhteva hususundaki problematik tefriye yer vermemektedir.

Sosyolojinin konusunu ilgilendiren mülâhazalarımıza bir kültürün analitik müşahedesine ait canlı bir örnekle son veriyoruz. Bu örneğin de işaret edeceği veçhile, müşahedemiz bizi karakteristik bir şekil grubuna doğru götürcektir. «Toplumsal bir yapı» olarak vasıflandırılabilen bu şekiller ise amprik bir araştırmanın konusu olabilirler.

Farzedelim ki sihirli bir halı veya modern bir uçak yardımıyla birdenbire ve hazırlanmadan tamamen yabancı bir memleket ve halk arasına nakledilmiş olalım. Pek tabii ki gözümüz ve diğer bütün hassalarımızla bu yeni âlemi en süratli bir şekilde kavramağa çalışacağız. Acaba bakışlarımız ilk önce nereye doğru yönelecektir? Hiç şüphesiz ki insanların yaşamış oldukları yapılar; günlük hayatlarının cereyan ettiği cadde ve meydanlar, işledikleri bahçe, tarla ve topraklar ilk önce dikkatimizi çekecektir. Onu takiben sıra, toprağı sürerken, el sanatları işlerken, yemek pişirirken kullandıkları âletlere gelecektir. Eşyanın yapıldığı madde, binaların taşıdığı üslûb, bu binaların ifadeye kavuşturdukları teknik düşünce, bunlar hepsi memleket ve halka hâkim zihniyetin özüne dair bilgi verebilirler. Araştırmalarımıza devam ettiğimiz takdirde o memleketin sa-

natı ile ilgilenecek, tezyinat, resim ve heykel sanatı ile yazı işaretlerini incelemeye çalışacağız. Nitekim o zamana kadar meçhul kalmış bir kültür tabakasında hafriyat yapan arkeolog bundan farksız bir durumdadır. Ortaya çıkardığı maddî eserlerden geçmiş bir kültüre hâkim olan zihniyeti çıkarmağa çalışmaktadır.

Eğer araştırma konusu olan kültür henüz yaşıyorsa, bu takdirde kazanç çok daha zengin olup maddî eserleri fazlasıyla aşmaktadır. O kültür çevresinde hâkim bulunan lisanı dinlemeği ve konuşmağı öğreniriz. Söylenen şarkılar, anlatılan hikâyeler, çalınan müzik, bütün bunlar yeni bilgilere kaynak olmaktadır. Böylece şiir, ses sanatı, ilim ve edebiyat tetkik konusu olan kültürü aydınlatmağa yarayan yeni sahalar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Fakat bunlarda yapılacak araştırmaya kâfi gelmemektedir. Çok geçmeden dikkatimiz gözle görülmeyen, kulakla duyulmayan, fakat bir kültürün özelliğini belirten başka hususlar üzerinde toplanacaktır. Kendi menfaatimiz bize bu olayları dikkatle müşahede etmeği emredecektir. O memlekette bir gayeye erişmek veya bir müddet yaşamak istersek, nüfuz ve iktidarın kimlerde temerküz ettiğini, halkın bağrında mevcut grup, parti ve menfaat kümeleri sayısının ne olduğunu, cemiyetin hangi zümre ve sınıflara bölündüğünü, bu sosyal tabakaların, aralarında ve bütün içinde nasıl bir durumu işgal ettiğini, bir insanın sosyal mevkiinin tayininde çalışma gücü, serveti, meslekî durumu, aile mensubiyeti, harb gücü, iş kabiliyeti veya bilgiçliği faktörlerden hangisinin müessir olduğunu tesbit zorundayız. Bu âmîleri incelemek suretile ilgili memleketin sosyal bünyesini tahlil etmiş, başka bir deyimle sosyoloji yapmış olurduk.

Ancak çok geçmeden bir halkın sosyal nizam ve yapılarının lisanı, mimarisi, müziği veya tezyinî sanatları kadar karakteristik olduğunu farkederdik. Sosyal nizam ve yapılar, memlekete ve halka göre değişmektedir. Bütün dünya memleketlerinde bir aile nizamı mevcuttur, fakat bu nizam her yerde başka bir özellik taşımaktadır. Çin'deki aile nizamı Amerika'dakinden farklıdır; Peygamber'in devrinde Araplar'daki aile nizamı veya eski Roma'nın aile nizamı modern Avrupa'dakinden kesin surette ayrılmaktadır. Aynı müşahede şehir ve köylerdeki menfaat birlikleri, zümre ve sınıf esasına göre yapılan tabakalaşmalar, dernek kurma faaliyetleri, siyasi partiler, dinî cemaatler için doğrudur. Ancak bu sosyal nizamların değişik «üslûb» unu tesbit etmenin kolay olamayacağını hemen hatırlatmak isteriz. Zira bahis konusu olan yapılar maddî veya söz yolu ile ifade edilmedikleri gibi insan elinin vücutta getirdiği objektif eserler olmayıp, aksine insanlar arasında mevcut münasebetler, gerginlikler ve ayrılıklardan ibarettir. Sosyal hayatın şekilleri, bir sanat eseri veya âlet gibi insanın dışında müstakil bir varlığa sahip değildirler. Bunlar ancak gerçekleşme sırasında, yani sırf aktüalite olarak bir varlığa kavuşurlar. Buna rağmen bu sosyal şekiller farazi bir hüviyet taşımayıp, hepimizin günlük hayatı sırasında tecrübe ettiğimiz son derece reel ve müessir bir mahiyete sahiptirler. Maddî kültür eserlerin büyük bir çoğunluğundan vazgeçilebilir. Fakat içinde yaşamakta olduğumuz sosyal nizam kaç-

nılmaz bir realitedir. Hepimiz onunla kozumuzu paylaşmak zorundayız. İşte sosyolojinin meşgul olduğu realite budur. Böylece sosyolojiyi özel ve amprik bir manevî ilim haline getiren konuyu genel olarak gözden geçirmiş bulunuyoruz.

§ 2 — *Yapı ve vakti olarak cemiyet:*

Her ilim araştırmakta olduğu konu ve kullandığı metodla tarif edilir. Bir ilmin bütün mefhumları, ona has zihniyeti ile metodolojisi ise konusunun mahiyeti ile tebellür etmektedir. Bu sebeple şimdiye kadar sadece kuş bakışı ve ana hatları ile belirtmeğe çalıştığımız sosyolojinin konusunu, yani sosyal şekiller âlemini kendi özellikleriyle belirtme sırası gelmiş bulunuyor. «Cemiyet» çeşitli tabakalardan müteşekkil bir sosyal gerçektir. Sosyolojinin bu güne kadar diğer ilim branşlarından daha fazlasile çeşitli ekol ve istikametlere bölünmesinin belli-başlı sebebi, zaman zaman cemiyet realitesinin şu veya bu özelliğinin ön plâna alıp mefhumların ona göre geliştirilmesidir. Mes. toplum hayatının neticede münferit insanların fiilinden ibaret olduğu noktasından hareket edilecek olursa, *Max Weber* ile beraber sosyolojiyi diğer insanlarla münasebettar olarak beşerî hareketlerin ilmi diye vasıflandırabiliriz. Buna karşılık toplum hayatının her zaman objektif nizam ve yapılar etrafında toplandığı esasından hareket edilirse, sosyolojiyi *Othmar Spann* veya *Emil Dürkheim* gibi sosyal yapıların ilmi olarak tarif etmek mümkündür. Böyle bir düşünce tarzının en tehlikeli tarafı, cemiyetin bir özelliğine fazla değer verip, diğerlerinin önemini düşürmesidir. Bizim maksadımız cemiyet realitesinin her taraftan ve bütünüle gözden geçirmektir. Bilhassa yukarıda işaret ettiğimiz iki noktai nazar ve görüşü bir bütün olarak telâkki etmek zarureti vardır. Sosyal hayatın gerçekleri bir yandan muayyen bünye kanunlarına göre meydana gelirler, öte yandan hayat vetiresinin dışına çıkmayıp içinde kalırlar, yani aktüel bir olay değerini taşırlar. Bu cephelerden birine lâ-yık olan önem verilmediği takdirde sosyolojinin iştigal etmekte olduğu realite bütünü ile kavranılmamış olur.

Şu halde halli gereken problem sosyal realitenin tezahür ettiği çeşitli görünüşleri toplu bir şekilde mütalea edebilmektir. Buna göre daimî hareket noktamız cemiyetin her zaman karşımıza somut bir sosyal nizam olarak çıktığı vakıası olmalıdır. Onu dilediğimiz şekilde değiştirmeye veya hususî hayatımızın bazı alanlarında olduğu gibi yeniden yaratmağa muktedir değiliz; bilâkis cemiyet karşımıza bir objektif olay, toplu bir realite olarak çıkmaktadır. Bu halile cemiyet bizi bağlıyor, bizi tahdit ediyor, tazyik ediyor, bize muayyen bir yer tahsis ediyor, bundan kaçınmak istediğimiz zaman işe hissedilir mukavemetle karşılaşılıyor veya kör duvarlara çarpıyoruz. Cemiyet realitesi sadece ferdî plânda değil aynı zamanda siyasî dileklerin açığa vuruldukları daha geniş alanlarda da aynı hüviyetle karşımıza çıkmaktadır. Siyasî alana yönelen her gaye ilgilenmekte olduğu halkın sosyolojik yapısıyla toplum şartlarını ve gelişim eğilimlerini bilmek zorundadır; bunları tanımadığı takdirde iflâsa mahkûmdur. Demek olu-

yor ki toplum gerçekleri objektif birer realitedir. Başka bir deyimle, haşin ve kaçınılmaz gerçeklerin en tipik örnekleridir.

Böylece bir toplum gerçeğini daha yakından incelemeğe kalkıştığımız takdirde, tıpkı bütün olarak seyredilen bir manzaranın daha yakından tetkiki halinde, dağlarla vadiler, ovalarla yaylalar, meralarla ormanlar birbirinden nasıl ayrılıyorsa, öylece yekdiğerinden az çok ayrılan sosyal zümreler, muayyen bir gayeye erişmek için kurulan birlikler, bütün memlekete yayılmış bulunan veya ufak nüveler halinde devam eden teşkilâtlar gözümüze çarpmaktadır. Toplum realitesinin objektif karakteri bu münferit teşekküllerin belli bir bünyeye sahip olmaları ve belli bir bünye kanununa göre cemiyetin genel nizamına bağlı olmaları esasına dayanmaktadır. Bazı sosyal teşekküllerin bünye yapılarını âdeta grafik bir şemâ halinde çizmek mümkündür. Mes. eski Roma'nın aile müessesesi, feodal bir devlet yapısında zümre nizamı, iptidaî bir kabilenin iç yapısı - bir anayasada kesin olarak belirtilmedikleri halde mevcudiyetleri sebebiyle açıkça farkedilen ve devamlı mahiyette bünye kanunlarına sahip bulunan varlıklardır. Bu nevî sosyal teşekküllerin bünyevi hareketi en kolayca ilgili teşekkülün uzun nesiller boyunca muhafaza ettiği şekil düşünöldüğü takdirde anlaşılır. Bu tip sosyal teşekküllere bir yandan durmadan yeni insanlar dahil olmakta, öte yandan yaşlılar çekilmekte, böylece âdeta 50 - 60 yıllık bir süreden sonra aynı sosyal teşekkül bambaşka insanlardan tereküp etmektedir. Buna karşılık bir teşekkülün temel vazifesini gören bünye kanunları aynı kalmaktadır; değişiklik vetiresi ise nesiller değişim temposuna nazaran çok daha yavaş bir şekilde cereyan etmektedir. Bu durumu şöyle bir kıyasla canlandırmak mümkündür: Yaşayan bir uzviyet, durmadan yeni maddeler ithal etmesi ve eskijenleri atmasına rağmen bünye kanunlarını muhafaza etmektedir. Muayyen bir devreden sonra (insanlarda yedi yıl sonra) bütün hücreler yenilenmektedir; sırf maddî bir gözle bakılırsa, uzviyetin başatn aşağı yeni maddelerden tereküp ettiği ve eskilerden eser kalmadığı hali tesbit edilebilir. Ancak bu cezrî unsur değişimine rağmen bütünü bünye kanunlarına hiçbir hâlel gelmemiştir. Sosyal teşekküllerde fert ve nesillerin değişimi aynı neticeyi vermektedir. Toplum realitesinde «görölen» teşekküllerle grafik bir şema yardımıle «çizilen» bünyeler de buna benzetilebilir. Ancak bu sosyal realite hakkında daha canlı bir tasavvur kazanmak için müracaat edilen bir ifade tarzından başka bir şey değildir. Bu münasebetle toplum olaylarının hassalarla kavranılmayan, gözle görölmeyen ve elle tutulmayan mesnelere olmadığı bir daha hatırlatmakta fayda vardır. Bir soy, bir cemiyet, bir millette «gözle görölen» nedir? Her zaman yalnız münferit insanlar! Ancak bünye kanunlarını yaratan esas âmil, bu insanlar arasındaki münasebetler, onları birbirine bağlayan menfaat benzerlikleri ile yine onları ayıran tezdardır. Bütün bunlar ise sadece somut olaylar olarak değil, daha ziyade idrâk, duygu ve tefsir yolu ile kavranılabilir. Bununla beraber sosyal yapıların bünyesinden, hattâ bu yapıları kavrayan «sosyolojik bir görüş» ten bahsetmekte isabet vardır.

Bu türlü bir ifadede şu düşünceler saklıdır: Çeşitli bir iç hayatına sahip bir sosyal yapıyı muayyen bir mesafeden dikkatle müşahede edersek, ferdleri değil bütünü kavramış oluruz. Bu takdirde bütüne hâkim olan nizam, onu besleyen kuvvetler, onda mündemiç olan gerginlikler, onu kavrayan tezadlar bunların hepsi tek bir bakışla ihata edilecek duruma gelir.

Bu sosyolojik görüş devamlı bir temrin suretile iktisab edilmeli, tıpkı muayyen bir bölgenin morfolojisini kavrayan coğrafyacı veya belli başlı tarihî olayların münferit âmillerini keşfeden tarihçi gibi. Ağaçlar yüzünden ormanı görememek, yani beşerî varlıklar yüzünden sosyal şekilleri kavrayamamak tehlikesi her yerden ziyade sosyoloji sahasında vâridir. Sosyolog *J. Plenge* sosyolojinin konularını kavrayan bir makroskopik (büyültücü) görüş tarzından bahsetmektedir.

Bu görüş çerçevesinden hareket eden kimse, ferdin binlerce şuurulu ve şuursuz hareketlerle katılmış olduğu sosyal nizamları, yani cemiyetin sınıflarını, meslekî zümreleri, halk tabakalarını, köylüler, küçük burjuvazi, işçiler, orta sınıf, mahallî idareler, siyasî teşekküller, kilise gibi az çok müesseseseleşmiş birlikleri, realitede karşımıza çıktıkları gibi değil, fakat bir bütün olarak kavrayabilir. Böylece benzer olayları tek bir başlık altında toplamış olmayıp, aksine bu bütünleri birleşinen gerginlik şartları ve içlerinde cereyan eden hayatı da birlikte kavramış olacağız.

Bu görüş belli başlı iki güçlük yaratmaktadır. Birinci ve daha basit olan güçlük, toplum münasebetlerinin umumiyetle kesin sınırlarla çizilmiş kapalı yapılara sahip olmamasından doğmaktadır. Bu çeşit sosyal yapılar çok defa vahdetli bir şekilde teşkilâtlanmış değildir. Bunların şekilleri ile aidiyetlerini açıkça tayin etmek o nisbette zordur. «Şehrin şu bölgesinde küçük burjuvaziyi temsil eden bir halk tabakası oturur» veya «Bu okulun talebe camiası proleter bir muhitten gelmektedir» yahutta «Kültür çevremize dahil memleketlerin orta tabakaları halen artmaktadır, fakat mahiyeti bakımından 19 uncu yüzyıla nazaran çok değişmiştir» veya «Büyük şehirlere hâkim zihniyet köylere de sirayet etmektedir» gibi bazı realiteleri aksettirmeğe çalışan hükümler üzerinde bir nebze duralım.

Bu kelimelerle ifade edilmek istenen olaylar, (küçük burjuvazi, proletarya, orta tabaka, büyük şehir zihniyeti) aslâ bir siyasî partinin üyeliği veya bir derneğe mensubiyet gibi kolaylıkla tesbit edilemez. Bunlar, intisap edilen veya edilmeyen kapalı teşkilâtlar veya serbestçe girilip çıkılan dernekler yolunda rüşet veya vatandaşlık gibi hususî hukuk veya âmme hukuku kategorileri değildirler. Bunlar kelimenin en geniş mânasile insanın içinde bulunduğu zümreler, yaşanılan hayat durumları, bizi binlerce meçhul kimselerle birleştiren ve çoğu ancak menfî, kontrol edilemeyen fiillerle tezahür eden münasebetlerdir. Bir insanın orta tabakaya mensup olup olmadığı onun şahsî durumunu bildiren res-

mî vesikalarda yazılı değildir. Bunu tayin eden âmillerin başında meslekî mevkî, iktisadî vaziyeti, yaşama tarzı gelir; bunun dışında bir de kendisini bu sosyal tabakaya dahil olarak farzedip etmemesi gibi sübjektif bir kıstas da vardır. Fakat objektif olduğu kadar sübjektif kıstas da kesin değildir. Ekonomik durum, gelir kaynağı, tipik hayat standardı olarak mütalea edilen orta tabaka komşu cemiyet tabakalarının her iki tarafına doğru akın etmekte ve bunları azalan veya çoğalan enli bir kuşakla örtmektedir. Bu mensubiyete karşı ferdin takındığı şuurlu hareket tarzı ise büsbütün mütehavvil bir mahiyettedir. Bazı fertler cemiyetin hangi tabakasında yer işgal ettiklerini müdriktiler. Diğer bazıları ise bu durumu hissî saiklerle inkâra kalkışır, daha başkaları ise sosyal nizamdaki mevkileri hakkında kendi kendilerini mutlak bir şekilde yanılmağa kadar giderler.

Bütün bunlara rağmen sosyoloji, orta tabaka, burjuvazi, memurlar, ves. gibi mefhumları ortaya atmağa yetkilidir; zira bu mefhumlar olmaksızın, halk kütlelerindeki sosyal tabakaları kavrama imkânları kalmaz. Kaldı ki bu mefhumların vuzuhsuz bir şekilde sınırlandırılması keyfiyeti onları muhtevasız veya karanlık bir hale getirmez, aksine bu onların özelliğini teşkil eder. Her toplum realitesi bu çeşit tabakalara dayanmaktadır.

Bunlar kaygan muhtevaları, ve intikal safhalarına rağmen somut ve elle tutulur realitelerdir. Sosyolojinin asıl başlangıcı ise bir nevi realitelere doğru bakışımızı çevirmek ve ona alışmaktır. Pek tabii bu arada ilgili sosyal tabakanın esas külesinin ortaya çıkması ve buna bağlı kenar tezahürlerin açıkça belirmesi için gayret sarfedilmelidir. Bu şartlara riayet edilince, bu nevi mefhumların istimali meşru olur, ve gerçek sosyolojik teşhislere imkân verir: mes. «Fransa'da orta tabaka diğer Avrupa memleketlerine nazaran daha geniştir, ve bu sebeple millî kalkınma için çok önemlidir», veya «Yüzyıl önce orta tabakanın bünyesi küçük burjuvazi ile müstakil esnafın üst kısmı iken bugün aynı tabaka daha çok memur ve müstahdemler tarafından temsil edilmektedir» gibi.

Karakteristik bir bünye kanununa sahip sosyal yapıyı bir bütün olarak kavrayacak olan sosyolojik görüş, yukarda tefsir ettiğimiz güçlükten daha ciddi ikinci bir mahzur tevlit etmektedir. Birinci güçlük daha çok teknik ve nisbeten kolaylıkla bertaraf edilecek mahiyettedir; buna karşılık daha mühim olan ikinci güçlük, sosyoloji konusunun özünde saklıdır. Bu durum bizi bu vakte kadar «sosyolojik görüş» hakkındaki sözlerimizi tamamlamağa zorluyor. Sosyal olayların tasvir ve müşahedesi şimdiye kadar belirttiğimiz tarzdan çok daha karmaşık bir hâdisedir. Her sosyal realite daima belli bir bünye kanununa uygun bir yapı karakteri taşımakla beraber, aynı zamanda her sosyal realite daima aktüel sosyal hayat ve olayların bir parçasıdır.

Gerçi sosyal yapılar, kaideten onlara mensup olan fertlerden hattâ bazen birkaç neslin hayatından daha ömürlü olurlar. Bunlar ferdin tesir sahasının üs-

tüne çıkan, açıkça belirli bir formül ve belli bir bünyeye sahiptirler. Fakat bu bünyenin nasıl meydana geldiğini, sağlamlığının neye dayandığını araştırdığımız zaman bizatihî hayatın bu nizama doğru yöneldiğini ve onu devamlı olarak yenilediğini görürüz. Sosyal yapıları teşkil eden malzeme beşerî, iradî fiillerle hattâ hareketlerdir; bunlara aynı zamanda intibak etmek, katılmak, karşı koymaksızın birlikte hareket etmek gibi pasif fiiller de dahildir.

Cemiyet yapıları aslâ insanlardan tecerrüd etmiş, bir sanat eseri için iddia edebileceğimiz şekilde kendi âleminde mevcut şekillerden ibaret değildir. Bunlar hayattan gelme şekillerdir; uzuvları bizim de dahil olduğumuz varlıklar, faaliyet ve varlığımızın içinde cereyan ettiği binalardır.

İşte bu sebeple onlara gelişen ve olmakta olan şekiller gözü ile bakılmaktadır. Yüzyıllarca şekil değiştirmezseler dahi, daima bir olay halinde kalırlar. Onlara intisab eden insanların gönüllü ve mecburî olarak bünye kanunlarına uymalarından, varlıklarını her defasında yeniden kabul etmelerinden gıda alırlar. Bu itirafın arzu ve telâffuz edilmesine, şuurlu bir şekilde yerine getirilmesine lüzum yoktur. Bu hâdise psikolojik bir alanda sonsuz değişik tonlarla cereyan edebilir. Fakat muvafakat, iştirâk, itiyat, hazır olma gibi herhangi bir şekle uymak elzemdir. Sosyal bir yapı vardır demek, insanların onu herhangi bir şekilde kabullendiklerini ifade etmek demektir. Sosyal bir yapı devam ediyordansa maksat ise, yeni katılan insanların mes. müstakbel nesli bu kabullenmeyi yenilemeğe sevk ve tahriktir. Sosyal yapı ancak herhangi bir tabakada bulunan insanların kendi varlık alanına çektiği, ruhlarındaki kudretin bir kısmının üzerine topladığı nisbette varlığını yenilemektedir. Sosyal yapıdaki insan unsuru bir duvarı teşkil eden tuğlalara değil, daha çok seslerden mürekkep bir melodiye benzetilebilir. Bu münasebet insanlardan neşet ediyor, onların hayatından mülhem olarak şekil alıyor. Roma imparatorluğu denilen muazzam sosyal yapı, ister eski Romalı veya hicret etmiş barbarlardan müteşekkil olsun, ister hayranlık yahut himaye ihtiyacından doğsun, kendilerini Roma vatandaşı olarak bilen ve tanıtan insanlar olduğu müddetçe ayakta kalabilmiştir. Bir zümrenin mevcudiyeti, bu zümreyi meydana getiren vazife ve şeref telâkkisi; yaşama tarzını benimseyen insanlar var oldukça, yaşamağa devam etmektedir.

Sosyal şeklin kaynak aldığı ruhî temeller de sosyolojik görüş tarafından kavranılmalıdır, aksi takdirde bütün toplum realitesi yerine yalnız boş bir kalıbı kavranılmış olur. Sosyolojik görüş aynı zamanda sosyal realiteyi teşkil eden ve insanları bağlayan ve ayıran kuvvetleri keşfetmeli, sosyal yapıların köklü bulunduğu ruhî tabakaları açığa vurmalıdır. Bütün bunlar psikolojik ilâveler olmayıp, toplum olaylarının sosyolojik kavranılmasının esas unsurları arasında yer alırlar. Ancak bu hal «sosyolojik görüş» olarak vasıflandırdığımız idrâkî çok güçleştirmektedir. Sosyal yapının çeşitliliğini bir bütün halinde birleştiren ve tire, sosyolojik görüşün görevini ancak yarı yarıya temsil etmektedir. Bu vahdetli

yapının aynı zamanda çok taraflı bir psikolojik realite olduğunu göstermek. bu görevin ikinci yarısını teşkil etmektedir. Sosyolojik görüşü tatbik edenler sosyal yapının zevahirinde göze çarpan statüden, onu meydana ve harekete getiren dinamiğine avdet etme zorundadırlar. Sosyolojik görüşü uygulayacak olan kimse sosyal hayatın bağlı bulunduğu devamlı ve bağımsız bünye yapıları ile bu yapıları kaynaştıran ruhi vetireleri münavebe ile her vakit tebarüz ettirme zorundadır. Sosyal realiteyi içine almağa çalışan her sosyoloji, bu çifte görevi benimsemeli ve sosyolojik görüş vetiresi gibi en basit bir ameliyenin dahi böyle düalist mefhumlarla meşbu olduğunu kabul eylemelidir.

§ 3 — Sosyoloji normatif olmayan bir vakıalar ilmidir.

Şimdiye kadar sosyolojinin inceleme konusu olan toplumsal realiteyi, geniş ve değişik şekiller ihtiva etmesine rağmen, sınırları kesin olarak belirtilebilen bir kültür tezahürü olarak tavsif etmiştik. Bu arada sosyolojinin görüş ve düşünce tarzı, yani bilgi nazariyesi ile metodolojiye ait meselelere temas etmek kaçınılmaz bir zarurettir. Bununla beraber asıl mesele daima sosyolojinin meşgul olduğu konu nedir? mihrakında toplanmaktadır.

Böylece sıra, sosyolojinin konu teşkil ettiği ilmin mahiyetini araştırmağa gelmiş bulunuyor. Sosyoloji hangi mantık bünyesine göre kurulmalı ve ne gibi usullerden faydalanmalıdır? Bu konuda üç değişik görüş mevcuttur. Bunlara aşağıdaki üç paragrafta temas ediyoruz.

Manevî ilimler arasında, kıymet hükümleri ile normatif hükümlerden feragat edemiyen, hattâ bunları sistemlerinin belkemiği haline getiren bir seri disiplinler yer almaktadır. Mes. hukuk ilmi ve pedagoji, felsefi disiplinler arasında ahlâk ve estetik gibi. Bununla demek istemiyoruz ki bu ilim branşları içinde her türlü değerlendirmeden uzak sırf vakıalara dayanan tesbitler yoktur. Nitekim mes. pedagoji ilminde çocuğun bedeni ve ruhi gelişmesine ait tipik safhalar veya hukuk ilminde muayyen bir fiilin dolandırıcılık sayılıp sayılmaması gibi haller sonuncu kategoriye dahildirler. Ancak bu ilimlerin özünü kıymet hükümleri teşkil etmektedir; bu tip ilim sistemlerinin bütünü daima üstün bir değere göre taayyün etmektedir. Böyle bir üstün değer tasavvuru olmaksızın bu tip ilimlerin meşgul oldukları problemlerin bütünü tasavvur edilemez. Bu nevi ilimlerin meydana gelişi asıl böyle bir değer geçerliği sayesinde mümkün olmaktadır. Mes. hukuk ilminin problematiği «adalet», estetik ilminin problematiği «güzellik» dir. Ahlâkın meselesi «ahlâkî iyilik» tir. Pedagoji ise aydın bir insanı temsil eden ideal etrafında sistemini geliştirmektedir. Bu ilimlerin en önemli vazifesi, benimsedikleri en üstün değer ve onun müştaklerini, sübjektif ve takdirî vaziyet alışların fevkine çıkarıp onu gerçekleştirmektir. Bu ilimlerin apriori olarak kabul ettikleri husus adalet, güzellik ve ahlâkiliğin objektif bir değer olarak var olmasıdır. Bu nevi ilimler sadece vakıalara dayanan ifadelerle meşgul

oldukları müddetçe, asıl faaliyet alanlarının dışında hareket etmektedirler. Bu mânada bu ilimlere *normatif disiplinler* adını veriyoruz.

Sosyolojinin mantıkî mahiyeti ile ilgili ilk tesbit sosyolojinin *normatif bir ilim dalı olmadığı* keyfiyettir. Tamamen menfî bir mahiyet taşıyan bu tesbit son derece önemli bir keyfiyettir. Sosyoloji için iştilal konusu bakımından bir cemiyet nizamının âdil, ahlâkî, insanların taleplerine uygun veya sosyal zihniyetle meşbu olup olmadığı tamamen ehemmiyetsizdir. Esasen sosyoloji, incelemekte olduğu toplumsal yapıların bu değer hükümlerini ihtiva etmekte olan normlara ne dereceye kadar uyduklarını sormağa mezun değildir. Hele cemiyetin nizamının en âdil, ahlâkî ve insanî değerlere göre yönelip yönelmediğini sormağa hiç bir yetkisi yoktur. Eğer sosyoloji normatif bir ilim olsaydı bu nevi meselelere temas edebilirdi. Fakat durum tam aksinedir. Bütün bu meseleler sosyolojinin problematiğine dahil değildir, bunlar sosyolojinin yetki alanına girmezler. Bu meseleleri ortaya atan veya bunları karara bağlayan kimse, sosyolojinin sahasını terkedip ahlâk, hukuk, sosyal pedagoji gibi normatif bir ilim sahasına geçmiş oluyor. Eğer bu kimsenin kıymet hükümleri pratik fiiller haline inkilâb ederse, siyasî hareket alanına geçmiş demektir.

Meseleyi menfî cephesinden ele alıp müsbet cepheye intikal ettirmek için denilebilir ki, sosyoloji sadece vakıalarla ilgili meseleleri ortaya atmağa yetkilidir. Mes. muayyen bir cemiyet nizamı hangi bünye kanununa göre inşa edilmiştir? Böyle bir nizam ortasında aile, soy, cemaat, kilise, devlet nasıl bir rol oynamaktadır? Belli bir sosyal düzende rasyonel menfaat birlikleri, pedersahi nizamlar ves. gibi toplumsal teşkilât şekillerinden hangisi ön plânı işgal etmektedir? Bir cemiyette bulunan kısmî gruplardan hangileri hâkimiyet kudretine sahiptir? ve bu kudret nerelere kadar uzanır? Meşruite kavuşmuş mudur? Bundan başka şöyle sualler de sorulabilir (bunlar vakıalarla ilgili olup kıymet hükümlere dahil sayılmazlar): Belli bir cemiyet durumu ne gibi gelişim eğilimleri taşımaktadır? Hangi sosyal teşekküller yıkılmağa, çözülmeğe veya şekil değiştirmeğe yüz tutmuştur? Hangileri yeniden kurulup yayılmaktadır? Nihayet şu neviden sualler de ortaya atılabilir: Sosyal bünyelerde tipik bir sıralama müşahede etmek mümkün müdür? Başka bir deyimle mes. «A» sosyal düzeninin yerine kuvvetli bir ihtimal olarak «B» sosyal düzeni kaim olabilir mi? Aynı mahiyette iki sosyal düzen karşılıklı tesir icra edecek şekilde bir arada bulunduğu takdirde, bunlardan hangisi daha kuvvetlidir? Yani hangisi diğeri üzerinde müessir olup cezrî bir bünye değişikliğine sebep olmaktadır?

Geçmişteki sosyal vakıaları halihazır durumu ile karşılaştırmak oldukça kolaylıkla gerçekleştirilebilen bir metoddur. Zira realite olarak tarih kaynakları itibarile bizim için kavranılabilecek durumdadır. Onun varlığı karşısında irade-miz araştırılmamaktadır. Ancak tarihî duruma karşı bir değerlendirme ameliyesine giriştiğimiz anda, aslına uygun olan hâdiselerden kesin şekilde, ayrı bir saf-

ha belirlemektedir. Sosyoloji pek tabii olarak yalnız geçmiş devirlerin cemiyet gerçekleriyle ilgilenmekle kalmayıp, halihazır durum ile de meşgul olmaktadır. İlerdeki bahislerde halihazırdaki sosyal nizamın ve onun gelişme temayüllerinin kat'i bir mânâda sosyolojinin esas konusunu teşkil ettiğini etraflı bir şekilde belirteceğiz. Günümüzün cemiyet realitelerine karşı özel bir bağlantımız mevcuttur. Başka bir deyimle bu bağlantımız varlığımızla sıkı sıkıya ilgilidir. Günümüzün cemiyet realiteleri, içinde yaşadığımız âlemin kendisi veya önemli birer parçasıdır. Bu sosyal nizamın devamı veya değişmesi kaderimizi tayin eder. Bu nizamın devam etmesi veya değişmesi bir dereceye kadar irademize bağlıdır, çünkü bu nizama şekil veren canlı madde bizatihi bizleriz. Şu halde bu sosyal idealitenin bir kısmını, faal kuvvetini biz teşkil ederiz. Sosyal olaylar bizden geçerek yoluna devam etmektedirler. Bu noktada üzerinde durulması gereken soru şudur: Bu realite bizi kelimenin tam mânâsile en yakından ilgilendirdiği halde, olayları sadece olduğu gibi mi kabul edeceğiz? Şuurlu bir feragat yolu ile herhangi bir vaziyet almadan, bir kıymet hükmü vermeden sakınacak mıyız?

Bugünkü sosyoloji bunun kabil olduğunu kanaat olarak, daha doğrusu karar olarak benimsemiş bulunmaktadır. Bugünkü sosyoloji ilmi sadece bir olaylar ilmi olma ve her türlü kıymet hükümlerinden uzak kalma kararındadır. Sosyoloji, müesseseleri, her an insanlığın icaplarına aykırı şekilde işleyen haşin bir otorite sistemini, fertlere müessir hürriyet haklarını tanıyan bir sosyal sistemden farksız ve eşit objektif ölçülerle incelemektedir. Her iki sosyal nizamın bünye kanunları ile gelişme temayüllerini objektif bir müşahidin görüşünden geçirmekte ve birini takbih etmekten çekindiği nisbette diğersinin tarafını tutmaktan kaçınmaktadır. Sosyoloji ilmi bu kararı verinceye, daha doğrusu onu ciddi bir şekilde benimseyinceye kadar hayli zaman geçmiştir. Sosyolojik olayların kıymet hükümlerinden uzak olarak incelenmesi gerektiği hakkındaki ilmî ve nazari postülâ, bu ilmin piştarları ve ilk temsilcileri tarafından kabul edilmiş, ancak bu kararın uygulanması hayli gecikmiştir. Sosyoloji ilminin bütün eski sistemleri, hattâ bu yeni ilim dalının felsefe, hukuk ve siyâsî ilimlere bağımsız oluşuna en büyük önem atfedenler dahi, sosyolojik düşünce tarzını tarih ve hukuk felsefesinin tefekkür tarzından tamamen ayrılmasını başaramamışlar ve bu sebeple olaylara ait müşahedeleri kıymet hükümlerile karıştırmışlardır. Onlar kısmen cemiyetin âdil ve ahlâkî nizamını alâka mihraklarına dahil etmişlerdir. Aslına bakılırsa yirminci yüzyılın başlangıcında sosyolojiye bugünkü şeklini kazandıran üç büyük sistem yani *E. Dürkheim*, *V. Pareto* ve *M. Weber*, cemiyette olup bitenleri yani sırf olayları ilmî bir müşahede süzgecinden geçirme fikrinin tam olarak benimsemesini sağlamışlardır. Bu neticede bilhassa *M. Weber*'in uzun tartışmalara yol açan «kıymet hükümlerinden âzadelik» tezi ile *Pareto*'nun cemiyet olaylarına neopozitivizm teorisinin tatbiki, düşüncesi çok müessir olmuşlardır.

Bu düşüncenin benimsenmesi ile devamlı fikri cehid isteyen bir talep ve iddianın ortaya atıldığını kabul etmek gerekir. Sosyal hayatın bir çok mesele ve

şekillerine karşı bazı değerlendirmeler yapmamız son derece tabiidir, zira bu meseleler bizi hayatî şekilde ilgilendirmektedir. Sosyal nizam kaderimizin önemli bir kısmını teşkil ettiği cihetle, bu nizamın iyi bir şekil almasına ve olmadığı yerlerde daha iyi olmasına bütün varlığımızla çalışmaktayız. Bu sebeple içtimaî varlığımızın problemlerini daima değerlendiren, vaziyet alan, evet veya hayır diyen bir şahıs olarak karşılamamız gerekmektedir' Bu meseleleri bir astronomun güneş tutulmasını veya bir fizyologun farelere yapmış olduğu aşları gözlemesi kabilinden gayri şahsî ve objektif bir şekilde mütalea etmek hususunda kendimizi zorlamak, bir bakıma göre sunî bir davranış sayılabilir. Fakat sosyoloji ilmi cemiyet olaylarına karşı «tabii» davranıştan feragat ettiği ve kıymet hükümlerinden uzak ve kendini sunî bir davranış benimsenmeğe zorladığı cihetle, bilerek bu fedakârlığa katlanmaktadır. Bu feragat ise modern sosyoloji için bağlayıcı olmuştur, başka bir deyimle sırf olaylara değer veren bir sosyoloji ilminin ana şartını teşkil etmektedir.

Bu karar devrimizin sosyal problemlerine karşı vaziyet almaktan külliye vazgeçeceğimiz mânasına gelmemektedir. Modern sosyolojinin kıymet hükümlerinden âzade kalması bizim sosyal nizamı şekillendirmesine karşı duyduğumuz hayatî alâkayı ortadan kaldırmamakta, onu sadece sosyoloji ilminin dışında bırakmaktadır. Kıymet hükmü vermek, vaziyet almak, gaye tayin etmek sosyolojinin yetki sahasının dışına çıkarılarak sosyal ahlâk, sosyal pedagoji ve politika alanına terkedilmektedir. Bu problemlerin hepsi oralarda olanca önemle birer mevkii işgal etmektedir. Bilhassa politikanın gayesi, sosyal şartları imkânlar dahilinde en âdil nizamı yaratacak şekilde tanzim etmesidir. Politika bu gayeye ulaşmak ve onun gerçekleşmesine imkân veren vasıtaları ele geçirmek hususunda girişilen bir mücadeledir. Sosyoloji ise sadece cemiyet realitelerini tesbit etmekle yetinmektedir. Bunun, daha yukarda da belirtildiği veçhile bir feragat olduğu muhakkaktır. Ancak sosyoloji bu feragata neden katlandığını müdriktir. Sosyoloji ancak bu feragat sayesinde bağımsız bir ilim olabilmiş ve ancak o sayede amelî ve hayatî bir mâna kazanmıştır. Bu ifade tenakuzlu gibi görünebilir ancak şurası muhakkaktır ki, sosyolojinin esas vazifesi muayyen hareket tarzları tesbit etmek veya propagandasını yapmak değildir. Bu aslâ nazarı bir ilim dalının değil sadece politikanın işidir - bilâkis bu ilim dalının tek vazifesi bu gayelerin istinat ettiği olaylarla onları müessir bir hale getiren vasıtaları aydınlatmasıdır

Saint Simon, Auguste Comte Almanya'dan *Lorenz von Stein*'i ilk sosyologlar olarak vasıflandırmak mümkündür. Bunların hepsi, nasıl fizik âlimlerinin tabiat kanunlarının seyrini keşfetmeleri rasyonel bir tekniğin doğmasına müncer olmuşsa sosyal hareketlerin tabii kanunlarına ait nazarı esasları bulma vazifesi ile görevli saydıkları yeni sosyoloji ilminin öylece rasyonel bir politikaya temel teşkil edeceği ümidini beslemekte idiler. Başka bir deyimle sosyolojinin beşiği üzerinde bu ümit bulutu dolaştı durdu. Fakat bu arada amelî gayelerin

gerçekleştirilmesi için bu ilimden istifadenin esaslı bir şartın gerçekleşmesine bağlı bulunduğu gözden kaçmıştır. Bu şart, herhangi bir ilmin araştırma safhasında tamamen nazarı esaslar takip etmesi, her türlü kıymet hükümlerinden vazgeçmesi ve iştigal konusu olan âlemin kanunî münasebetlerini beşerî arzuları ve gayeleri hesaba katmaksızın tayin etmesi esaslarında hülâsa edilebilir. İlâhî, şeytanî veya insana benzer kuvvetler kabul eden ve tabiat olaylarının mitolojik tasavvurlarla açıklamağa çalışan bir tabiat ilmi, aslâ tabiat kuvvetlerine teknik yoldan hâkim olan bir teknik ilmin temelini teşkil edemez. Eğer yeni bir enerji şekli mes. atom çekirdeğinin enerjisi, beşerî maksatlar için faydalanabilir bir hale getirilecekse, bu takdirde yapılacak ilk iş bu yeni enerjinin hayır veya felâket getireceğini hesaplamaksızın atomun parçalanmasının kıymet hükümlerinden âzade bulundurmamak bir atom çekirdeği fiziğini meydana getirmektir. Eğer ilmî temellere dayanan bir tedavi ilmi geliştirilecekse, her şeyden önce insan vücudunun çökmesini ve iğrenç hastalıklı veya sapsağlam vücutları farksız bir şekilde tetkik eden, her türlü kıymet hükümlerinden temizlenmiş bir fizyolojiye ihtiyaç vardır. Sosyoloji politika için bir temel ilmi vazifesi göreceksin, aynı yollardan geçmek şarttır. Sosyoloji bu vazifeyi ancak cemiyet münasebetlerini ve gelişim kanunlarını her türlü gaî düşüncelerden ve değerlendirmelerden uzak, sırf realiteye dayanarak tesbit ettiği zaman, ifa edebilecektir.

Bu arada teknik bir uygulama sahasına sahip tabii ilimlerle, siyaset sahasında tatbik edilecek bir sosyoloji ilmi arasında sanıldığı gibi bir benzerliğin mevcut olup olmadığı da sorulabilir. Toplumsal gelişimin genel kaideleri bilinse dahi bir cemiyet nizamının, riyazî formüllere sıkıştırılan tabiat kanunlarının yardımıyla inşa edilen bir makine gibi kolaylıkla meydana getirilemeyeceği aşîkârdır. Sosyoloji çok defa sadece mevcut tecrübelerle dayanarak belli bir siyasî gayenin gerçekleştirilmesini mümkün kılan genel şartları tesbit edebilir; bazan da siyaset sahasında bahsi geçen meseleleri objektif ve tarafsız bir şekilde formüle etmekle yetinme zorundadır. Mütevazi görünmekle beraber bu ilmî bir çalışma tarzıdır. Ancak bu çalışmanın ilmî sayılabilmesi için problemin ele alınması sırasında herhangi bir kıymet hükmü veya kavramının karışmaması gerekir.

Şu halde sosyoloji, her şeyden önce pratik fayda mülâhazaları sebebiyle münhasıran bir vakıalar ilmi olmak hususunda kararını vermelidir. Bugünkü sosyoloji için böyle bir karar son derece tabii sayılır. Fakat kıymet hükümlerinden âzade kalma hususundaki talebin devamlı bir gayret gerektirdiğini unutmamak icabeder. Zira irademiz ve kaderimizle birlikte içinde yer almakta olduğumuz toplumsal realite, peşin hükümler veya şuuraltı menfaatler, belli bir grub veya ideolojiye karşı beslenen mesuliyet duyguları ile kendini her an duyurmaktadır. Biz kendimizi «taraf tutmanın» bu gayri şuurî şekillerine kaptırmamak için azamî bir uyanıklık gösterme zorundayız. Diğer taraftan tecrübeler bize bu taleblerin yerine getirilebileceğini de göstermiş bulunmaktadırlar. Sosyal yapıları, bizzat içinde de bulunsak, iştirâk açısından ziyade mücerret bir şekilde tetkik et-

menin, onlara karşı metodik bir şekilde cephe almanın veya katılmanın ve modern mantığın «bünyevî tahlil» olarak tarif ettiği bir inceleme tarzı ile yetinmenin, ifası güç fakat o nisbette mânalı bir iddia olduğu muhakkaktır. Sosyoloji bir vakıalar ilmi olduğunu ilân ederken, bu tecerrüdü devamlı surette benimsemek durumundadır. *Max Weber*'in kıymet hükümlerinden âzadelik mefhumu sosyoloji disiplininin, benimsemesi gereken manevî tutum tarzını belirtecek en kullanışlı bir terimdir. Bu istikamette yetişmek sosyoloji alanındaki ihtisasın elzem bir unsurudur.

«Sosyoloji normatif bir ilim olmayıp bir vakıalar ilmidir» konusunda iki hususun daha belirtilmesi gerekir. Bu arada sosyolojinin her adım başında beşerî değerler ve taraf tutma ile ilgili olduğuna işaret etmiştik. Toplumsal realiteyi bir kül olarak kavrayabilmek için sadece objektif yapının bünyesi ile iktifa edilemez, bu bünyenin üzerine bina edildiği insan hayatını da anlamak gerekir. Nitekim bu hayat baştanbaşa çeşitli irade kuvvetleri ve hissi tezahürleri, muvafakat ve muhalefet hareketleri, evet ve hayırlar, itiraf ve mücadelelerle doludur. Bunların manâsını ve sosyal yapının değişiminde oynadıkları rolü anlayabilmek için dayanmakta oldukları şuurlu ve şuursuz kıymet hükümlerine avdet etmek gerekir. Meselâ zümreleri birbirine bağlamış olan şeref ve vazife mefhumlarından bahsetmeksizin zümre cemiyetinin bünyesini anlamak imkânsızdır. Onun gibi sınıfların uğruna mücadele ettikleri gayelere, temsil ettikleri menfaatlere ve irade tezaatlarına temas etmeksizin sınıf mücadelesinden bahsetmek de mümkün değildir. Her cemiyet nizamında, bilhassa modern cemiyetlerde, ideolojik fenomen çok önemli bir rol oynamaktadır. İdeolojiler ise kıymet hükümlerinden ibaret sistemlerdir. Bu ideolojiler insanın nelere inanması ve nelere inanmaması gerektiği konusunda bir sürü kararlar ihtiva ettikleri gibi, insan hayatının dünya tarihindeki manâsını, hangi sosyal düzenin âdil ve insan haysiyetine uygun olduğunu, hangisinin olmadığını tayine kadar giderler. Bu nevi ideolojiler, taraftarlarının sadece muayyen mesele veya fiillere karşı vaziyet almağa davet etmekle iktifa etmezler, belli bir kıymet hükümleri sisteminin hâkimiyeti altında onlarda şümüllü bir iradî davranış yaratmağa çalışırlar. İdeolojinin kudreti, bütün modern cemiyet düzenlerinde işte bu noktaya istinat etmektedir. Böyle bir cemiyet düzeninin yapısını anlamak geniş ölçüde onlarda akseden ideolojik tezahürleri kavrama mânâsına gelir.

Bu anlayış çerçevesinde sosyolojinin kıymet hükümleri ve iradî kararlarla çok kuvvetli bir şekilde alâkadar olduğu göze çarpmaktadır. Sosyoloji bu âmillere, toplumsal realitenin idrâk ve kavranması bakımından ilgilidir. Ancak bir kıymet hükmünü ve onun tesirile takınılan bir idarî davranışı, müessir belki de nihai neticeyi tevhit edecek kadar önemli olarak tesbit etmekle, bu kıymet hükmünü şahsen benimsemek ve kararlarını vermek arasında büyük bir fark vardır. **Mes.** Modern medeniyetlerde istihsal olunan eşyaya atfedilen yüksek değer **çok geniş sayıda insanlar, hattâ gittikçe büyüyen insan çevreleri için son derece**

önemli olduğunu tesbit etmek, bir vakıya dayanan hükümdür, dolayısıyla sosyolojinin meşru bir ifadesidir. Ancak sosyoloji ilmi bu kıymet hükmünü benimser, dolayısıyla bunu normal, doğru, iyi ve beşerî sayarsa, esaslı bir tehlike belirmiş demektir. Zira böyle bir hareketle sosyoloji bir mesele karşısında muayyen bir vaziyet almış olur, neticede bir vakıa ilmi karakterini kaybeder. Buna hiçte lüzum yoktur. Sosyoloji böyle bir değerlendirme ameliyesini nazarı bir şekilde ele alıp mevcudiyetini bir vakıa olarak tesbitle yetinebilir; bunu yapmakla kıymet hükümlerinden âzade bir vakıa ilmi olma karakterini aynı zamanda muhafaza etmiş sayılır.

«Kıymet hükümlerinden âzadelik» konusunda belirtilmesi gereken ikinci nokta da şudur: Sosyoloji cemiyeti sadece bir yapı olarak değil, aynı zamanda bir oluş halinde de ele almak zaruretindedir. Başka bir deyimle sosyoloji sosyal bünyede olup biten değişim vetirelerini takip etme ve kendi terimleri yardımı ile açıklama zorundadır. Sosyoloji «cemaatler, menfaat birlikleri haline gelme temayülünü gösteriyorlar» veya «modern endüstri cemiyeti, batı memleketlerinde bir orta tabakaya doğru yöneltilmektedir» yahut «cemiyette bağımsızların tabakası azalmakta, buna karşılık meslek sahipleri çoğalmaktadır» denildiği zaman, bunu sırf bir vakıayı belirten hüküm, dolayısıyla sosyolojinin meşru bir müşahedesi olarak saymak gerekir. Bununla beraber bazen bu hükmü verenlerin gelişim temayülünün yanında vaziyet alıp, ona müsbet bir değer atfettikleri de olur. Bu takdirde mes. «zamana uygun», «modern», «müstakbel» tâbirleri, kullananın elinde kolaylıkla «modası geçmiş», «vakti geçmiş», nevinden menfî kıymet hükümlerine kalbolunabilir. Yalnız bir vakıalar ilmi yapmak iddiasında bulunan veya teorilerinin her türlü kıymet hükümlerinden uzak olduğunu iddia eden bir çok sosyologlar, müşahedelerine, hattâ bazan bilmeyerek şöyle bir kıymet hükmü eklemektedirler: Normal gelişim temayülünü takip eden herşey, doğru ve iyidir; belli bir istikamette ilerleyen her şey bir «ilerleme» dir. (İlk önce belli bir yön takip eden gelişim hareketinin karşılığı olarak kullanılan bu kelime, modern anlamında bir kıymet hükmü, birçok kimseler için en üstün bir değer haline gelmiştir).

İlerleme daha 18 inci asırda, artan bir kuvvetle, 19 uncu asırda *George Sorrel*'in ifade ettiği veçhile, devrin sihirli tâbiri haline gelmiştir. Devrin bütün inançları ve istikbalden beklediği herşey, bu sihirli formülde mevcuttu: Tekniğin ilerlemesi, hayat standardının yükselmesi, ferdi hürriyetlerin teminata kavuşturulması, demokratik yaşama tarzının yayılması, en geniş çoğunluğun en yüksek saadete erişmesi gibi. Tarih felsefesi ve tarih ilmi ilk defa aydınlanma devrinde ilerleme mefhumunu bir «liderlik fikri» haline getirmiştir. Sosyoloji de bu çağrı takip etmiştir. *A. Comte* ve *H. Spencer*, ilerleme mefhumunun kaçınılmaz bir şekilde kıymet hükümlerile yüklü bulunduğunu fark veya itiraf etmeksizin sistemlerinde kullanmışlardır. Zira ilerlemeye kim karşı koyabilir ve kim karşı koymak ister?

Bugünkü sosyoloji bilginleri arasında şuurulu veya şuarsuz bir şekilde ilerlemeye inanan kimseler eksik değildir. Buna bir şey denilemez. Ancak şurasını daima hatırdâ bulundurmalıdır ki sosyoloji bir vakıalar ilmi olarak tatbik edilmek istendiği takdirde, kıymet hükümlerini ait oldukları yerde bırakmak zarureti belirmektedir. Sosyoloji terakkiden veya endüstrileşmenin durdurulmaz ilerlemesinden yahut şehirleşme veyahut umumî refahın artmasından bahsettiği vakit, oluş halinde bir gelişim hareketini kasetmektedir. Bu iddianın doğru olup olmadığının tesbiti için vakıaları incelemek kâfidir. Böyle bir gelişim ve tiresinin müşahadesi, pek tabii vakıalara dayanan bir hükümdür. Bununla beraber ilerleme tâbiri, çok defa bu oluşa bütün arzuları kaplıyan ümit hâlesini giydirmek veya insan tarihinin tamamlandığını ifade etmek için kullanılır. İşte en ufak bir kıymet hükmü karıştığı takdirde, vakıalar ilmine dayanan bir müşahede olmaktan çıkar. Sosyoloji bu nevi kıymet hükümlerine karşı titiz bir hassasiyet göstermek zorundadır.

§ 4 — Sosyoloji amprik bir ilimdir.

Sosyolojinin metodolojik karakterini, yani toplumsal realiteleri ne şekilde ele aldığı soruşturmağa kalkarsak, herşeyden önce şu noktayı tebarüz ettirmek zorundayız. Sosyoloji bir tecrübe ilmidir, bütün bilgileri tecrübelerden mülhem olmaktadır ve bütün metodları, tecrübeleri toplamağa, tasnif etmeğe, değerlendirmeğe ve fikrî bir şekilde tertiplemeğe yaramaktadır. Bunun zıddını şöyle ifade edebiliriz: Matematik gibi inşaî bir ilim değildir. Sosyolojinin amprik bir ilim olduğunu ifade edentezde şu fikirler saklıdır: Sosyoloji nazari kaide ve prensipler yaratmak mecburiyetinde olmadığı gibi toplumun veya toplumsal realitenin münferit şekillerini ihdas etmek mecburiyetinde değildir, aksine sosyoloji bütün bilgilerini tecrübelerden elde etmektedir. Modern sosyoloji, umumiyetle kabul edilen bu görüşü benimsememektedir. (*O. Spann* gibi sosyolojiye inşaî bir disiplin karakteri izafe etmek ve bu yolda toplumsal realitelerin bir ontolojisini meydana getirmek isteyen sosyologlar bu görüşün istisnalarını teşkil ederler.) Sosyoloji tıpkı kıymet hükümlerinden âzadelik hususunda olduğu gibi, bugünkü durumuna ancak tedricen ulaşmış bulunmaktadır. Sosyolojinin felsefî menşeleri ilk önce inşaî bir tefekküre doğru temayüller yaratmıştı Ancak metodolojik sahada, 1900 yılları sırasında vuku bulan yeniden yönelme hareketi sosyoloji ilmini saf bir amprik düşünce tarzına doğru götürmüştür.

Eski sosyolojinin inşaî bir sisteme doğru temayül etmesine sebep olan en kuvvetli âmil, karmaşık bir vakıa olan cemiyeti, daha basit unsurlara yani ferde irca etmek mümkün olup olmadığı meselesi olmuştur. Böylece sosyal hayatın değişik tezahürlerini rasyonel bir şekilde vücude getirecek imkân hasıl olacaktı. Bu çeşit bir düşünce tarzının en önemli örneği olarak tabii hukuku gösterebiliriz. Bilhassa 17. ve 18. yüzyıllarda gelişmiş olan tabii hukuk telâkkisi, bugünkü manada bir sosyoloji olmamakla beraber sosyolojinin çok önemli ve tarihî bakım-

dan son derece tesirli bir tasarısıdır. Hele tabii hukukun getirmiş olduğu tefekkür tarzını sosyoloji çok uzun zaman, kısmen devrimize kadar muhafaza etmiştir.

Tabii hukuka dayanan sosyal felsefenin ana fikri şudur: İnsan cevheri ile toplumsal nizamın muayyen bir şeması zarurî olarak vazedilmektedir. Beşer tabiatına münhasır olan belli hususiyetler, istidatlar ve temayüller, insanı başka hemcinsleriyle devamlı topluluklar halinde birlikte yaşamağa sevk veya icbar etmektedir. İnsanın sosyal hasletleri, koruma ihtiyacı, bilgilerini başkalarıyla paylaşma ihtiyacı, varlığını duyurma ihtiyacı veya sadece sempatileri bu hususiyet ve istidatların belli başlılarını teşkil etmektedir. (İnsan tabiatının nasıl yaratıldığı ve cemiyet vakiası hangi hasletlere dayandığı meselesinde tabii hukuk teorileri arasında bir hayli farklı görüşler mevcuttur; bununla beraber ana fikir hepsinde müşterektir.) İnsanoğlunun tabiatı bencil ve sosyal eğilimlerinden ortaya çıkan karışımı, sosyal hayatın normal durumunu yaratmaktadır. Şu halde toplumsal realiteleri amprik bir şekilde ele almağa lüzum yoktur. Unsurlarına sahip olduğumuz cihetle yapısına hâkim olan kanunlarını bizzat inşa etmek imkânına sahibiz. «Tabii» cemiyet düzeninin normal yapısı, bazan dış şartlar (aşırı bir ızdırar hali) veya bazı iç âmiller (mes. bazı fertlerin münferit hâkimiyet veya zorbalık hırsı) sebebiyle tahrif olunabilir. Sosyal yapıları birden kavrama imkânsızlığı çeşitlilikten ileri gelmektedir. Fakat hepsinde mevcut müşterek temel »tabii« cemiyet nizamının vahdetli normudur. Klâsik tabii hukukta, tabii cemiyet nizamının rasyonel bir şekilde ihya etmeğe çalışan sosyal mukavele çok önemli bir rol oynamıştır. Fertler arasında akdolunan bir sosyal mukavele faraziyesi, bir yandan müşterek hayatı mümkün kılmak için ferdin nelerden feragat etmesi, ne gibi fedakârlıklarda bulunması gerektiğini, öte yandan cemiyetin insanların aslı gayretlerine ulaşabilmeleri için kendilerine hangi hâk ve hürrivetlerin mutlak surette tanınması gerektiğinin tesbitine elverişlidir

Görülüyor ki inşaî tefekkür tarzı bu takdirde iki maksada birden hizmet etmektedir: Cemiyetin şemasını ve geçer normunu tesbit etmek. Tabii hukukta bahsi geçen «tabii» cemiyet nizamı, aynı zamanda bünyeye taalluk eden bir mefhum, bir kıymet hükmüdür. İşte bu sebepledir ki tefekkürün yerine amprik düşünce tarzının ikamesi, normatif düşünce tarzı yerine kıymet hükümlerinden âzadeliik esasının vazedilmesi ile birlikte gelişmiştir. Sosyoloji (§ 3 belirtildiği, veçhile) bir vakıalar ilmi olmakla beraber, adım adım bir tecrübeler ilmi haline de geçmiştir. Bununla beraber inşaî temayüller sosyolojide kısmen buğüne kadar sürüp devam edegelmiştir. Esas itibarile bir vakıalar ilmi karakterini benimsemiş olan diğer sistemler de insanın psikofizikî yapısı yardımıyla yalnız genel olarak cemiyet vakiasını değil, cemiyet hayatının ana şekillerini de izah etmek teşebbüsüne girişmişlerdir. Buna göre sosyal vakıaları amprik bir şekilde ele almağa lüzum yoktur, bunlar antropolojik vakıalara irca suretiyle ideal bir şekilde yaratılabilirler.

Emile Dürkhem («Sosyolojik metodun kaideleri» adlı eserinde) bu görüşe karşı şu tezi savunmuştur: Sosyal vakıalar ancak diğer başka sosyal vakıalara irca olunabilirler. Nasıl ki fizikî olaylar yine ancak başka fizikî olaylarla izah olunabilirlerse, sosyal vakıalar da ancak başka sosyal olaylarla açıklanabilirler. *Dürkhem* bu tezi ile sosyal vakıaların mes, biyolojik veya coğrafi âmillere irca edilmesini de önlemeğe çalışmıştır. Fakat bu tez herşeyden evvel meselelerin psikolojik unsurlara ircâını önlemek için ortaya atılmıştır, hele böyle bir teşebbüsle inşâı tefekkür tarzı sosyolojinin programı haline getirilmek istenilirse.

Biraz daha umumî olarak *Dürkhem*'in düşüncelerini şu şekilde toplamak mümkündür. İnsana, bulunabilecek olan her yerde sosyal münasebetler halinde tesadüf ediyoruz. Tarihi çağlara ne kadar geri gidersek gidelim daima insan gruplarına rastlıyoruz. Bu grupların hepsi aynı yapıya sahiptir. İnziva halinde yaşayan insan bir faraziye'dir. *Robinson Crusoe* bir roman kahramanıdır.

Hukuk veya sosyal felsefe, belli problemleri kavramak maksadiyle bir dernek veya korporasyonun daha önce münferit olarak mevcut olan fertlerden te-rekküp ettiğini ve bu yapının sonradan bir mukavele akdi suretiyle vücade gelmiş olduğunu mütalâa edebilir. Fakat sosyoloji, «cemiyet içinde yaşayan insan» noktasından hareket etmektedir. Muayyen bir sosyal şekli, bir gelişim mahsulü, bir istihale, bir şekil değişmesi olarak kabul eder ve onu bu suretle izah ederse, denklemin iki tarafında sosyal yapılar yer almaktadır. İşte *Dürkhem* in amprik yoldan ilerlediğimiz takdirde bir sosyal gerçeğin daima diğer bir sosyal gerçekten ileri geldiği şeklindeki tezini bu anlamda yorumlamak gerekir.

Sosyolojinin inşâı bir şekilde ele alınmasına karşılık, amprik düşünce tarzını teyid eden bir kuvvetli destek, bütün gerçek sosyal yapıların bilhassa insanlığın sosyal tarihi bakımından önemli olanlarının mahiyet itibarile «muayyenlik üstü» = super determiné durumlarıdır. Başka bir deyimle ne aile ne komşular ne soy ne kabile, ne millet ne de devlet mevcudiyetini haklı kılan ve bünyesini tayin eden *tek* ve muayyen bir maksada sahip değildirler. Bilhassa sürekli ve köklü olan sosyal yapıların varlığını haklı kılan maksatlar, daima çeşitlidir. Gerçekten bu maksatlar topluluğu her türlü ikame ve değişim imkânlarına açıktır, yani gelişmeler sırasında yeni maksatların katılması mümkün olduğu gibi, daha önce sosyal yapıda yer almış olan başka maksatların silinmesi, yer değiştirmesi ves. gibi değişimler her zaman cereyan edebilir. Mes. aile tek ve muayyen bir maksada irca edilemez. Aile, insanlığın sosyal tarihi boyunca çeşitli görevler yüklenmiş ve bunlardan bir kısmını sonradan başka sosyal yapılara devretmiştir. Aile müessesesinin emsalsiz istikrârı bir yandan devamlılığı, diğer yandan yapısında cereyan eden bu görev ve önem değişikliklerine istinat etmektedir. Aynı müşahade diğer birlikler, mahallî topluluklar ve bilhassa bütün insanlığın içinde yer almakta olduğu millet ve devletler için doğrudur. Oysa ki kesin bir rasyonel inşâı tasarrufun peşin şartı, sözü geçen sosyal yapının maksadının açık ve önceden tayin edilmiş olmasıdır. Gerçekten herhangi bir sosyal yapıyı fertlere

istinaden inşâ bir surette vücude getirmeğe kalkışmak, bu sosyal yapının sadece tek taraflı ele alınmasına ve içinde saklı duran muazzam değişim kabiliyetlerinin inkâr edilmesine yol açmaktadır. Sosyal gereği bütün şekil zenginliği ve münferit sosyal yapıların değişme istidatları ile birlikte kavramak, sadece amprik yoldan kabildir. İşte bu sebebledir ki bir gerçek ilmi haline gelen sosyoloji, aynı zamanda bir deney ilmi olma zorundadır.

Sosyal vakıaların amprik gözlemi ve bunların yorumlanmasında sadece amprik metodlarla yetinme şeklindeki tahdit, hususî bir metodolojik programdan çok umumî bir davranışın ifadesi sayılabilir. Esasen «amprik gözlem» tâbiri bile oldukça karmaşık bir düşünce tarzını ihtiva etmektedir. Bu münasebetle § 2 de sosyal realitenin ikinci mahiyeti hakkında söylediklerimizi hatırlatmak isteriz: Sosyal gerçekler, bünyevî bir yapıya sahip oldukları nisbette ruhî olayları da ihtiva etmektedirler. Şu halde amprik gözlem her iki veçheyi birden kavramak ve aksettirmek zorundadır: Sosyal hayatın her an şekil almakta olduğu bünyeyi ve içinde cereyan eden ruhî (manevî) hayatı 19. asırdaki işçi durumunun veya halihazırdaki Fransa'nın taşra burjuvazisini yahut İskoçya'ya mahsus eski Klan telâkkisini veyahut bugünkü bir Amerikan büyük sehrinin cemaat hayatına ait bir tecrübeyi incelemek istersek, bir yandan bu sosyal durumların nasîl bir düzende yer almakta olduklarını tesbit etmemiz, öte yandan bu yapılarda binlerce hattâ milyonlarca defa cereyan eden beşerî fiilleri tetkik etmemiz gerekir. § 2 de tesbit ettiğimiz sosyal gerçeklerin ikinci karakteri, burada amprik bir sosyolojik mefhum şeklinde ortaya çıkmaktadır. Basit bir sosyolojik «görüş» için doğru olan husus, metodolojik bakımdan gelişmiş sosyoloji için daha yüksek ölçüde doğrudur: Amprik görüş sadece bakmakla kavranılmaz. bunun öğrenilmesi ve ilgili konu üzerinde devamlı surette tatbik edilmesi gerekir.

Bu hususta Alman sosyoloji mektebinin ilk kuruluşu sırasında sosyolojik tecrübeleri şuurlu bir sanat derecesine kadar ulaştıran bir fikir adamını misal olarak göstermek mümkündür: *Wilhelm Heinrich Riehl*. *Riehl* Alman Romantizminin son devresinde rol oynamış olan bir şahsiyettir. Keskin bakışlı bir realist olduğu kadar millî hayatın bütün tezahürlerini açık kalplilikle mütalea eden bir insandır; bütün bu özellikleri dolayısıyla onu birinci sınıf bir sosyolojik müşahit sayabiliriz.

Riehl eserinin birkaç yerinde girişmiş olduğu araştırmalarında ne gibi bir metod kullandığını açıklamaktadır. Kendisi sosyoloji ilminin diğer kurucularından farksız bir şekilde yapmış olduğu işin siyasî ilimler tarih ve antropoloji ilimlerinden değişik yepyeni bir ilim olduğunu müdrikti *Riehl*'e göre sosyoloji bir milletin sosyal hayatında olup bitenleri sadece tek bir metoda, yani deneye dayanarak meydana çıkartabilir. Ancak bu kelimeyi tamamen lâfzî mânada anlamak lâzımdır. «Tecrübe» nin Almanca karşılığı olan «Erfahrung», bir yolculukta edinilen tecrübeyi ifade etmektedir. Şu halde sosyoloji de

tecrübeler toplamak maksadiyle yolculuğa çıkmalıdır. Hem de *Riehl*'in ifadesine göre bu yolculuk araba ile yapılmamalıdır, çünkü arabanın penceresinden her şey sathî bir şekilde gözükmektedir; bu sebeble böyle bir yolculuk yayan, dolaşma şeklinde yapılmalıdır. Ancak yayan yolculuğa çıkmış bir kimse çeşitli bölge ve zümrelere mensub diğer kimselerle karşılaşabilir. Akşamları onlarla beraber oturup sohbet etmek mümkündür, onları çalışırken, evde, tarlada, tezgâhın başında, dinlenme günleri ve bayramlarda müşahede etmek kabildir. *Riehl* bu bahiste şöyle demektedir: «Bütün görüşlerimi ve intibalarımı geze geze kazandım». Gerçekten de *Riehl* köylerden ve şehirlerden, köylü ve sanatkârın günlük hayatından, ev ve cemaat yaşayış tarzına ait sayısız renkli vakia ve intiba toplamıştır. Bütün görüşlerini; bizzat dolaşmak, bizzat tecrübe etmek, küçük ve önemsiz görünen meseleleri incelemek suretiyle değerlendirmiştir.

Riehl herşeyden önce sosyal hayatın eski ana şekillerini, şartların değişmemiş olduğu üçra bölgelerdeki köy hayatını, eski örflerin devam ettiği ufak şehirlerdeki el sanatlarını incelemiştir. Bu meselelerle bir âşik gibi ilgilenmiştir, romantisizm hareketlerine intisabı da bu ilgiler ileri gelmektedir. Bununla beraber gönlünü kaptırmış olduğu meseleler kadar, sosyal hayatın ana şekillerinde cereyan eden tahavvüller bilhassa endüstrileşme hareketi ile de meşgul olmuştur. Zira *Riehl* eserlerini 1850 yılları sırasında vermiştir. O sırada Almanya'nın sosyal düzeni endüstrileşmeye geçişle ilgili olan bütün tezahürleri açıkça gösteriyordu. Cemiyetin bütün zümreleri bu sosyal olaydan mülhem olmuştu. Eski el sanatlarının büyük bir kısmı fabrika işletmesinin rekabetinden müteessir olmuştu, şehirlerde endüstrileşmenin yaratmış olduğu yeni bir işçi zümresi gelişme yolunu tutmuştu, köy halkı da yeni teknik ve şehirleşme hâdisesinin tesirile önemli tahavvüller geçiriyordu. Bu çeşit sosyal değişiklikler yüzbinlerce münferit kadere tesir ettikleri cihetle yavaş, tedricî ve sessiz bir şekilde gelişmektedirler. Bu değişmeleri lâyikiyle kavrayabilmek için münferit kaderleri ele almak gerekir. *Riehl* dolaşmaları sırasında bu büyük oluşu gözleriyle kavrayabilmiştir. Çünkü o müşahhas olan her olayı da dikkat süzgecinden geçiriyordu. İşte «tecrübe» buna denir. Sosyolojiyi kelimenin tam mânasile bir tecrübe ilmi olarak vasıflandırabilmek için bundan daha itinalı, uyanık ve ihtiyatlı bir hareket tarzını benimsemiş olan bir örnek verilemez.

Bütün bu mülâhazalardan sonra sosyolojinin genel metodolojik karakterini tesbit edelim: Sosyoloji, bilgilerini münferit hâdiselerden elde etmek, bu arada çeşitli usûl ve yollara başvurmak ve muhakkak surette daima son mercii olarak tecrübeden ilham almak zorundadır. İlmî amprik usulleri takviye edecek birçok ihtisas bilgilerine dayanan yardımcı usulleri vardır. Modern ilimler, bilhassa tabii ilimler insanın müşahade kabiliyetini keskinleştirmek ve kontrol etmek, doğrudan doğruya elimize kadar ulaşmayan tecrübeleri sunî yoldan istihsal etmek, bunları birbirleriyle bağlamak, kıyaslamak ve tashih etmek gayesile gayet ince buluşlara dayanan yardımcı vasitalara sahiptir. Bu durumda bir sual hatıra

geliyor: Sosyal gerçeklerin müşahadesi alanında ne bigi özel yardımcı vasıtalar vardır? Sosyoloji bir dereceye kadar tabii ilimler alanında geliştirilen amprik metodlardan faydalanabilir mi, yoksa kendi konusuna uygun yenilerini mi yaratmalıdır? Biz burada sosyolojiye has olan metodolojinin teferruatına girişmek istemiyoruz: Yalnız bazı umumî prensipleri belirtmekle yetineceğiz. Esasen ilerideki bahislerde bu metodoloji meselelerine ara sıra avdet edilecektir.

Amprik yoldan ilerleyen modern tabii ilimler, önemli bir metodolojik yardımcı usulü geliştirmişlerdir; bu usül tecrübe yapmaktır. Modern fizik ve kimya, hattâ bugünkü biyoloji de münhasıran birer tecrübi ilim olarak tasavvur olunabilir. Tecrübi metodun esası şu noktalarda saklıdır. İlim adamı tabiat tezahürlerini sadece cereyan ettikleri sırada müşahade etmekle yetinmez, aksine tabiat olaylarının cereyan tarzını, tahrik etmek ve bazı şartların ilâvesi suretile varılan sunî yoldan yaratmakla bunlara iradî yoldan tesir eder. Böylece ilim adamı tabiat olayının muayyen bir yol takip etmesini zorlamakta ve katedilen yolun en uygun bir yerinde müşahade âletleriyle birlikte pusuya yatmaktadır. İlim adamı bu arada iki şekilde hareket eder: ya kesin olarak tarif edilebilen bir çıkış noktasından hareketle iyi hazırlanmış bir tecrübeye girer ve bunun cereyan tarzından bazı katî neticeler istihsal eder; yahut bir serî denemelere girer ve bunları riyazî istatistiğin genel kaidelerine göre değerlendirir. (Bugünkü biyoloji ve tıbbî ilmi daha çok ikinci neviden tecrübe serileri yolunda çalışmalarda bulunmaktadır). Her iki halde önemli olan nokta, tabiat olayının içinde cereyan etmekte olduğu şartların plânlaştırılmış ve maksada elverişli değişkenlere göre âyarlanmış olmasıdır. Bir bakıma göre girilen her tecrübe, tabiata muayyen bir sual tevcih etmekte ve cevap olarak yeni bir tecrübe elde etmektedir.

Burada şöyle bir problemle karşılaşırız: Sosyoloji ilmi, tecrübe metoduna bağlı yardımcı vasıtalarından faydalanabilir mi? Eğer faydalanırsa bunu ne dereceye kadar ileri götürebilir? Sosyal gerçekler, fizikî veya biyolojik olaylar gibi tecrübe edilmeğe elverişli midirler? Sosyolojinin bunu yapamayacağı veya bunu ancak çok mahdut ölçüde yapabileceği aşikârdır. Sosyoloji hiç bir zaman bugünkü fizik, kimya ve fizyoloji anlamında tecrübi bir ilim olamayacaktır.

Sosyal hayatın ancak bazı kesimlerinde bütün şartları plânlaştırmak ve bunları maksada elverişli değişkenlere göre âyarlamak, yani tecrübelerle girişmek mümkündür. Nitekim mes. sosyolojinin en yeni gelişmiş bir dalı sayılan işletme sosyolojisi bu imkâna maliktir. Sosyolojinin bu dalı, bilhassa büyük işletmelerde bir arada çalışan insanlar, bu arada bir parçanın müşterek imalinde iş vetiresine katılanlar, istihsal şeridinde yanyana iş görenler ve nezaretçi ile ustalar ve onlara tâbi işçi grupları arasındaki sosyal münasebetleri araştırmaktadır. Bütün bunlar inceden inceye tetkik edilebilir; başta Amerikan sosyolojisi olmak üzere Fransız ve Alman sosyolojisi bu olayları dikkatle tetkik etmektedir. Büyük işletmeler bu nevi araştırmalarda bulunmak isteyen ilim adamlarına kolaylık göster-

mektedir ve çok defa yüksek bir ihtisas çerçevesinde başarılan teknik işlerin hangi beşerî münasebetler ortasında cereyan ettiklerini anlamak için bir sürü psikolog ve sosyologa başvurmuşlardır. İşletme idareleri bu nevi araştırmaların sonuçlarını merakla beklemektedirler, zira bu araştırmalar sayesinde işletmeyi daha iyi teşkilâtlandırma şansına kavuşmuş sayılırlar. Şu halde bu noktaya kadar elde edilen tecrübeler, ilmî esaslara dayanan bir işletme teşkilât ve idaresine erişmeği sağlamıştır.

Bu arada şöyle bir sual ortaya atılabilir: Müşterek bir işi başarmak için kurulan bir grubun azamî büyüklüğü ne olmalıdır? 6 8, 10 12, 15 - 18 yoksa daha fazla kişiden mi tereküp etmelidir? Kaç kişilik bir grup en yüksek verimi sağlamaktadır? Kaç kişilik bir ekip en müsait beşerî münasebetlerin yerleşmesine elverişlidir? Veyahut şöyle bir sual sorulabilir: Alt üst münasebetin lüzumundan fazla gevşek veya aşırı derece dar ve sıkıcı bir hale gelmemesi için bir ustabaşı veya nezaretçinin kontrol edeceği işçilerin sayısı ne olmalıdır Bütün bu meselelerde tecrübelere girişmek mümkündür. Zira grubun büyüklüğünü değiştirmek ve her defasında elde edilen neticeleri tesbitetmek hiçte güç bir şey değildir. Aynı metodu diğer çalışma şartlarına mes. makine ve çalışma araçlarının tanzimine, ekiplerin nöbet değiştirmesine, günlük istirahat zamanlarının tayinine uygulamak mümkündür. Bütün bu şartları plânlı bir şekilde değiştirmek ve sonuçları - fizikî ve ruhî yorgunluğu ölçen hassas âletler dolayısıyla - kesin bir kemiyet halinde tesbit etmek kabildir. Şu halde bütün bu olaylarda hakikî denemelere girişilebilir. Gerçekten de büyük işletmeler, bilhassa Birleşik Amerika'da, bütün teşkilâtı sosyolojik bir şekilde tetkik etmek, çeşitli denemelere girişmek, münferit tedbirlerin tesirlerini müşahede etmek ve tavsiyelerde bulunmakla görevli olan özel işletme sosyologları istihdam etmektedirler. Birleşik Devletlerde *Elton Mayo* ve *Roethlisberger*'in kurmuş olduğu ekol, bu nevi ilmî çalışmaların hızla ilerlemesine hizmet etmiştir. Fransa'da ise meslek ve sanat okulu-profesörlerinden *Georges Friedman*, bu konuda yazılan en önemli eserlerin müellifi sayılır.

Bununla beraber sosyal vakıaları deneme yolu ve metodik şekilde inceleme imkânları nisbeten mahduttur. Bu usul sadece fazla büyük olmıyan vahdet gösteren münferit birliklere (mes. işletmelere) tatbik olunabilir. Esasen deneme yolu ile yapılan araştırmalarda sosyal münasebetlerin iradî ve kısa vadeli bir şekilde değiştirilebilmesi ve devamlı surette murakabe edilmesi şarttır. Hangi tesirin ne gibi bir şartın varlığından ileri geldiğini ve esas değişime sebep olan âmillerin neler olduğunu tesbit edebilmek için bir çok, kabilsen bütün ihtimalleri denemek gerekir. Toplum hayatını bütün olarak bu şekilde incelemenin imkânsız olduğu âşikârdır. İçinde yaşamakta olduğumuz sosyal düzeni bazı deneme usulleri ile incelemenin ve bu suretle onun illiyet rabitalarını keşfetmenin mümkün olduğuna kim inanır?

Tek bir köy düzeninin en iyi bir şekilde nasıl işlediğini ve ne gibi değişikliklerden geçmesi gerektiğini tesbit için dahi cemaat halinde yaşayan bir köy halkını bugünden yarına değişik bir formüle göre teşkilâtlandırmak imkânsızdır. Gerçi bu sahada belli reformlara girişmek ve alınan tedbirlerin ne gibi tesirler yarattığını müşahade etmek kabildir. Faal hizmetlerde bulunan her idare sistemi bu yoldan yürünmektedir. Köyü gözeten her nevi sosyal politika köyün sosyal yapısını belli bir yönde değiştirme hedefini gütmektedir. Fakat bunlar «tecrübe» değildir. Zira tecrübe olabilmesi için bütün ihtimallerin sistematik bir şekilde hesaba katılması gerekir. Bunlara sadece benzer şartlar bulunduğu takdirde diğer köylere de teşmili mümkün tecrübeler gözü ile bakılabilir. Zira hakikî tecrübe köyün toplum hayatında devamlı bir kargaşalık yaratabilir. Bu husus vasıtasız beşerî temastan daha uzak duran sosyal yapılar, mes. bütün bir memleketin toplumsal düzeni için fazlasile vâridir. Burada da reformlara girişmek, ihtilâl yolu veya siyasî müdahaleler yardımı ile geniş çaplı değişiklikler yaratmak mümkündür. Söz gelişi olarak falan veya filân devlet adamının eski sosyal düzenin bazı müesseselerini ortadan kaldırmak ve millete yeni bir sosyal yapı vermek suretile çok cüretli bir tecrübeye girişmiş olduğunu ifade ederiz. Fakat burada «tecrübe» terimi kelimenin gerçek mânasında kullanılmamaktadır. Bunun gerçek olabilmesi için başlanılan tecrübenin, beklenen tesirler görülmeğe başlar başlamaz durdurulabilmesi ve gerekirse yeni bir tecrübeye girişilebilme imkânının mevcut olması lâzımdır. Bir sosyal düzenin tümünü ne yarı yolda durdurmak ne de geriye doğru götürmek imkânı vardır. Bu, milletin tarihinde yeni bir çığır açan başarılı veya başarısız sayılan bir tarihî olaydır. Bunu hiç bir suretle geri almak imkânı yoktur.

Hülâsa sosyoloji alanındaki deneme metodu, münferit, tercihan küçük, şurlu bir şekilde teşkilâtlandırılmış birliklere uygulanabilir, fakat bilhassa büyük bir problem karşısında genel bir metod olmağa elverişli değildir. Sosyal münasebetler tarih boyunca değişime uğrarlar, inşâî, siyasî müdahaleler sebebiyle şekil değiştirirler, fakat bunlarla tecrübeye girişilemez. İşte bu sebeptendir ki sosyoloji tecrübelerden mülhem bir ilim olmakla beraber bir deney ilmi değildir. Aksine konusunun özelliklerine uygun, değişik amprik metodlar geliştirme zordur.

Burada «tecrübe» kavramını *W. H. Riehl*'e benzer şekilde sosyolojiye uygulamaya teşebbüs etmiş olan eski bir sosyologdan bahsetmek yerinde olur. Bu kimse sosyolojinin kurucularından *Kont Saint Simon*'dur. Kendisi daha *A. Comte* sistemini ortaya koymazdan otuz yıl önce sosyal gerçeklere dayanan yeni bir ilmi, hayatının ve düşüncesinin merkezi sıketi haline getirmiştir. Çok eski bir fransız asilzâde ailesine mensup olan *Saint Simon* Fransız ihtilâlinde önce son derece hareketli ve macera dolu bir hayat geçirmiştir. Kendisi devrinin Fransız bilginleri yanında matematik ve astronomiden sosyal ilimlere kadar çeşitli ilim dallarını tetkik etmiş, uzun seyahatlere çıkmış yeni dünyada *A. Birleşik*

Devletlerinin kurtuluşu için mücadele etmişti. Aristokrasiyi ve aristokratik ünvanları lâğveden Fransız ihtilâli yüzünden servetini kaybeden *Saint Simon*, bazı spekülasyonlar sayesinde yeni bir servet yapmağa muvaffak olmuş, daha sonraları bu parayı da israf ve devrin karışık şartları dolayısıyla kaybetmiştir. 1800 tarihinden itibaren yazar olarak geçinen *Saint Simon* ömrünün son yıllarını kendisine bağlı kalan müritlerinin desteği ile büyük bir sefalet içinde geçirmiştir. *Saint Simon* bütün hayatı boyunca insanlığın sosyal gelişimini tetkik etmeğe cemiyetin kanunlarını keşfetmeğe ve buna istinaden âdil bir sosyal düzenin taslağını kurmağa çalışmıştır. *Saint Simon*'un etrafına hayli kalabalık bir taraftarlar çevresi toplanmıştı öyle ki Saint Simonizm bir devrede sosyal bir ihtilâlin izlerini taşır gibi oldu. Ölümünden sonra birkaç talebesi Saint-Simoncu cemaat adı altında siyasî - dinî bir mezhep kurmuştur.

Saint Simon kısmen maceraperest tabiatından kısmen de devrin karışıklığından ileri gelen istikrarsız ve değişik yaşayışını büyük bir iftiharla «tecrübî hayat» olarak vasıflandırmıştır. «Tecrübî» tâbiriyle acaba ne kastediyordu? Bununla şunu ifade etmek istiyordu: Sosyolog, toplumsal olaylar hakkında gerçek intibalar kazanmak gayesile mümkün olduğu kadar çok sosyal sınıf ve durumlardan geçmeli, ihtişam ve sefaleti, zenginlik ve yoksulluğu, hâkimiyet ve istibdadı bizzat kendi nefsinde tatmalı, sosyal devrimleri ve gelişmeleri şahsen idrâk etmelidir. Bir bakımdan sosyolog, zehirlerin tesirini incelemek isteyen ve bu uğurda kendi kendine aşı yapan doktor gibi hareket etmelidir. Uyanık hasselerle yapılan müşahade kâfi değildir; insan varlığı, kaderi ile birlikte bu tecrübeleri kazanmalıdır. Burada tecrübe tâbiri âdeta kıyas yolu ile kullanılmıştır. Zira bu çeşit tecrübeler âlimler tarafından tahrik edilmeyip, hâdiselerin cereyan tarzından neş'et etmektedirler. Öyle olmakla beraber *Saint Simon*'un düşünce sisteminde bir gerçeklik payı saklıdır. Gerçekten insanın ancak kendi kaderinde bütün derinliği ve genişliği ile kavrayabileceği sosyolojik tecrübeler vardır. Bilhassa bütün bir cemiyet nizamının alt üst edildiği büyük sosyal hareketler mes. eski hâkimiyet birliklerinin iktidarı kaybettikleri ve yeni Sosyal tabakaların onun yerine yükseldiği zamanlar en canlı olarak bunun kurbanı olan insanlar tarafından duyulur. Ancak buna daha önce bahsettiğimiz sosyolojik görüş katılmalıdır, aksi takdirde elde edilen sonuç sadece partizan bir şehadet veya şahsî bir husumet eseri sayılır.

Bu bakımdan devrimizde yaşayan insanların hayli müsait bir durumda buldukları ileri sürülebilir. Son nesiller zarfında dünyanın birçok memleketleri cemiyeti temelinden sarsan, sosyal devrimlere sahne olmuşlardır, öyle ki olup bitenleri açık gözle seyreden herkes zengin bir sosyolojik müşahade malzemesine kavuşma durumundadır. Esasen bu hâdiseler devrimizin milletlerinin hayatını o derece sarsmıştır ki hususî hayatlarında bu olayların darbesine mâruz kalmamış kişileri bulmak hemen hemen imkânsızdır. Şu halde şahsî cepheden geniş ve kucaklayıcı sosyolojik tecrübelerle kavuşma şansı, çok fazladır. *Saint Si-*

mon'un şahsen ileri sürmüş olduğu husus, devrimiz için toptan vâridir. Kader bizimle büyük tecrübelerle girişmiştir!

Bütün bu söylenenler sosyolojinin bir tecrübe ilmi olarak karakterini tayin etmeğe ve sosyolojik sahada «tecrübe» nin sadece tabii olayların müşahadesinden ibaret olmayıp, insanın bütün şahsiyetini kavrayan bir davranış tarzı olduğunu tesbite yaramaktadır. Sosyolojinin spesifik metodolojisine gelince, ilk önce menfi bir yoldan bu alanda gerçek tecrübelerle yer olmadığını belirtmekle işe başlayacağız. Bunun yerine değişik amprik usuller geçmiştir. Sosyoloji büyük ölçüde belli fasıllarla tekrarlanan tezahürlerle meşgul olduğu cihetle, bu alanda geniş çapta istatistikî metodların tatbikine imkân vardır. Bazı sosyal vetirelerin mes. göç hareketleri, sosyal hareketlilik ve sosyal tabakalaşma hâdiselerinin izahında istatistikî düşünüş ve tasvir vasıtalarına başvurma zarureti vardır. Fakat şurasını hemen ilâve edelim ki istatistik, özel bir araştırma metodu değildir. İstatistik, olayları mes, sayıların sırası, eğriler, alanlar ves. şekilde matematik bir yoldan tasvire yarar. Elde edilmiş olan istatistik malzemesinden sosyolojik sonuçlar istihsal edebilmek için her münferit problem için özel bir metodun geliştirilmesi gerekir. Mesele her zaman istatistik yolu ile formüle edilen sosyal gerçekleri temsil eden sayı sırasından bunların bünye yapısı ve kabilsel gelişim temayüllerine ait yeni görüşler kazanmaktır. Bir sosyal olayın sadece istatistik yolu ile ifadesi, mes. bir nüfus veya meslek sayımı henüz sosyolojik bir görüş değildir, sadece sosyolojik görüşü hazırlayan zemindir. Atılacak ilk adım olayları temsil eden sayıları yoruma müsait bir açıdan bakarak tasnif ve tertib etmektir; ikinci adım bu yolda meydana getirilen sıraları, aralarındaki münasebeti açıklayacak şekilde kombine edip, gruplaştırmaktır. Mes. muayyen bir memleketin 1925 - 39 meslek istatistikleri, endüstri işçilerinin sayısının artmayıp sabit kaldığını gösterirse, bu durumu sosyolojik bakımdan önemli olarak vasıflandırmak kabildir. Ancak bu keyfiyetin cemiyetin bünyesi bakımından gerçek mânasını, tam karşılığını anlayabilmek için sosyolojik bir değerlendirme ameliyesine ihtiyaç vardır. Zira bu durum değişik birçok mânayı ifade edebilir. Bu durum endüstrileşmenin geliştiğini, fakat endüstri işletmelerinin rasyonel esaslara göre teşkilatlanmaları sebebiyle işgörenlerden tasarruf ettikleri mânasına gelebilir. Realitede olup bitenleri tesbit edebilmek için birinci sayıların sırasını, yatırımlar eğrisi ve memur istihdamının artışı bildiren sayı ile birleştirmek lâzımdır.

Başka bir misal alalım : Gelir istatistikleri orta gelirden nisbî bir artış, yani ortalara doğru bir yoğunlaşma gösterirlerse, bunun birbirinden çok farklı sosyal olaylara işaret ettiğini kabul edebiliriz. Bu sayıların ihtiva ettikleri şekiller arasında şu ihtimaller yer alabilir: Küçük veya orta sınıfa mensup memur ve müstahdem yahut her ikisini de içine alan orta tabaka, gerçekten artmış olabilir. Mamafih şöyle bir ihtimal de akla gelebilir : Aşağı gelir tabakası, gelir vergisi veya sosyal politika tedbirleri yahut da sendika faaliyetleri veyahut da

bütün bu faktörlerin karışımı sebebiyle yukarı gelir tabakalarının hesabına nisbî bir gelir artışına kavuşmuştur. Burada da görülüyor ki gerçek sosyal olayın açığa çıkarılabilmesi için birkaç istatistik sonucunun birleştirilmesi gerekmektedir. Bu arada tipik hâdiselerin vasıtasız bir şekilde müşahede edilmesi ve geniş yahut dar bir çerçevede denemelere girişilmesi, başvurulması gereken **münzam** yardımcı usullerdir. Hülâsa : İstatistik yolu ile kavranılan her sosyal fenomen'in sosyolojik bir gerçek ifade edebilmesi için kemmî bir tahlil süzgecinden geçirilmesi gerekir.

İstatistik materyelinin kemmî surette yorumlanma işinin tamamen soyut metodik kaidelere göre yapılması gerektiğini belirtmeğe hacet yoktur. Büyük veya ufak çapta yapılan verimli araştırmaların vazifesi, müşahede edilen **unsuru** daima yeni bir açıdan mütalea etmektir. Sosyal realitede yer alan her konu, sosyoloji sahasında yapılan en mütevazî pratik araştırma, yeni görüş açıları yazıtme, bunları olaylarla kıyaslamak suretiyle deneme, tashih etme ve böylece meseleyi çok taraflı bir şekilde aydınlatmaya yarar.

Buna karşılık sosyolojik araştırmalara ait istatistik malzemesine **ıatbik** edilecek olan metodik kaidelerin formüle edilmesi bir zarurettir. İstatistik ilminin ana kaideleri zaten çoktan beri ifade edilmiş bulunmaktadır. Sosyoloji ile meşgul olmak isteyen herkes bunları bilmek zorundadır. Bu mânada istatistik, sosyolojinin en önemli yardımcı unsurudur. Fakat mevcut ana kaidelerin yanısında sosyal olayları istatistik yolu ile kavramağa yarayan özel metodlar da vardır. İşte bu metodlar, bize meselenin sosyolojik yoldan değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır. Bu metodlara karşı duyulan ihtiyaç bilhassa sosyolojinin hiç bir zaman resmî istatistiklerle yetine-meyip ayrıca sözlü veya yazılı soruşturmalara girişmek mecburiyetinde kalma-sile izah olunabilir. Bu arada çok defa ana kanunun belli bir kesimine ait tesa-düfî örnekler seçilmekte veya küçük ve dikkatle incelenen bir sahadan hareketle daha geniş olan bir sahaya taálluk eden sonuçlar çıkarılmaktadır. Bütün bu yollar için sosyolojik araştırma sahasında denenmiş metodik kaideler vardır. Araştırılan sosyal kanunun, kısaltmadan tahrif edilmeden istatistikî bir formüle sığdırılması ve verimli bilgiler sağlanması işte bu metodik kaidelerin uygulan-masına bağlıdır.

§ 5 — Sosyoloji ve tarih.

Kültür, ilimleri sisteminde tarihî ve sistematik disiplinleri birbirinden ayırıyoruz. Mes. ekonomi tarihi, hukuk tarihi, sanat tarihi, siyasî tarih, tarihî ilimlerdir. Buna karşılık sosyal ekonomi, lisan ilmi, sanat ilmi, siyasî nazariyeler, sistematik ilimlerdir. Birinci nevi ilimler bütün araştırmalarında tarihî bir şahsiyet, bir olay, bir sanat eseri veya tarihî bir durum gibi bir defaya mahsus, münferit bir konuya yönelmektedirler. Buna karşılık sistematik mânevî ilimler, tarihî

olaylar ve kültürel hayat da tekerrür eden tip ve düzeni, ister bünye, ister gelişim tayin eden illî rabitaları tesbit etmek dâvasındadırlar. Sistematik mânevî ilimler için ferdî ölçüde beliren tarihî olaylar sadece kıyaslama ve tümevarım yolu ile elde edilecek malzemeyi teşkil etmektedirler. Lisan ilmi ancak bir grub benzer lisanların bünye yapısını bildiği veya lisan gelişiminin genel kaidelerini keşfettiği zaman, gayesine ulaşmış sayılmaktadır. Bunun gibi sosyal ekonomi ancak bütün bir ekonomik sistemin veya umumiyetle ekonomik olayların illiyet rabitalarını bildiği takdirde, hedefine varmış sayılır. *H. Rickert*'in deyimi ile tarihî ilimler ferdiyetçi, yani teke ve özele dayanan bir mefhum toplamına; sistematik ilimler ise umuma yönelen genelci bir mefhum toplamına ulaşmaktadırlar.

Tabii ilimler alanında bir benzerine rastlayamadığımız bu paralelin mânevî ilimler sahasına hâkim olması kendiliğinden anlaşılan bir keyfiyettir. Kültür eserleri ve tarihî olaylar yalnız genel bir kaidenin münferit halleri olmakla kalmazlar, aynı zamanda belli bir zaman çevresinde ortaya çıkmakla ayrı bir önem taşırlar. Esasen bu hususiyetleri ve bir defaya mahsus oluşları, onların kader tâyin edici vasfını teşkil ve insanlığın kültürel gelişimi bakımından olan değerlerini tâyin etmektedir. *Sokrat*'dan önceki düşünürlerin yaratmış olduğu Yunan felsefe sistemi, Avrupa'daki Renaissance hâdisesi, buhar makinesinin icadı ve endüstri ihtilâlinin başlangıcı, Fransız ihtilâli, İkinci Dünya Harbi gibi tarihin en önemli olay ve kararları - büyük din kurucuları ve peygamberlerin faaliyetleri - bütün bu olaylar özellikleri ve değerleri dolayısıyla değil, bir defaya mahsus oluşları sebebiyle bütün kültür çevrelerinin hattâ bazı hallerde bütün insanlığın kaderini tâyin etmiş sayılırlar; bu sebeple bu olayların lâyikiyle kavranabilmesi için ferdî ve kolektif plânda mütalea edilmeleri gerekir. Denemeye giren bir biyolog için tek bir kurbağa binlerce vakıdan birini temsil eder; burada bütün ilgi sadece genel kaideler üzerinde teksif edilmiş bulunmaktadır. Buna karşılık *Michel Angelo*'nun hayatı sanat yaratıcılığının bir örneği veya renaissance devri sonunda yahut barok devrinin başlangıcında vuku bulan münferit bir olay sayılamaz. Bunun gibi mes. *Napolyon*, «Sezarizm» veya «Bir ihtilâli askerî bir diktatörlükle sona erdirmeye» mefhumlarıyla izah edilemez. Bunlar şahsiyetleriyle tarihî gelişimi mânalandıran önemli kişilerdir.

Bununla beraber tarihte en yüksek önemi temsil eden münferit belirtileri benzer ve yakın diğer birliklerle kıyaslamak, ve bu yoldan genel bir görüşe ulaşmak mümkündür. Mes. bütün sezarist devlet şekillerinin ve ihtilâlden doğan, plebisit esasına dayanan diktatörlüklerin müşterek anahatlarını tahlil etmek kabildir; böylece bazı tipik belirtiler, hattâ bazı illiyet münasebetleri tesbit olunabilir. Genel hükümlere varırken, özel bir tarihî mahiyet taşıyan olayların sanki iri delikli bir süzgeçten geçercesine kaybolmalarına ve elde sadece bazı aşikâr gerçeklerin kalmamasına itina gösterilmelidir. Esasen bu yolda elde edilen başarılar bazı tipik mefhumlarla, tarihî olayların kanunî seyrinin bazı münferit kül-

tür ilimlerinin kanunları olarak ortaya çıkarılabileceğini isbat etmiştir. Nihayet kültür ilimleri her zaman yüksek bir ferdi önem taşıyan belirtilerle değil, tarihî olayların kollektif zeminini teşkil eden günlük hâdiselerle de meşgul olma durumundadır. Bunun en tipik bir misali ekonomik olaylardır. Böylece ekonomi sahasında genel esaslara dayanan mefhumlar geniş bir tatbik alanı buldukları gibi sosyal ekonominin genelci görüşleri haklı olarak birlikte tasnif olduğu tarihî ilim yani ekonomi tarihinden önce bir mevki işgal etmektedir.

Biraz önce geliştirmiş olduğumuz bu tefrik sosyolojinin konu ve metodu hakkında bazı noktaların daha tesbitine imkân vermektedir: Sosyoloji tarihî değil, sistematik bir disiplindir. Bu ilim dalı belli bir tarihî devirde değil, tarihte çok defa tekerrür eden tipik cemiyet yapılarına ait bünye kanunlarını bulmak arzusundadır. Sosyoloji, cemiyet düzeninin gelişim ve çözülüşü ile bir sosyal düzenin diğerine geçişine ait kanunları tesbit etme dileğindedir. Şu halde sosyoloji esas itibarile genel hükümlere dayanır. Sosyolojinin bu özelliği tıpkı amprik ve gerçek bir ilim karakterini taşıması gibi devrimizde tam bir anlayışla karşılanmaktadır. Öyle olmakla beraber sosyolojinin genel anlamları kullanması ve kendine has kanunlar kurması, yani tarihi değil sistematik bir düşünce tarzı takip etmesi, sosyolojinin konusu ile ilgili bazı problemlerin ortaya çıkmasına âmil olmaktadır.

Sosyal realitenin kısmî unsurları hiç şüphesiz bir defaya münhasır münferit bir hüviyet taşırlar; başka bir deyimle bunlar muayyen bir yerde, özel şartlara tâbidirler. Münferit bir hüviyet taşıyan bu nevi sosyal realitelere mes. şu örnekler verilebilir: M. Ö. 7 ci yüzyılda Isparta cemaatindeki zümre düzeni, orta çağda Nürnberg şehrindeki zümre nizamı ve Fransa'da eski rejimde hâkim olan zümre düzeni. Bunların üçü de birbirinden farklı bir mahiyettedir. Bunun gibi 1840 yılları sırasında İngiltere'deki endüstri bölgesinin işçi topluluğu, harp sonrası Amerika'sında Orta Batıdaki ziraat işçilerinden farklıdır. Mes. daha yukarıda da belirttiğimiz veçhile sosyolojik bakış sosyal yapıları kavradığı zaman, insanları birbirine bağlayan karakteristik bünye kanunları ile birlikte bu birliği sağlayan ruhî kuvvetleri de sezmelidir.

Sosyoloji biraz önce verdiğimiz bir misalin sosyal yapısını aslına sadık olarak kavradığı takdirde, sosyolojik bir bünye mefhumu yaratmış sayılır. Şu kadar ki böyle bir mefhum asgarî bir tarihî doyum haddini ihtiva etmektedir, yani sadece bu tarihî gerçeği kavrayan bir mefhumu ortaya çıkarmış sayılır. Bu şekilde düşündüğümüz ve sosyolojiyi sistematik bir disiplin olarak tarif ettiğimiz müddetçe sosyoloji değil sadece sosyal tarih yapmış sayılırız. Fakat bu bünye mefhumları ancak genel bir şekilde ifade olunabilir. Cemiyet realitesi amprik yoldan sosyal hayatın bazı ana şekillerinin çok defa, bazan pek sık olarak, aynen olmazsa dahi, biraz değişik veya sosyal hayatın diğer ana şekillerle karışmış olarak tekerrür ettiğini göstermektedir. Fakat cemiyet realitesi yine amprik yol-

dan bazı toplumsal düzenlerin bazan başka hiç bir bünye kanununa uymaksızın münhasıran tek bir prensibe uygun olarak kurulduğunu da göstermektedir. Mes. saf bir sınıf cemiyeti, zümre cemiyeti veya saf bir menfaat birliğinde olduğu gibi. Sosyolojik tefekkür işte bu çeşit sosyal yapılar yardımıyla toplumsal hayatın ana yapılarını inşa etme imkânına kavuşmaktadır. Sosyoloji bu yoldan bir çok tarihî tezahürleri içine alacak mefhumlar meydana getirmiş bulunuyor. Başka bir deyimle, çeşitli şekilde somut olarak gerçekleştirilebilen umumî gelişim kanunları vazetmektedir. Bu çeşit mefhumlar sadece bir defaya mahsus tarihî olayları (Isparta, Nürnberg, ves. gibi) değil, sosyal hayatın prensiplerine dayanan bünye şemalarını içine almağa yararlar. Kısacası bu mefhumlar geneldir. Gerçi tabii ilimlerde olduğu gibi sayısız vakıadan basit bir tümevarım yolu ile genel anlamlar çıkarılamaz. Burada *Max Weber*'in «ideal örneğe uygun mefhum» deyimini ile kasetmiş olduğu çok daha karmaşık bir düşünce tarzına başvurma zarureti vardır. (3 üncü bahiste bu usulden faydalanmak suretile sosyal hayatın ana şekillerini tasvir etmeğe çalışacağız.) Bu mefhumlar, toplum hayatının nizamını mümkün kılan tipik ihtimallere işaret ettikleri cihetle, tarihî değil sistematik mefhumlardır. Şu halde toplumsal realitenin bünyesi, tarihi alanda asgarî doyum haddine ulaşmış mefhumlardan hareketle ve bir çok kademelerden geçmek suretile en genel kategorilere varılmasını mümkün kılmaktadır.

Bununla sosyal tarih ile sosyoloji arasındaki mantıkî sınırın diğer kültür ilimlerinde olduğu kadar kesinlikle çizilemediğini iddia etmiyoruz. Sosyolojide belirli, tarihî bir sosyal yapıyı ifade eden anlamların dışında, sosyal hayatın saf ana şekillerini aksettiren çok taraflı bir çok mefhumlar vardır. Bu çeşit mefhumlar sistematik bir değer ifade eden kategorilerin belirtilmesine yaramaktadır. Bu çeşit mefhumlara, Avrupa'nın yeni çağında mutlakiyetçi devletlerin zümre yapısı - ortaçağ feodal sisteminde köy - birinci endüstri ihtilâli devrinde endüstri cemiyeti - tam Automation'a geçiş devrinde büyük işletmeler - gibi örnekler verilebilir. Sosyoloji devamlı surette bu nevi genel mefhumlarla iş görmektedir. Esasen bu önemli kavramlar, toplumsal realiteyi kavramak hususunda en verimli rolü ifa etmektedirler. İmkân nisbetinde sosyal model veya ideal tiplere dayanan sosyal hayatın ana şekilleri, gerçi sosyolojik sistemin ana yapısını teşkil etmektedir. Fakat bunlar belli bir tarihî devrin cemiyet realitesini aksettirmeyecek kadar genel bir mahiyet taşırlar. Bunun için oldukça genel bir mahiyette olan mefhumlara ihtiyaç vardır. Bu durum karşısında sosyolojinin tarihî değil sistematik bir ilim olduğu şeklindeki tarifimizi şu mânada düzeltmek lâzımdır: Sosyoloji, gerçi sosyal tarihten kesin olarak tefrik olunabilen sistematik bir disiplindir, fakat düşünüş tarzı tarihî sahada doyum haddine ulaşmış mefhumlardan başlayarak saf ideal tipleri tasvir eden maddelere kadar yükselen kademeli genellemelere dayanmaktadır. Soyut anlamların bu orta tabakası ise sosyoloji için bu verimli sahayı teşkil etmektedir. Bu arada en önemli nokta, bu çeşit bir düşünce tarzının, cemiyet realitesinin özünden mülhem olup, zarurî sayılmasıdır. İlmi tefekkür

hiç bir zaman aynı mefhum şemalarına başvurmak suretiyle konularını benzer metodlarla ele almamaktadır. Aksine konunun özelliği her defasında ilgili ilim dalının ele alış tarzını yeniden tayin etmektedir.

Cemiyet realitesinin nevi şahsına münhasır oluşundan diğer bir önemli sonuç daha çıkmaktadır; bu sonuç da sosyolojik sistemin mantık yapısı ile mefhum teşekkülüne müessir olmaktadır. Cemiyet realitesi bir bütün olarak büyük çapta tarihî bir vakiadır. Bir bakıma her münferit sosyal yapı, her toplumsal durum ve her değişiklik, mekân ve zamanı belli olan insanlığın sosyal tarihi ile eşittir. Cemiyet vakıalarının bu tarihî vasfı sosyolojiyi, sistematik bir şekilde düşünsek dahi, mefhumları arasında tarihî unsurlara da yer vermeğe zorlamaktadır. Sosyoloji cemiyet realitesi içinde kısmî tezahürler seçmekle beraber her konusunu aynı zamanda tarihî çağda köklü olarak bulmaktadır; sosyoloji, konuların bu tarihî vasfını bertaraf etmeğe kalkışırsa, sosyal vakıaların en önemli özelliğini ortadan kaldırmış olur. Tarihî bir sosyal yapı ile ilgili olan sosyolojik mefhumların belirli bir tarihî çağa raptedilmesi kendiliğinden anlaşılan bir keyfiyettir. Atina'daki polis, Ogüstüs devrindeki Roma'nın sosyal yapısı, kapitalizmin başlangıç safhasındaki müteşebbisler bütün bu tezahürler, tarihî bir çağa bağlıdırlar, bu itibarla en bâriz özelliklerini kaybetmeksizin bu çağlarından ayrı olarak mütalea edilemezler. Aynı durum daha yüksek bir genelleme derecesini haiz sosyolojik bünye mefhumları için de vâridir. Pederşahî prenslik, aristokratik hâkimiyet, toprağa bağlı çalışma, serbest iş piyasası bütün bunlara belirli tarihî devirlerde rastlıyoruz. Sosyolojinin en genel kategorilerinin mes. zümreler, sınıflar, iş bölümü, hâkimiyetin bile tarihî karakteri vardır. Köklü buldukları tarihî yer tabii daha dar veya geniş bir şekilde ele alınabilir. Daha geniş çaplı bir devir olarak mütalea olunabilir. Normal olarak bu mefhum, sosyolojik anlam umumleştiği nisbette genişlemektedir. Fakat bu mefhum hiç bir zaman belli bir cesameti aşmaz. Bazı toplumsal yapılara yalnız kültür çevrelerinin ilk çağında, diğer başkalarına ise yalnız geç devirlerinde rastlıyabiliriz. Bu arada unutulmaması gereken nokta, bu nevi zaman tesbitlerinin ilgili sosyal durumun karakteristiğini tâyinde önemli bir rol oynadığıdır.

Böylece yüksek ölçüde genellemelere dayanan sosyolojik mefhumları prensip itibarile tabii ilimler mefhumlarından ayırmış bulunuyoruz. Tabii ilimlere ait bilgiler aşağıdaki şemaya göre inşa edilmiş bulunuyorlar: a'dan n'ye kadar uzanan şartlarının bulunduğu her yerde x tesiri elde edilmektedir. Oysa ki sosyolojinin varmış olduğu en genel sonuçlar dahi değişik bir şemayı takip etmektedir. Sosyolojinin muhtevasına göre a'dan n'ye kadar uzanan şartlar ancak belli bir tarihî devirde x tesirini verebilirler. Nitekim sosyoloji bu neviden hükümler vermektedir: «Şeref payeleri esasına dayanan bir hâkim ve memurlar sistemi ancak zümre düzenine dayanan bir cemiyette mümkündür» veya «Modern siyâsî parti mekanizmaları ancak büyük şehirlerin yaratmış oldukları şartlarla birlikte gerçekleşirler» yahut «Endüstri çağının başlangıcındaki sınıf tezadları ileri

endüstri cemiyetlerine nisbetle daha keskindir.» Bu neviden açık bir tarihî karakter taşıyan hükümler sosyolojide sadece meşru değil aynı zamanda zarurî sayılmaktadır. Buna şu önemli husus ilâve edilmelidir: her sosyal yapı, sosyal şekillerle zaman çevresinde belirli, reel münasebetlerle bağlıdır. Sosyal vakıaların tipik neticeleri, kısmen de önlenilemez gelişim sıraları vardır. Dolayısıyla bir sosyal yapıda kendini hissettiren gelişim temayülleri diğer bir sosyal yapıya geçişi sağlamaktadır. Bunların hepsi tarihî bir karakterin neticeleri olup, sosyolojik düşünce sisteminin bâriz bir alâmeti sayılırlar.

Bu paragrafta belirtmeğe çalıştığımız mülâhazalardan çıkan son netice de halihazırdaki cemiyet nizamının sosyoloji sisteminde yalnız pratik saiklerle değil, mantıkî sebepler dolayısıyla de merkezî bir mevkii işgal etmesidir. Sosyoloji 19 uncu yüzyılın ilk yarısında bir aktüalite ilmi olarak ortaya çıkmıştır. Gerek Fransız gerekse Alman menşei ilk sosyoloji sistemleri, halihazır cemiyetinin hareketini sağlayan kanunlarını bulma gayesini benimsemişlerdi. Çığırından çıkmış bir devir, bu yeni ilmin yardımı ile yapısını nasıl kurması ve hangi cemiyet nizamını kabul etmesi gerektiğini; gelecekte ne gibi bir düzene kavuşacağını öğrenme kararını vermişti. Halihazır durumu ile meşgul olma temayülünü sosyolojiye âriz olan bir çocukluk hastalığı olarak vasıflandırmak yersiz olduğu gibi bunu başlangıç safhasına ait faal bir atmosfer olarak kaydetme de yanlış olur. Bu temayül her nevi sosyolojik düşüncenin lüzumlu ve esaslî bir unsurudur. Zira tarihî olaylar bugüne doğru yönelmekte, bugünün mecrasına dökülmektedir. Tarihi, bugünün menşei ve şartından gayri bir şekilde tasavvur edemeyiz. Esasen bütün toplumsal belirtiler, tarihî bir endeks taşıdıkları ve zaman mefhumu ile bağlı oldukları cihetle, sosyolojinin mefhumları da tarihî bir karakter taşımaktadırlar. Şu halde, sosyoloji için bugün, yani içinde yaşamakta olduğumuz cemiyet nizamı, cemiyet vetiresini tayin bakımından önemli bir rol oynamaktadır.

Üstelik şurasını da unutmamalıdır ki, halihazırdaki cemiyet nizamı, kaderimizle birlikte içinde yaşamakta olduğumuz realitedir. Biz bu realiteyi kelimenin tam mânası ile kendi bedenimizde tecrübe ediyoruz. Esasen burada sosyolojinin kavramağa çalıştığı ve varlığa giden vasıtasız yolun tâ kendisiyle karşılaşmış oluyoruz. Nasıl ruhî bir hayata sahip olmazsak, yabancı bir ruh âlemini anlayamayacağımız gibi, devamlı surette sosyal tecrübelerle mâruz kalmasak başka çeşit ve farklı bir devirde cereyan eden toplumsal hayatı hemen hemen hiç anlayamayız. Bu mânada içinde yaşamakta olduğumuz toplumsal realite, sosyolojinin özel konusudur. Bu, görüş sahasının daralacağı mânasına gelmez: Tarihte sosyal hayatın şekillerini ilgilendiren her şey pek tabii sosyoloji alanına da dahil olmaktadır. Fakat bu aynı zamanda sosyolojik problematiğin merkezîleşmesi demektir. Sosyolojik düşünce tarzının ortasında her zaman şu sual vardır: Hangi sosyolojik yapılar aktüel bir değer taşımaktadır? İçinde yaşamakta olduğumuz cemiyetin hareket temayülleri nelerdir? Halen ne gibi sosyal kararlar vermek zordayız?

SOSYOLOJİ TARİHİNİN KISA BİR ÖZETİ

§ I — *Sosyolojinin ön tarihçesi.*

Kitabımızın birinci bahsinde tesadüfilikten uzak, muayyen bir sosyoloji mefhumundan hareket ettik. Bu mefhumu zamanımızın bütün sosyoloji ekolleri bağlayıcı saymaktadırlar. Bu fikri tâyin eden belli başlı unsurlar şunlardır: Sosyoloji, kıymet hükümlerinden âzade bir vakıflar ilmidir, inşâî ve rasyonel istidlâle dayanan bir tefekkür sistemi yerine amprik kavramlara sahiptir. Bundan başka sosyoloji, sistematik bir disiplindir, bu sebeple - konusunun özelliğine rağmen kuvvetli bir tarihî karakteri haiz olup umumî kanunlarla tipik yapılar keşfetmeğe çalışır.

Daha önce de belirttiğimiz veçhile sosyolojinin bu kavramı, başlangıçta bu şekilde tesbit edilmemiş, aksine bu mefhum ancak tedricî bir gelişim yolu ile kendini kabul ettirmiştir. İlk sosyoloji sistemlerinde beliren düşünüş tarzları, hattâ kısmen metodolojik meseleler, çok değişik yönler takip etmişlerdir. Esasen günümüzün sosyolojisini belirten üç esas prensip, ancak 1900 sıralarında ortaya çıkmıştır. Sosyolojiye bugünkü hüviyetini kazandıran bir gelişim vetiresi, sadece yeni bir ilmin gelişimi sırasında başgösteren tipik örnekleri göstermesi bakımından değil, aynı zamanda sosyolojinin tekâmül safhalarında takip etmiş olduğu yolların hangi sosyal realite ve görüşlere dayandığını açıkladığı cihetle, ana hatları ile çizilmeğe değer. Biz burada sosyolojinin tam bir tarihçesini vermek niyetinde değiliz, sadece eski sosyoloji teorilerini tahlil suretile şu iki meseleyi aydınlatmağa çalışacağız: 1) Sosyoloji bağımsız bir ilim haline nasıl geldi?, 2) Sosyoloji bugünkü hüviyetine nasıl kavuştu? Şu halde bu bahsimiz 1 ci bahsin tarih faslını tamamlayacaktır; orada sosyolojinin konu ve metodu ile ilgili olarak ileri sürdüğümüz fikirlerimizi burada tarihî vetire kısmı ile tamamlamağa çalışacağız.

Sosyoloji çok genç bir ilim dalıdır. 19 uncu yüzyılın çocuğudur. 18 inci yüzyılda meydana gelen ve ancak A. *Smith*'in sisteminde klâsik hüviyetini bulan ekonomi, «yeni» ilimler arasında sosyolojinin en yakın selefi sayılır. Sosyolojinin ilim çevrelerine kabulünün bu kadar gecikmesi, bir bakıma çok garip

addedilebilir. Toplumsal hayata ve onun şekillerine ait meseleler o derece hayati bir önem taşımaktadır ki, bunların tefekkür tarihinin başlangıcından beri dikkati celbetmesi tabiidir. Gerçekten insanların şuur sahibi mahlûklar olarak düşünmeğe başladıkları andan itibaren, müşterek sosyal hayata taallûk eden problemler üzerinde kafa yormuş olmaları icabederdi. Esasen insanlar, felsefi tefekküre giriştikleri günden beri, devlet ve cemiyet hakkında fikirlerini beyan etmekten çekinmemişlerdir. İnsanlar toplumsal hayatın mahsulü sayılan yapıları ve toplumsal hayata hâkim olan kanunları beşer hayatını ilmî alâka ile müşahade ettikleri andan itibaren ilmî araştırmalar konusu haline getirmişlerdir. Bu mânada sosyolojinin tarihi çok eski zamanlara kadar uzanmaktadır. Büyük çaptaki siyasî devrimler her zaman siyasî ve sosyal realiteye ait teoriler tarafından desteklenmiş ve bazan onların yardımı ile başarılmıştır. Kuvvetli ve sürekli sosyal yapılar, kendilerini her zaman bir cemiyet nizamı çerçevesinde haklı göstermeğe çalışmışlardır. Mes. Kadîm polis sitesi, gelişmiş bir devlet teorisini; ortaçağ devletleri, Hıristiyan tabii hukuk sistemlerini; Çin, siyasî ahlâk teorisini; Hindistan, siyaset tekniğine ait sistematik bir bilgi topluluğunu vücade getirmiştir. Şu halde sosyolojik tefekküre ait tam bir tarihçenin bütün insanlığın düşünce tarihini içine alması gerekir.

Böyle olmakla beraber sosyolojinin tarihçesini toplumsal problemler hakkındaki umumî tefekkür tarihinden tecrit suretile sınırlandırmak bir zarurettir. Bu takdirde sosyolojinin tarihi ancak bir yüzyıldan biraz daha fazla bir süreyi işgal etmektedir. Zira sosyal felsefe sosyal ilimler ve siyasî düşünceye ait ilk sistemler gözden geçirilmeğe başlanırsa, hepsinde sosyolojik düşüncenin, yani toplumsal hayatın yapı ve gelişimine doğru yönelen alâkanın, en sıkı bir şekilde ahlâk, hukuk felsefesi ve metafiziğe ait mefhumlarla meşbu olduğu görülür. Bu sistemlerde mes. *Eflâtun*'un siyasete ait konuşmalarında, *Aristo*'nun *Siyasetinde*, *Konfüçyüs*'ün takrirlerinde, *Thomas d'Aquin*'in *Summa*'sında, *Hobbes*, *Spinoza* ve Yeniçağda yaşamış diğer filozofların sistemlerinde, sosyolojiye yer verilmiştir. Fakat yüksek değeri inkâr edilemeyecek olan bu sosyoloji açıkça âmme hukuku, felsefi antropoloji, tarih felsefesi, ahlâk gibi başka ilimlere ait düşüncelerle karışmış durumdadır; bu düşünceler bağımsız, kendine has bir ilmi temsil etmemektedirler. Bu müşahadelerimiz (Bahis I § 3) bahsettiğimiz «vakıalar ilmi» tâbirile yakından ilgilidir: cemiyet düzeninin varlık ve değer meseleleri, bünye ve şekil problemleriyle sıkı surette ilgilidir. Nitekim mes. Kadîm felsefe sistemi çevresinde ileri sürülen çeşitli anayasa teorileri ergeç en iyi anayasa şeklini tâyin meselesine münceer olmaktadır.

Aile nizamı, cemiyetin zümrelere bölünmesi gibi meselelerin esas unsurları şu gayenin tesbitine yarayan cevabları ihtiva etmektedirler: bu sosyal teşekküller tabiata benzer, âdil, beşerî veya ilâhî iradeye uygun olmaları için hangi şekli benimsemelidirler?

Asıl sosyoloji ilmi' (ön tarihçesinden farklı olarak) çifte bir kopma ve bağımsızlaşma yolundan bu bilginin cemiyet hayatının somut münferit vakıalardan hareketle bağımsız bir ilim kurduğu ve bu olayların sırf bir gerçeklik ilmi çevresinde incelemeği bir zaruret olarak kabullendiği yerde başlar. İşte bu dönüm noktasına ancak 19 cu yüzyılın ilk yarısına rastlanmaktadır. Bu dönüm noktasına birkaç yerde birden, ancak değişik şekillerde rastlamak mümkündür. Bu hal ilmi bir tesadüf veya tek bir mütefekkirin düşüncesi ile değil aksine yeni bir ilmin doğuşu ile karşı karşıya bulunduğumuzu teyit etmektedir. Bu olayın devrin ilmi cereyanlarında köklü bulunan ve fikir tarihini ilgilendiren bir sebebi olduğu gibi devrin siyaset ve cemiyet cereyanlarında saklı duran başka derin sebepleri de vardır. Yeni ilimler takribî bir şekilde vücut bulmazlar. Onları meydana getiren pratik hayatın yarattığı ihtiyaçlardır. Gerçekten sorulan suallere verilen cevaplardır. Bu nokta billhassa konusunu ekonomik, sosyal yahut hukukî siyasî hayatın büyük realiteleri arasından seçen ilimler için doğrudur. Mes. İktisat ilminin meydana gelişini Batı Avrupa memleketlerinde başgösteren kapitalist bir iktisadî sistem, bunların serbest piyasaya olan ihtiyaçları, serbestçe tasarruf edilebilen işçi kuvvetleri ve milletlerarası mal mübadelesi gibi reel ve tarihî bir temel yardımı ile izah etmek mümkündür. Sosyoloji alanında münasebetler açıkça farkedilmektedir. Bu ilim dalı esasen ilk sosyologların tamamen müdrük buldukları belli cemiyet şartlarından hareketle gelişmiştir. Bu durum sosyolojinin başlangıç tarihini kesin bir şekilde tâyin hususunu kolaylaştırmaktadır. Burada «kesin» tâbiri, belli bir yılı tavsif etmemekle beraber sosyolojinin ortaya çıkışını tâyin eden tarihî durumu ifade etmektedir.

1789 Fransız ihtilâlî cemiyetin zümre yapısını parçalayıp, üçüncü zümre olan burjuvaziyi hâkimiyetin taşıyıcı haline getirmiştir. Bu darbe diğer Avrupa memleketlerinde de kısmen derhal, kısmen onu takip eden yıllarda, sadece devletlerin anayasalarını değil, cemiyetlerin bütün temellerini sarsan ihtilâllerin patlak vermesine sebep olmuştur. Aynı sırada, yani 1801 e takaddüm eden on yılda makina ilk önce İngiltere'de yer almağa başlamıştır. Böylece Paris'ten intişar eden siyasî ihtilâl, endüstri ihtilâlî ile birleşmektedir. İlk makineler mütevazî ölçüde de olsa kütle istihsaline tahsis edilmekte, ilk fabrikalar kurulmakta, ilk endüstri bölgeleri önce güney İskoçya, orta İngiltere daha sonra Avrupa kıtasına yayılmaktadır. Bunlar millî bünyelerde derine inen sosyal değişimlere sebep olmuşlardır. Köylü nüfusun büyük bir kısmı liberal esaslara dayanan ziraî reformlar dolayısıyla toprağından ve mülkünden çözümlenerek endüstrinin işçi ihtiyacı sebebiyle şehirlere göç etmiştir. Bu yüzden mülkiyet düzeni alt üst edilmekte, doğuş esasına dayanan zümreler parçalanmaktadır. El sanatları endüstrisinin olağanüstü kudretli rekabetini duymağa başlamaktadırlar. Şehirlerin nüfusu kabarmaktadır. Endüstrinin istihsal merkezlerinde, yeni türeyen endüstri işçi külesinin sosyal tabakası teşekkül etmektedir.

Eski nizam, toplum kuvvetlerini devamlı bir şekle büründürüp devlet ve cemiyeti müstakar bir formüle bağlamıştı. Bu nizam şimdi parçalanmaktadır; yenisinin teşekkül edip etmiyeceği ise ciddî bir problemdir. Bizatihî devir, sosyal yapısı bakımından çığrından çıkmış olduğunu göstermektedir. «Buhranlı devir» veya «Devamlı ihtilâller devri» olarak vasıflandırılan bu yıllara ait yüzlerce şahadetimiz vardır. Bununla devlet ve anayasa sistemlerinde yapılan cezrî değişiklikleri değil, her şeyden önce bu siyasî karışıklıkların asıl müsebbibi olarak kabul edilen sosyal değişimler kastedilmektedir. Muhakkak olan o vakta kadar cemiyet ile devlet arasında devam edegelen vahdetin çözülmüş olmasıdır. (İlk sosyologlar o devrin durumunu bilhassa bu formül yardımıyla ifadeye çalışmışlardır.) Cemiyeti madde olarak kabul edersek, hareketlerinin kendine has kanunlara uygun olarak cereyan ettiğini iddia edebiliriz. Bunlar tabiat olaylarına benzer şekilde gelişmektedirler. Bu hareketler her defasında durdurulmaz bir nehir, kabaran bir fırtına, kanunî seyrini takip eden dalgalar olarak tavsif olunmaktadırlar.

Sosyoloji işte böyle bir durum ortasında gelişmiştir. Konusu olan cemiyet kendine has hareketler ve kanunlara sahip bir âlem olarak ortaya çıkmakla sosyolojiye aynı zamanda problemlerini de vermiş oldu. Pozitif bir devlet nizamına sahip devir toplumsal hayatın şart ve kanunlarını araştıran bir hususî ilme ihtiyaç duyuyordu; bu bilgilere sahip olanlar ise onu var olanın bir teorisi olarak karşıyorlardı. Ancak cemiyet vakıaları çevrelenmiş buldukları devlet şeklinden çözümlenip bu şekillerden taşıkları zaman, kendine has kanunlara sahip olan «cemiyet» maddesini ilmî bir şekilde incelemek ve kabilsenunun hareket tarzına ait tabii kanunlarını keşfetme ödevi belirmiştir. Bu idrâkle birlikte sözü geçen vakıaları objektif, kıymet hükümlerinden âzade, tabii ilimler bilgininin konusunu incelediği gibi, her çeşit beşerî dilek ve gayeden uzak olarak tetkik etme zarureti belirdi. Zira sosyal olaylar ilmi ancak bu şartlarla bir gün tabii ilimlerin tabii kuvvetler karşısında yaptığı gibi, olağanüstü kudretli bir hale gelen toplumsal hareketlere hâkim olabilecektir. Sosyolojiyi başlangıçta bu istikamete yönelten o sıralarda yeni bir tekniğin gelişimine müessir olan fizik ilimleri olmuştur; sosyolojinin bir vakıalar ilmi olması hususundaki talep (baştaki kifayetsiz gerçekleşme haline rağmen) buradan kaynak almaktadır. Toplumsal gerçeklerin tarihî karakteri sebebiyle bunların tabii olaylardan farklı olması, tabiat tekniği ile cemiyet tekniği arasında bir paralel kurma imkânı vermemekle beraber yeni ilmin pratik hayatta büyük bir değer ifade edeceği ümidini kuvvetlendirmiştir. Zira halen cereyan etmekte olan toplumsal hareketlerin objektif bir şekilde kavranılması sadece halihazırın nereye yöneldiğini değil, aynı zamanda müstakbel gelişim kanunlarının nasıl olacağına dair bir görüş kazandıracaktır. Böylece hiç bir değer veya norma başvurmaksızın aktüel gerçeklerin tahlil edilmesi, insanların iradesine kesin bir gaye tâyin etmiş olurdu. Sosyoloji ilk başlangıçta işte bu çeşit iddialarla ortaya çık-

makta, kendisinden bu nevi görevleri ifa etmesi beklenilmektedir. Bunun asıl sebebi, sosyolojinin kuruluş devresi ile içten çok yakın bir bağlılık duymasıdır. Sosyoloji bu yoldan - haklı olarak - çağının ilmî şuuruna dayanarak ortaya çıkmakta, kendini ancak halen mümkün ve aynı zamanda zarurî olan yeni bir ilim olarak hissetmektedir. Bu mânada sosyoloji tarihinin, kesin bir çıkış noktası olduğu söylenebilir. Sosyolojinin menşei, endüstri cemiyetini doğurmuş olan ihtilâller çağıdır.

Sosyal felsefe ve sosyal ilimlere has tefekkürün tarihi böylece sosyolojinin ön tarihçesi haline gelmektedir. Bu tabii, bahis konusu tefekkürün mânevî değeri hakkında bir şey ifade etmemekle beraber, sadece onun sosyoloji ile olan münasebetini açıklamaktadır. Bu ön tarihçede bilhassa sosyolojinin kuruluşuna takaddüm eden son yıllarda önemli rol oynamış olan bazı fikrî cereyanların anahatlarını farketmek mümkündür. Bu fikir cereyanları, hukuk, siyasî ilimler, felsefe ve tarih gibi başka ilimlerde yer almaları sebebiyle sosyolojiye dahil sayılmazlar. Bununla beraber sosyolojinin ilk sistemleri bu önemli kategoriler dahilinde gelişmişlerdir. Sosyoloji bu düşünce sistemi çerçevesinde olgunlaşmış, bunların yardımı ile gelişini müjdelemiştir. Bu fikir cereyanlarını «sosyolojinin vasıtasız ön tarihçesi» olarak vasıflandırmak mümkündür. Beşerî tefekkürün, hiç değilse ileri düşünce sahiplerinde, gelecek proplemleri önceden sezdiği ve kendini bunlara hazırlamakta olduğu umumî bir belirtidir. Nitekim klâsik ekonominin ilk sistemleri, nazarî yapısına kavuşturdukları endüstri sistemi görünürde belirmeden önce meydana gelmişlerdi; *Adam Smith*'in «Milletlerin refahı» adlı eseri buhar makinesinin icadından önce yayınlanmıştı.

Biz sosyolojinin vasıtasız ön tarihçesinden üç olağanüstü önemli tezahürü belirtmeğe çalışacağız.

Bu belirtilerden ilki Bahis 1 § 3 bahsetmiş olduğumuz yeni çağ tabii hukuk hareketidir. Tabii hukukun bu teorileri 16 - 18 inci yüzyılların toplumsal ve siyasî hareketlerinde son derece önemli bir rol oynamışlardır. Bunlar önceleri asılzâdelerin mutlakiyetçi prenslere, daha sonraları ise burjuvazinin imtiyazlı zümrelere karşı hücum etmekte kullandıkları savaş teorilerini teşkil etmektedirler. Bu teoriler mutlakiyetçi devlete karşı ferdin hürriyet haklarını, bazı zümrelerin geleneksel imtiyazlarına karşı tabii eşitlik fikrini, hâkimiyet prensibine karşı eğemensizliği, yani idare edenlerle edilenler arasındaki ayniyeti temsil etmektedirler. Fakat bu tabii hukuk teorileri, sadece mücadele maksadına elverişli bulunan ideolojiler olmayıp, aynı zamanda önemli bir ilmî muhtevaya da sahiptirler. Böyle olmakla beraber, bunların vakıalara dayanan bir sosyoloji telâkkisinden uzak oldukları da muhakkaktır. Tabii hukukun esas problemi, cemiyet ve devlet, insan tabiatına veya insan varlığının özünü akıl teşkil ettiğine göre - akla uygun bir şekilde nasıl tanzim edilmelidir, meselesidir. Başka bir deyimle, cemiyet için bu yoldan normatif bir mefhum aranmaktadır. Tabii

hukuk düşünce sisteminin ana şartı ise saf, tabii veya mâkul cemiyet nizamının, bütün tarihî sosyal yapılara zemin teşkil ettiği, onun ölçüsü olduğu ve gelişiminin daimî gayesi bulunduğudur. Bu ise, sosyolojik bir düşünce tarzı olmayıp, normal bir tefekkürdür.

Bu meseleler hukuk felsefesi çerçevesinde tabii hukuk nazariyecileri tarafından ortaya atılmakla beraber toplumsal gerçekleri aydınlatmağa ve sosyolojinin işini kolaylaştırmağa yaradıkları muhakkaktır. Onlar mes. sosyal muvazenenin yaratılmasının ve cemiyetin gelişiminde toplumsal kuvvetler arasında başgösteren mübâyenetin önemli rolünü keşfetmişlerdir. Bu düşünce, bilhassa bütün hukuk ve tarih felsefesini tabii hukukun esaslarına istinat ettirmiş olan *Kant* tarafından kuvvetle belirtilmişti. Yine bu nazariyeciler «tabii» cemiyet düzenini ararken, araştırmanın ilgisini beşerî kültürün başlangıç safhasına, sosyal hayatın iptidai şekilleri üzerine çekmişler ve bu arada insanlığın menşei hakkında saf zihni tahminlere girişmekle beraber, iptidai toplum hayatının realist araştırmalarına doğru götüren yolları da açmışlardır. Nihayet bu nazariyeciler insanların vaktile beraber yaşadıkları ve halen de birlikte yaşadıkları sayısız şekilleri kavrayan görüşleri aydınlatmışlardır. 18 inci yüzyılın tabii hukukçuları ile tabii hukuk teorisini benimsemiş olan tarihçilerin severek kabullendikleri bir fikir de insanların: Avrupa kültür çevrelerinin aydın devlet tiplerinden başlayarak yarı kültürlü müstebit hâkimiyet yapılarından geçmek suretile tabii halde yaşayan insan sürülerine kadar çeşitli bir şekilde yanyana yaşamış olmalarıdır.

Bir vakıalar ilmi olan sosyolojiye yolunu hazırlayan ikinci bir düşünceler grubunun, birinciden de daha önemli tesiri olmuştur. Bu düşünürlerle, eserlerin önemine, ilk işaret eden *W Sombart*'dir. (*Max Weber*, Armağan 'ında, Sosyolojinin başlangıcı, Cilt I). Bunları «Cemiyetin tabii tarihi» başlığı altında toplamak mümkündür. Bu fikir cereyanının en önemli temsilcileri İngilizler olmuştur. Bunlar arasında *Adam Ferguson*'un «Medeni cemiyet tarihi hakkında deneme» adlı eseri en önemli mevki işgal etmektedir. Bütün bu düşünürlerin cehdi, insanlığın kültürel başarıları, bu arada sosyal hayat şekillerini en son olarak insan ruhunun iptidai dürtülerine irca etmektir. İnsan oğluna çok defa şuursuz ve tabii kuvvetlere benzer şekilde tesir eden bu dürtülerin, tarihçilerle psikologların tahlili yardımı ile tarihî olayların esas muharrik kuvvetleri olduğu anlaşılmaktadır. Bunu devrin lisanı ile «pragmatik» tarihçilik olarak vasıflandırmak mümkündür.

Böylece cemiyet nizamı ve müesseselerin tarihi, insan ruhunun esas kuvvetleri sayılan tabii bencillik, şahsî menfaat, taklit dürtüsü, kadın ve çocuğa karşı beslenen sevki tabiiîden mülhem bağlılık, ves. ye irca edilmektedir. Bu düşünce tarzı tabii hukuk tefekkürü ile kıyasla hayli değişikdir. Burada mesele cemiyet ve devleti, akıl mahkemesi huzurunda haklı kılmak ve toplumsal olay-

ları «tabiat» normuna uygun olarak değerlendirmek değil, insan cemiyetinin bütün tarihî şekilleri boyunca hangi saiklere dayanarak ve kanunlara uygun olarak geliştiğini tesbit etmektir. Eğer cemiyetin tabii tarihi mes. cemiyet halindeki insanlığın menşei ni araştırıyorsa, tipik bir şekilde her türlü tabii hukuk ideal ve izahlarını red suretile katî olarak amprik bir tesbiti talep etmektedir. İptidaî sosyal anayasalar hakkında amprik bir fikir edinmek için *Herodod*, *Sezar*, *Tacitus* gibi tarihçilere; Afrika ve Pasifik'i dolaşanların, kızılderi ililerin toplum hayatını tasvir etmiş olan çağdaşların seyahat notlarına başvurulmaktadır. Aynı usul mülkiyet fikrinin menşei, iş bölümü, mülkiyet farkları ve imtiyazların nasıl teşekkül ettiği ve cemiyetin gelişimine ne şekilde tesir ettiği meselelerinin araştırılmasına tatbik edilmiştir.

Bu düşünürler toplum tarihinin olaylarını amprik yoldan araştırırken, bazı teoriler de ortaya atmışlardır. Bu teoriler hayret uyandıracak derecede modern oldukları için ancak 19 yüzyıl sosyolojisi tarafından tekrar ele alınmışlardır. Mes. Cemiyet nizamına tesir eden coğrafya ve iklimle ilgili âmiller üzerinde durulmuştur. Cemiyet düzenine müessir olan teknik ve iktisadî âmillerin önemi tahlil edilmiştir. *Sombart* bu münasebetle *John Millar*'ın bir eserine işaret etmektedir. (*Observations Concerning the distinction of Ranks in Society = Cemiyette Sınıf Farklarına Taallük Eden Müşahadeler*, 1771). Bu eser büyük bir vuzuhla materyalist tarih teorisini geliştirmektedir. Eserin ana tezi, teknik vasıtaların iktisadî bünyeyi, bunun da milletin sosyal yapısını tâyin ettiğidir.

Sosyolojinin vasıtasız ön tarihçesinde yer alan üçüncü fikir cereyanı, tabii hukukta ve hukuk felsefesi, âmme hukukunda veya pragmatik cemiyet tarihinde olduğu gibi, tarih ilmi çerçevesinde değil, felsefe alanında yer almaktadır. Bu fikir cereyanı bilhassa Alman idealizmi ile Alman ve Fransız romantiklerin felsefi tasavvurlarında saklıdır. *Kant*'a kadar uzanan yeniçağ felsefesi Yani *Descartes*, *Spinoza*, *Leibniz* gibi sistemler önce tabii ilimlerle matematiğin mutalarına istinat etmektedirler. Bu düşünürler çok defa felsefeyi tabii ilimler veya matematiği ilgilendiren inşâî eserlerle birleştirmişlerdir. Bütün bu düşünürler hiç şüphesiz metafizik sistemlerini tabii ilimlerden kazandıkları tecrübe zeminine dayandırmışlardır. Buna karşılık *Kant*'dan başlayan felsefî cereyan, hareket noktası olarak mânevî ilimleri kabul etmektedir. Burada çok defa felsefe ile mânevî ilimlere ait eserler arasında şahsî bir tevhidin yapıldığına şahit oluyoruz. Bu devirde bütün mânevî ilimler, ilâhiyat, hukuk, edebiyat ve sanat tarihi, umumî tarih büyük ölçüde ilerletilmektedir. Bütün gayret her tarihî belirtiyi ferdî ve nevi şahsına münhasır bir teşekkül. bunun gelişimini iç kuvvetlerden gelen büyüme olarak izah etmektir. Bu sayede tarihe devamlı ve gayri şuurî kuvvetler hakkında bir fikir, halkın bağrından kopup gelen ve kökleşenler konusunda emin bir görüş kazandırılmış oluyor.

Bu bakımdan İdealist Felsefe sistemi ile Romantiklerin nazarı yazılarında cemiyet ve devlete ait zengin bilgilerin bulunduğunu hatırlatmakta isabet vardır. Bu düşünürlerin hemen hepsinde bazan (*Fichte, Schelling, Hegel*'de olduğu gibi) tarih felsefesi ile birlikte, bazan da (*Schleiermacher*'de olduğu gibi) ahlâkla birleşmiş, daha başka yerlerde ise (Fransız Romantiklerinden de *Maistre* ve *Bonald* ile Alman Romantiklerinden *Görres* ve *Adam Müller*'de olduğu gibi) bağımsız ve gelişmiş bir sosyal felsefeye rastlıyoruz. Bu İdealist ve Romantik sosyal felsefe, tamamen felsefi tefekkür alanının içinde kaldığı ve toplumsal realitenin karşısına her zaman hangi sosyal düzenin gerçek, organik, ahlâki ve değerli, hangi toplumsal gelişimin hayırlı, hangisinin kötü olduğu suali ile çıktığı cihetle, daha önce bahsettiğimiz iki fikir cereyanına, kıyasla, bir vakıalar ilmi olarak sosyolojiden fersah fersah uzaktadır. Bu görüş son derece katî bir cephe aldığı için peşin değerlerle yüklüdür. Romantik düşünürler bilhassa ihtilâlcî yeniliklere karşı daima geleneksel, meşru ve organik müesses olanın tarafını tutmuşlardır; işte bu sebeptendir ki 19 uncu yüzyılın bütün muhafazakâr ve bazan reaksiyoner cereyanları bu düşünce kaynağından mülhem olmuşlardır. İdealist ve Romantik sosyal felsefe hiç bir suretle sosyoloji olmayıp sadece onun ön tarihçesinin bir parçasıdır. Ancak bu fikir cereyanı daha sonraki sosyolojiye vasıtalı ve vasıtasız bir şekilde birçok değerli düşünce ve buluş verdiği cihetle, sosyolojinin ön tarihçesinin önemli bir kısmını teşkil etmektedir.

Biz burada idealist romantik sosyal felsefenin geliştirmiş ve sosyolojiye aktarmış olduğu kategorilerden ancak bir tanesini, sosyal uzviyet kategorisini belirtmekle yetineceğiz. Bu kategori bu yöndeki bütün düşünürler tarafından paylaşılmış ve 19 yüzyılın sosyolojisi tarafından olduğu gibi devralınmıştır. Sosyoloji bu devralış sırasında sözü geçen kategoriye dayanmakta olduğu felsefi zeminden ayırıp, onu natüralist alana çekmiştir. İdealist ve Romantik düşünürlerin ifadesine göre sosyal yapıların birer «uzviyet» oldukları tezi şöyle özetlenebilir: Müşterek olan hiçbir zaman ve hiç bir yerde münferit varlıkla, inşaî tasarruflar yardımı ile vücut bulmamıştır, aksine ona dahil olan bireylerden daha önce mantikî veya ontolojik bir şekilde mevcuttu. Yine bu teze göre sosyal nizamlar şuurlu, sunî ve rasyonel bir şekilde yaratılıp değiştirilemezler, bunlar ancak şuursuz bir şekilde kurulup, tabii olarak gelişirler. Nihayet bu tezin ortaya attığı üçüncü nokta şudur: her sosyal vahdet, her millet, her toplumsal grub, her sosyal hayat çevresi, kendine has bir kuruluş kanunu taşıyan ve nevine münhasır bir hukukla deðere sahip bir tesekküldür. Pütün bu tezler açıkça sosyal yapıları rasyonel yollara dayattırarak tabii hukuk fikirlerine karşı koydukları gibi içtimaî mukavele ve 19 cu yüzyılın liberalizmine karşı da cephe almaktadırlar. Fakat sosyal uzviyet mefhumu, her şeye rağmen içtimaî realitenin bazı taraflarını açığa vurduğu cihetle sosyal yapıları vasıflandırmak hususunda her zaman kullanılmaktadır. Biz bu mefhuma, İdealist felsefe ile

Romantik tefekkür kalıplarını çoktan terketmiş olan birçok sosyoloji sistemlerinde tekrar rastlayacağız.

2 — Fransız pozitivizmine dayanarak sosyolojinin meydana gelişi.

Münferit ilim dallarının sıra ile felsefeden kopmaları ilimler tarihinin genel bir belirtisidir. Başlangıçta bu ilim dallarının hepsi felsefenin bir kolu sayılıyordu, fakat bunlar ancak bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra belli bir problem çerçevesine ve özel bir metodolojik karaktere kavuşabilirler. Yunan felsefesinin erken çağları sırasında ilk önce astronomi ve kozmografya, daha sonraları fizik ilimleri felsefeden ayrıldılar. (Bu vetire *Sokrat*'dan önceki filozoflarda sarahaten takip olunabilir.) Bunu matematik, devlet nazariyeleri, dil bilgisi ve diğer mânevî ilimler takip etti. Bu ilim dallarının ilk önce içinde yetiştikleri felsefî menşe, daha sonraları bağımsız birer disiplin haline geldikten sonra da farkolunabilir.

Daha önce de belirttiğimiz veçhile sosyolojinin en genç ilimlerden biri olması sebebiyle, felsefeden kopma vetiresini olanca sarahatle müşahede etmek mümkündür. Hem de bu kopma iki yerden iki şekilde cereyan etmiştir. Öyle ki sosyolojinin ikili bir felsefî menşeyinden bahsetmek kabildir. Sosyolojinin ilk kaynağı 1760-1800 yılları sırasında *d'Alembert*, *Diderot*, *Lagrange*, *Turgot* gibi düşünürler yetiştirmiş bulunan ve bunların büyük Fransız ansiklopedisi etrafında toplanmasına vasıta olan Fransız Pozitivizmidir.

Felsefî pozitivizm her şeyden evvel her türlü tefekkürün prensip olarak, metafizik problemlerden kurtulma, belli bir gayeye doğru yönelme, dış âlemin muayyeniyetini tesbit ve bunların illiyetini matematik yolu ile formüle etme mânasına gelmektedir. Buna göre teolojik ve metafizik izahlarda bulunmak bütün meseleleri maksat, mahiyet, kuvvet ve ikinci plânda gelen saiklere göre yorumlamağa kalkışmak, ilim dışı bir teşebbüs addedilmektedir. Ne ilim ne de felsefe gerçeğin mânasını verme veya cevherini kavrama durumunda değildir. Tek gaye dış âlemin olaylarında cereyan etmekte olan muayyeniyetleri gözlem, deney ve hesap yolu ile kaydetmektir. Beşerî tefekkür, pozitivist görüşe uyarak ancak bu ödevi başarma kudretine sahiptir. Emin ve geçer bilgiler ancak bu yoldan elde edilebilir. Bu ölçülerin dışında ulaşılmak istenen bilgi hamuleleri sadece objektif bir değer taşımaktadırlar. Buna karşılık tefekkür sistemimizde pozitivizmin talep etmekte olduğu şartlara sıkı sıkıya riayet edildiği takdirde, yalnız devamlı bir ilerleme ve emin sonuçlara kavuşmakla kalınmayıp aynı zamanda bazı tezahürlerin vukuunu önceden tahmin etmek, yani tabiata bazı sınırlar içinde hükmetmek ve onu maksatlara göre yağurmak imkânı elde edilmektedir. Bütün pozitivist postülaların mükellefiyet muhtevasını şu formül içinde toplamak mümkündür: «Voir pour prévoir, prévoir pour pouvoir» (Bir şey keşfetmek için görmek, müktedir olabilmek için keşfetmek.) Pozitivist te-

fekkür, bilgilerini münhasıran olmamakla beraber katiyetle, ergeç amelî bir tatbik sahasına kavuşturur, yani bunları kültürel hayatın rasyonel şekillenmesi için toplar. Bu alanda örnek, problemden probleme emin adımlarla ilerliyen ve vasıtasız âmelî imkânları ile teknik işlere tatbik edilebilen riyazi - tabii ilimlerdir. Fakat pozitivizm, sadece maddî yolda beliren tabiat tezahürleri alanında değil kültürel ve ruhî belirtiler sahasında da muayyeniyetler bulacağına, dolayısıyla müstakbel olayları peşinen kestirebileceğine, yani hâdiselerin seyirinde pratik müdahalelerde bulunabileceğine kanidir.

Felsefî pozitivizme, felsefe tarihinin başka kesimlerinde de rastlanılabilir. Fakat 18 inci yüzyılın Fransız pozitivizmi bu düşünce tarzını kesin anahtarlarla çizmekle iktifa etmemiş, aynı zamanda kendine has ve son derece ilgi çeken bazı hususî buluşlar ortaya çıkarmıştır. Fransız pozitivizm tabiat kanunlarının çeşitliliğini tek bir (Axion) mütearife sisteminden ihraç edilemeyeceğini, aksine dış âlemde beliren tezahürlerin muayyeniyetlerin mahiyetini ölçebilmek için her biri ayrı kavram ve usullere sahip birçok ilimlere ihtiyaç bulunduğu gerçeğini ortaya koymuştur. Bütün bu ilimler gerçi «pozitif» bilgi tipine sadık kalmakta, yani kendi alanlarında başgösteren belirtileri amprik kanunlara tâbi kılmaktadırlar, fakat bunlar aynı zamanda birbirlerine istinaden inşaî tasarruflarda bulunmakta yahut birbirlerine karşılıklı temel vazifesi görmektedirler. Böyle olmakla beraber bunların her biri yepyeni bir düşünce sistemi temsil etmektedir. İşte buna «pozitivist ilimlerin tabii sistemi» adı verilmektedir. Bu sistemin anahtarları *d' Alembert*'den beri kesin olarak çizilmiş olup, pozitivist ekolün esas unsurlarından birini teşkil etmektedir. Bu sistemin kuruluşuna hâkim prensip şudur: Realite ilk önce tamamen mücerret, her nevi hissi hususiyetlerden âri bir tasavvura irca edilecektir; daha sonraları bu tasavvur, yeni özelliklerin ilâvesi suretile tekrar müşahhas realiteye yaklaştırılacaktır. Bu arada atılan her adım, bir sıra yeni kanunlar ve bu kanunîliği kabul eden ve pozitif bir ilmin ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Böylece dış âlem ilk önce sadece hacimlerle cesametlerin tayinine yarayan bir rabıta olarak telâkki edilmektedir. Bu münasebetlerle ortaya çıkan kanunîlikler, matematik ve geometrinin konusu sayılmaktadır. Daha sonraları buna madde ve hareketin özellikleri ilâve edilmektedir. Bu kanunla mekanik görüşün inceleme konusuna dahil sayılırlar. Geri kalan fizikî özellikler buna katıldığı takdirde yeni kanunların daha meydana çıkacağı aşikârdır; bu takdirde fizik ilminin meşgul olduğu realiteler kademesine ulaşmış sayılırız. Bir kademe daha yukarda ise dış âlemin kimyevî süreçler münasebeti şeklinde, onun üstündeki kademe ise yaşayan varlıkların ve onların muhiti olarak tezahür etmektedir. İşte kimya ve biyoloji pozitif ilimler sırasına bu şekilde eklenmektedir. Her yeni ilim böylece, müşahhas hale gelen dünya mefhumuna uygun olarak, yeni ve pozitif illiyet rabıtalarına kavuşmaktadır. Bu bilgiler ise daha önce mevcut ilimlerden istihraç olunamaz, bunlar yeniden kazanılmalıdır. Müşahhaslığın en son kademesi ise realiteyi toplum-

sal ve fikrî hayat, kültür olarak saymak olur. Bu alanda da kazanılacak yeni kanunîlikler, yeni bir ilmin konusunu teşkil etmelidir; bunlara cemiyetin teşekkülüne ve beşerî kültürün tarihi gelişimine ait kanunlar gözü ile bakılabilir. Bu ilim dalının ise - iddia edildiğine göre - yeniden yaratılması gerekir. Fransız pozitivistlerden bilhassa *Turgot* bu en son müşahhas sayılan ilme ait birçok taslaklar hazırlamıştı.

Görülüyor ki sosyoloji, başlangıçtan itibaren pozitivist felsefe sistemine dahil zarurî bir unsur olarak sayılmıştır. *Turgot* ve *d' Alembert* zamanında bu yeni ilme verilen isim sosyal fizik veya pozitif siyaset yahutta pozitif tarihi. Sosyoloji adını ilk icadeden *A. Comte* olmuştur. Ancak sosyolojinin mefhumu ve bilgi sistemi içindeki mantikî yeri *Comte*'dan çok önce tesbit edilmiş bulunmaktadır. Bu ilim dalı pozitif ilimlerin en somut olanıdır; Yine bu ilim dalı mekân, hareket halindeki kütleler, kimyevî vetireler ve organik hayatın tabii kanunlarına cemiyet teşekkülüne ait tabiat kanunlarını eklemektedir. En karmaşık mefhumlara başvurmakta, çünkü en karmaşık bir konuya hâkim olma durumundadır. İşte bu sebeptendir ki sosyoloji ortaya çıkarılan en son ilim dalıdır. Asıl gelişimine daha ilerde şahit olacağız. Ancak emin ve her yerde geçer bilgiler ortaya koymayı ve toplumsal gelişimi önceden kestirmek kabiliyetine ulaşmış isterse mantikî yapısının bir icabı olarak, diğer pozitif ilimler örneğine uygun bir şekilde şekillendirilmelidir. Bu takdirde toplumsal belirtileri pozitif ve ampirik bir gerçekler ilmine tahvil edecektir.

Ansiklopedi fikrini gerçekleştirme dâvası etrafında toplanmış olan Fransız pozitivistlerin çevresinde diğer bir düşünce daha ortaya atılmıştır. Bu fikir daha sonraki sosyoloji, bilhassa *A. Comte* bakımından çok önemli bir rol oynamıştır. Bu düşünceyi kısaca insanlığın fikrî gelişiminde geçirilen üç hal şeklinde ifade etmek mümkündür. İnsanlığın tarihinde üç devir birbirini kovalamaktadır; bunlar teolojik, metafizik ve pozitif düşünce devreleridir. İnsanoğlun ilk önce düşüncelerini şahsileştirilmiş bir şekilde ifade etmiştir; eşyayı izah edebilmek için bunlara insana benzer kuvvet ve cevherler izafe etmiştir. Onun için dış âlemi idrâk etmek, bu âlemi *mythus*'lar yani efsanelerle izah etmek demektir. Daha sonraları insanoğlun metafizik cevher ve kuvvet mefhumlarına başvuran bir düşünce sistemine ulaştı. Ona göre idrâk etmek, metafizik, genel kavramlardan müteşekkil kapalı bir sistem kurmaktır. Nihayet bilginin gerçek sınırlarına ve ödevine ulaşmak suretile pozitif ilimler yardımile düşüncelerini bir fikrî discipline kavuşturmuştur. Ona göre idrâk etmek, sadece dış âlemin kanunlarını tesbit etmektir. Teolojik düşünce sisteminden hareketle metafizik ve pozitif düşünce sistemine geçiş beşeriyetin tarihine asıl iç mahiyetini kazandırmaktadır. Bu suretle meydana gelen tarih felsefesi pozitivismi, ona tarih çevresinde bir mevki tanımak suretile, tarihin devamlı bir gayesi, nihai mahsulü ve gelişimi haline getirmiştir. *Comte* bu düşünceyi bilhassa sosyolojiye uygulamış ve onu

kendi sisteminin esaslı bir unsuru haline sokmuştur. Fakat *Comte* bu noktada da pozitivist felsefenin bir vârisi ve infazcısı olarak hareket etmiştir.

Böylece sosyolojinin ilk menşeyini belirten fikir âleminin anahatlarını çizmiş bulunuyoruz. Ansiklopediciler nesli ile *A. Comte* arasındaki bağlantıyı kuran tarihî şahsiyet *Saint Simon*'dur. Garip kişiliği, macera dolu kaderi ve tecrübe hayat hakkındaki fikirlerine daha önce temas etmiştik (Bahis 1 § 4). *Saint Simon* pozitivist ekole mensup büyük tabiat bilginleri, filozoflar ve tarihçilerin yanında tahsil etmiştir. Kendisi ilimler sisteminin tacı olarak bir pozitif cemiyet ilminin kurulması gerektiğini ve bu sosyal fiziğin ileri görüşlülüğü toplumsal hayata hâkimiyeti dolayısıyla onun şekillendirilmesini mümkün kılacağı tarzındaki fikirlerin müdafii kesilmiştir. *Saint Simon*'un «fiziko politika» olarak vasıflandırmakta olduğu bu ilim onun bütün çalışmalarının nihaî gayesini teşkil etmiştir. Ömrünün çeşitli kargaşalıkları sırasında bu fikre daima sadık kalmıştır; başından geçen tecrübelerin hepsini fiziko politik bilgilerle yorumlamağa çalışmıştır. Durmadan çalışan zihni bu yeni ilmi geliştirmek ve Avrupa'nın üstün entelektüel kafalarını bu dâva etrafında teksif etmek üzere derhal sosyolojiyi müessir kılmak ve onun yardımıyla cemiyeti yeniden teşkilâtlandırmak hususunda bir plân tasarlamakta devam etmiştir. Bu yüzden fizikopolitika ilminin gelişmesine ait tasavvurlar daha çok program ve plân kırıntıları halinde kalmıştır. Büyük çaptaki nazari tasavvurları, garib buluşlarla karışmış haldedir. Yazılarının büyük çoğunluğunda ağırlık merkezi o tarihe kadar cereyan etmiş toplumsal hareketleri, nazari bilgilerinden çok müstakbel cemiyet nizamının problemleri üzerinde teksif edilmiş bulunmaktadır. Daha sonraki *Saint Simonizm* cereyanının siyasi ve kısmen ihtilâlcî bir hareket, dünyayı islah edebileceklerini sananların bir mezhebi haline gelmesi, bu düşüncelerinden mülhem olmuştur. Öyle olmakla beraber *Saint Simon*'un kendisi daima ilmî bir sosyoloji bilgisi kurma fikrine sadık kalmıştır. Toplumsal gerçekler teolojik ve metafizik doğmalardan âzade, tabii ilimler alanında denenmiş ampirik temel ve metodlara uygun olarak incelenmelidir. Bu tetkikin gayesi toplumsal hareketlerin kanunlarıyla, bunların yeniden teşkilâtlandırılması halinde uyulacak şartları ilmen tesbit etmek olmalıdır.

Saint Simon da toplumsal gelişimin ana kanunu olarak üç hal kanunu kabul etmektedir. Fakat *Saint Simon* bu kanuna ekonomik ve sosyolojik bir muhteva kazandırmaktadır. Bilhassa sonraki yazılarında teolojik, metafizik ve pozitif düşünce sistemlerine hâkim olan üç hal yerine derebeylik, ihtilâl ve endüstri cemiyetini, yahutda feodal, liberal ve sosyalist üçlü iktisadî kademeleri ikame etmektedir. Ona göre içinde bulunduğumuz devirde feodal nizam çökmüştür. Bu hal, içinde yaşanan korkunç buhrana yol açmıştır. Bu buhranlı ve ihtilâl dolu duruma yeni bir düzen vasıtasıyla son vermek en yakın istikbalin halletmesi gereken bir dâvadır. Sosyoloji de, bu arada kendine düşen ödevi başarmalıdır, hattâ müstakbel cemiyet nizamının tâyininde fikrî liderlik görevini üzerine almalıdır. Teşekkül etmekte olan müstakbel düzene *Saint Simon* «endüstri cemiyeti» adını

vermektedir. Kendisi bu düzeni bütün iktisadî ve fikren faal olanların, bu arada bilhassa «sanayicilerin» teşkilâtlı işbirliği şeklinde tarif etmektedir. «Oisifs» ler, yani işi gücü olmayıp emek sarfetmeden gelir sahibi olanların bu düzende yeri olmayacaktır. Dünya çalışan insanın ihtiyaçlarına göre yeniden teşkilâtlandırılacaktır ve böylece herkesin kabiliyeti ve işine göre karşılığı verilen, cihanşümul tek bir cemiyet meydana gelecektir. Bu düzeni getirmek ve onun rehberliğini deruhte etmek için lüzumlu olan kuvvet ise fizikopolitika adlı pozitif ilimden gelecektir. Bu tasavvur pek tabii pozitif bir ilim sisteminden çok ütopyaya dayanan bir istikbal manzarası arz etmektedir. Sosyoloji, *Saint Simon*'un tasavvurunda ancak bir taslak halinde ve bazı şartların tahakkuku ile vücut bulmuş sayılır.

Auguste Comte çok genç yaşlarında *Saint Simon*'un çevresine girmiş, fakat çok geçmeden üstadını ortaya attığı fikirlerin nazarı prensiplerden ziyade siyasi olanlarını takip ettiği cihetle, muaheze etmiştir. *Comte* herkesin tebşir ettiği, fakat kimsenin ciddî olarak inşa etmediği düşünmediği yeni ilmi, önce tamamen nazarı çalışmalar yardımıyla tamamlamağa ve vaktinden önce tatbikata dönmeğe ahdetmişti. Kendiside bu karara tamamen sadık kalmamıştır, fakat üniversal değerde bir bilgin ve nazarı esaslara doğru yönelmiş bir düşünür sıfatile *Saint Simon*'dan farklı olarak çizilen yolda selefinden çok ileri gitmiştir. «Sosyoloji» teriminin ilk defa *A. Comte* tarafından ortaya atılmış olması ilmî bir başlangıç sayılmamakla beraber bu ilmin ilk defa sistematik bir şekilde ele alındığına bir delildir.

A. Comte'un birkaç cilt tutan eserleri burada anahatları ile belirtilmeyecek kadar zengin bir muhtevaya sahiptirler. Birçok fikirleri bugün dahi etraflı bir şekilde incelenmeğe değer. Sosyoloji, en müşahhas ve karmaşık konuları işleyen bir ilim olarak kendisinden önceki ilimlere dayanmak ve bunların sonuçlarını bünyesi içinde eritmek zorundadırlar. Bu arada bilhassa kendinden önce gelen biyoloji ilmine gereken önemi vermelidir. Ancak sosyolojinin bu sonuçları konusuna intibak ettirebilmesi için yeni mantikî şekillere kavuşturması gerekir. Sosyoloji, biyoloji ilminden bilhassa organizma mefhumundan faydalanmıştır. Zira cemiyet bütün kısımları ile organik bir sistem, bir bütündür ve kendisine ait uzuvlar arasında üniversal (cihanşümul) bir anlaşma hâkimdir. Fakat sosyoloji uzviyetin biyolojik mefhumunu değiştirmeden devralmamaktadır. Sosyoloji bu mefhumu yeniden tarif etmek, onu karmaşık konularına uygulayabilmek için daha yüksek bir seviyeye ulaştırmak zorundadır. Bu arada vuku bulan yenilik sosyal uzviyetin dahilinde hasıl olan umumî anlaşmanın fertler tarafından savunulan ve onların menfaat ve faaliyetlerine hâkim olan müşterek fikirlerden neşet etmesidir. Sosyal uzviyetler canlılar gibi tabii birer bütün değildir. Bu uzviyetler arasındaki münasebet şuurdan, dolayısıyla müşterek fikirlerden kaynak almaktadır. Bu fikirler cemiyeti bir arada tutmağa, insanlar arasındaki işbirliğini sağlamağa ve aralarındaki işbölümünü gerçekleştirmeğe yaramaktadırlar. Bu

sosyal bütüne dolayısıyla sosyal vücudün yapısına hâkim olan fikirlerin tahlili, sosyal statüğe düşen belli başlı bir vazifedir. *Comte*'un sistemine göre sosyal statik, münferit sosyal şekillerin yapılaş kanunlarını sükûnet halinde araştırmakla ödevlidir.

Bir sosyal yapının bünyesini ilmî yoldan izah edebilmek için iklimin tesiri, ırkın biyolojik özellikleri, ekonomik şartlar, ves. gibi çeşitli âmillerin hesaba katılması gerekir. Bununla beraber sosyal yapıyı tahlil edenlerin raslaştıkları en büyük kuvvet tezahürü yine insanların topluma ait fikirleridir. Bu fikirler sadece sosyal yapının bünye kanunlarını tâyin etmemekte, aynı zamanda *Comte*'un «sociabilité» adını verdiği ve sosyal yapıya selâhiyetini bahşeden bağlılığı da sağlamaktadır. Toplumun gelişimi bir bakıma göre sociabilité, yani içtimailik derecesinin artması demektir. Başka bir deyimle toplumsal fikirlerin içtimâî kudreti artmaktadır.

Böylece sosyolojinin statik kısmından dinamik kısmına geçmiş sayılırız. Nasılkı toplumsal fikirler birlikte yaşamının derece ve şeklini tâyin ediyorsa, onun gibi fikirlerin tabaka değiştirmesi bir toplumsal durumdan ötekine geçişi sağlamaktadır. *Comte*'un anlayışına göre sosyal dinamik, toplumsal fikirlerin tarihine kadar geri uzanan insanlığın sosyal tarihidir. *Comte* sisteminin bu noktasında fikrî gelişimin üç hal kanununa yeniden avdet etmektedir. Sosyal gelişimi sağlayan unsur, insan tefekkürünün teolojik düşünce sistemindeki hareketle metafizik sistemden geçerek pozitif safhaya ulaşmasıdır. Ancak *Comte*, tıpkı *Saint Simon* gibi bu kanuna sosyolojik bir veçhe vermektedir. Bu tefsir tarzına göre bu üç tefekkür sisteminden her biri (hattâ tefekkür tarihinde ilerlemeyi sağlamış olan her karakteristik fikrî durum) belirli bir sosyal düzen doğurmaktadır. Buna göre mes. dinin fetişist kademesi ufak insan sürülerinin gevşek bir şekilde yanyana yaşamasını; politeist din, siyasî şekilde teşkilâtlanmış milletlerin parçalanmasını; monoteist din kademesi dünya imparatorlukları ile büyük kilise ve feodal cemiyet şartlarının kurulmasını intaç etmiştir. Devrin fikir durumu ile toplumsal bünye ve ekonomik mekanizma birliklerine karşılıklı olarak tesir etmektedir. Ancak fikir sahasındaki değişimler toplumsal gelişmeğe âmil olan en esaslı sebebi teşkil ederler.

Tefekkür sisteminin metafizik safhası tenkid yolu ile dini yıkmış, dolayısıyla toplumsal düzenin çözümlmesine sebep olmuştur. Bunun nihaî neticesi bütün metafizik devre boyunca sabit olarak mevcut, fakat 1789 dan beri had bir hale gelen ihtilâldir. Fikrî ve toplumsal bir çözülmeyi temsil eden bu devrenin yerini, ancak taze fikirlerin bir eseri olarak meydana gelebilecek olan yeni bir «organik» devir alacaktır. Bu yeni düzeni yaratacak olan kuvvet, pozitif ilim olacaktır. Başka bir deyimle pozitif ilimlerin fikrî kudreti bu düzeni sevkü idare edecektir. Bu fikrî kudret, toplumsal kuvvetlerin hiyerarşisinde her ferde bir mevki sağlayabilecek olan müttehit. sosyalist bir istihsal şekli yaratacaktır. Böy-

lece görülüyor ki, *Comte*'un pozitif sosyolojisi de Saint Simonizm'e kadar uzanan menşeyini inkâr edemeyecek olan bir ütopyada sona ermektedir. Ancak *Comte* bu nihai gayeye ulaşmadan önce gerçek, verimli ve bugün de önemli reel bilgilere temas etmektedir. Bu sebeble *Comte*'u geleneksel bir görüşün mahsulü olarak sosyolojinin kurucusu saymak, haklı bir iddia olarak kabul olunabilir.

Comte'un sosyolojisi, kısmen doğrudan doğruya, kısmen de dolayısıyla önce Fransa ve İngiltere'de, daha sonraları diğer Avrupa memleketlerinde ve 19 yüzyılın nihayetinden beri Amerika'da çok çeşitli tesirler icra etmiştir. Bu tesirlerin en önemlisi *Herbert Spencer* üzerinde olmuştur. Başlıca eserlerini 1860 - 1896 yılları arasında veren *Spencer*, yeni biyoloji, psikoloji, etnoloji ve tarih ilminin tesirle 19 uncu yüzyılın ikinci yarısında değişen ilim şartlarına tâbi olarak pozitivist sosyolojiye hâkim olan ana fikirleri temsil etmektedir. *Comte* en büyük eserini kaleme aldığı sırada *Comte*'un hiç hesaba katmadığı, fakat *Spencer* tarafından lâyük olduğu önemle ele alınan bazı biyolojik keşifler yapılmıştır. Bu keşiflerin başlıcaları 1838 de bitki hücresinin keşfedilmesi, bu hücrenin hayvanî uzviyetinde esasını teşkil etmesi (1839), ve nihayet yumurtanın da bir hücre olmasıdır (1848). Canlı uzviyeti teşkil eden unsurlar arasındaki aslı tecanüs fikrine fizyolojik işbölümü düşüncesi de katıldı. Bunun neticesi olarak çeşitli hücreler uzviyetin bütününde ifa ettikleri görevler sebebiyle özel bir hüviyete kavşumaktadırlar. Buna 1860 sırasında *Darwin*'in varlık mücadelesi ve dış muhitin şartlarına intibak suretile yeni cinslerin meydana gelişini izah eden teorisi ilâve olunmalıdır.

Spencer bu biyolojik keşifleri sosyal uzviyete tatbik etmiştir. Ona göre cemiyet ile uzviyet arasındaki benzerliği sağlayan başlıca âmiller, aslında eş olan unsurların görevleri sebebiyle farklılaşması, ayırdedici ve intibakı zorlayan varlık savaşında yeni görevlerin dolayısıyla yeni organların teşekkül etmesi, nihayet görevlerini bitirmiş olan organların ölmesidir. Gerek cemiyet gerekse uzviyet var olabilmek için bir baskı altında yaşayan bir hücreler topluluğudur. *Spencer* sosyal ve biyolojik organizma arasındaki benzerliği çok teferruatlı bir şekilde tesbit etmiştir. *Spencer* aynı zamanda sosyal statüğe başlangıçtan itibaren dinamik bir görüş açısı ithal etmiştir.

Spencer'in düşünce sisteminin en önemli mefhumu gelişim fikridir. Maddî tabiatın cemiyete kadar uzanan varlığın her sahasında *Spencer*'e göre tek ve aynı gelişim kanunu hâkimdir. Onun formülüne göre, birbirleriyle irtibatı olmayan benzer unsurlardan müteşekkil olan bir sistem, birbirile irtibatı olan, fakat benzemiyen bir sistem haline gelmektedir; başka bir deyimle artan farklılaşma, artan bir bütünlemeye bağlıdır. Şu halde gelişmiş bir bütünün başlangıç safhası daima kalite bakımından eşit, fakat nisbî olarak birbirine bağlı olmıyan unsurlardan müteşekkildir; nihai safha ise birbirinden çok farklı fakat işbölümü dola-

yısıle birbirine muhtaç ve karşılıklı olarak sınırlı, sağlam bir bütündür. «Cüzlerden sisteme doğru» şeklinde ifade olunabilen bu gelişim formülü güneş sisteminin gelişimine olduğu kadar biyolojik uzviyetlere ve toplumsal belirtilere de uygulanabilir. Bu formül sosyal dinamğin ana kanunudur. Başlangıçta çok az farklılaşmış ve dağınık bir halde yaşayan insan sürüleri, gelişime doğru yol alırken özel görevler ifa edecek olan toplumsal organların teşekkülü, nihayet zengin bir farklılaşmaya sahip ve sıkı bir şekilde birbirine bağlı büyük gruplar toplumsal tezahürler sahasındaki üniversal gelişim kanununun geçirmekte olduğu muhtelif safhalardır. *Spencer* ayrıca tarihî oluşun yönelmesini de şu formül yardımıle belirtmiştir: İctimaî gelişim, müstebit - militarist cebir halinde endüstri - barışçı hürriyet devletine doğru, yani «harpçi» cemiyetin «endüstri devletine» inkılâbı şeklindedir. Toplumsal gelişimin daha önceki şekillerinde sosyal rabıta merkezîyetçi bir baskıya dayanıyordu; bu baskı grubun bir parçasını teşkil etmeyip ona sadece dışardan yükletilmiştir. Oysa ki endüstri cemiyetinde durum aksinedir. Burada sosyal rabıta hürriyet, mukavele, ilmî tenkid ve başarıya göre malların âdilâne taksimi gibi prensiplere dayanmaktadır. Ancak bu tip bir sosyal rabıta, objektif bir işbölümü ve bir iradeye dayanan bir farklılaşma yaratmaktadır, yani görevlerin en yüksek farklılaşmasını en üstün dereceli bir bütünlüme bağlamaktadır.

§ 3. *HEGEL'in Hukuk Felsefesine göre Sosyolojinin teşekkülü.*

Sosyoloji ilmi başka bir yoldan ikinci bir hüviyetle de meydana gelmiş sayılabilir. Buraya kadar tasvir etmiş olduğumuz gelişim, esas itibarile İngiltere ve Fransa'da vuku bulmuştur. Buna karşılık Almanya'da da buna benzer bir gelişime şahit olmaktayız. Sosyolojinin ilham aldığı felsefî kaynak burada da bâriz bir şekilde görülebilir. Almanya'da bu kaynağı *Hegel'in* hukuk felsefesi gibi açıkça sınırlandırılabilen bir noktada aramak gerekir. Bütün 19 cu yüzyıl boyunca önemli tesirler icra etmiş olan bu eser bilhassa şu suale cevap vermeğe çalışmaktadır: İnsan idaresinin daha yüksek bir birlikten ahlâki bir muhteva kazanması, hangi bağlantı ve mükellefiyetlerden ileri gelmektedir? *Hegel* bu bağlantıları ahlâki düşüncenin şekilleri olarak vasıflandırmakta ve felsefesinin genel hareketlerine uygun olarak bu şekillerin kademeleri arasından insan hürriyeti fikrine istidlâl yolu ile irca etmeğe çalışmaktadır. *Hegel* ahlâki düşüncenin üç ana kademesini arka arkaya şu şekilde sıralamaktadır: aile, burjuva cemiyet ve devlet. Ahlâkiliğin bütün bu şekilleri özelin genele olan belirli bir münasebetinden, bütünün fert üzerinde tesis etmiş olduğu varlık şekline müncer olmaktadır. Aile kelimenin tam mânasile bir cemaattir; ailede fert bütünün vahdetinde tam mânasile erimiştir. *Hegel'e* göre ahlâki düşüncenin en yüksek kademesini teşkil eden devlet ferdi hürriyet temeline dayanan kanunlar vasıtasile beşerî kişileri bir tek irade halinde toplamaktadır. *Hegel* bu ahlâki iradenin iki şekli arasında önemli bir kademe olarak «burjuva cemiyet» e yer vermektedir.

O da diğ er ahlâkî şekiller gibi, öz elin genele, fer din sosyal bütüne karşı olan muayyen bir münasebetini temsil etmektedir. Ancak bu münasebet son derece karmaşık ve problem doludur. Zira fertlerin aile birliğı kadrosunu terkedip münhasıran birer fert olarak karşılaştıkları alanda, herkes sadece kendi maksadına uygun olarak ve şahsî menfaatini koruyacak şekilde hareket etmektedir. Burjuva cemiyet kademesindeki genel mefhum ise ancak fer dî menfaatlerin karşılıklı tesirinden doğ an bir muhassaladır. Fertler kendi maksatlarını takip ederken, başkalarının menfaatlerine ve umumun menfaatine karşı ilgilenip, yönelmek zorundadırlar. İnsanların bencil duyguları umumun ihtiyaçlarını tatmin yolu ile de giderilebilir ve böylece umumun menfaati, herkesin kendi maksadını gütmeye de gelişme imkânına kavuşur. *Hegel*, burjuva cemiyet mefhumuna mantıkî bir örnek olarak iktisadî münasebetler âlemini, yani *Adam Smith*'in belirttiğı veçhile arz ve talep kanunu yardımı ile mihanikî surette tanzim edilen piyasa cemiyetini göstermektedir.

Hegel burjuva cemiyet mefhumunu, kısmen günün gelişmesine ait realist gözlemlerden kaynak alan çeşitli karakteristikler yardımı ile izah etmiştir. *Hegel* artmakta olan işbölümünün zarurî olarak makineleşmeye ve dolayısıyla fer dî menfaatler arasında haşin çatışmalara yol açacağını açıkca tesbit etmektedir. *Hegel*'e göre bir yanda servet, öte yanda ayak takımı (bugünkü tâbir ile proletarya) yığılmakta devam edecektir. Fakat en önemli nokta *Hegel*'in cemiyet adlı sosyal yapıyı ahlâkî hayatın karakteristik bir şekli olarak kabul etmesi ve onu bu hüviyet ile hukuk ve devlet felsefesine dahil etmiş olmasıdır.

Hegel'in burjuva cemiyet mefhumu aynı zamanda Alman sosyolojisine hüviyetini kazandırmıştır. Daha doğrusu Alman sosyolojisi bu mefhum içerisinde erimektedir. Ancak cemiyeti de bir kademe olarak kabul eden idealist hukuk felsefesini, toplumsal realitelere dayanan bir gerçekler ilmi olan sosyolojiye inkılâb ettirmek için *Hegel*'in cemiyet mefhumunu esaslı bir şekilde değıştirmek icabetmiştir. *Hegel*'in cemiyet mefhumu, *Adam Smith*'in iktisadî piyasa sistemi, her zaman bir muvazeneye kavuşan binlerce karşılıklı münasebetten ibaret bir sistem gibi tamamen statik bir mâna taşımaktadır. *Hegel*'e tâbi olan sosyologlar her şeyden önce cemiyetin, bilhassa o devirde ilk defa ortaya çıkan endüstrileşmiş cemiyetin, hiç bir suretle statik bir muvazeneyi değıl, aksine haşin tezadlar ve fırtınalı gelişmeler sahnesi olduğı gerçeğini ortaya koymuşlardır. Bu anlayış tarzı ikinci bir gerçeğin daha belirtilmesine yol açmaktadır. *Hegel* devleti beşerî kişilerden üstün bir irade vahdeti olarak tasavvur etmektedir. Devlet hürriyet nizamı çerçevesinde kendi kendine isdar etmiş olduğı kanunlar yolu ile teşekkül etmekte ve kendi hukukuna istinaden mevcudiyetini idame ettirmektedir. Cemiyet hayatı gerç i devlet tarafından yaratılan kadroda cereyan etmektedir, fakat *Hegel*'e göre devleti ve onun hukukî şekillerini toplumsal kuvvetlerin bir tesiri veya mahsulü olarak izah etmeye imkân yoktur. Oysa ki sosyologlar bilhassa bu mesele üzerinde durmaktadırlar: acaba toplumsal kuvvetlerde müşahede edilen

gerginlikler, tezdalar ve muvazeneler müessir bir şekilde devletin teşekkülüne tesir etmiyorlar mı? Acaba bütün devlet ve siyasî hayat, dayanmakta olduğu toplumsal temel ve bu temeli devamlı surette değiştiren toplumsal hareketlere tâbi olarak mı telâkki edilmelidir? Sosyoloji bu görüşü cemiyetten hareketle geliştirmektedir ve cemiyetin hareketleriyle devlet üzerinde icra etmiş olduğu tesiri incelemek için amprik usullere başvurmaktadır. Sosyolojiyi *Hegel*'in hukuk felsefesinden hareketle geliştiren dönüm noktası burada saklıdır.

Bu dönüm noktası - hemen hemen aynı zamanda, yani 1848 ihtilâl tarihi ile yakın bir irtibat arzeden 1850 yılında - aynı anlayış havası içinde fakat değişik şekillerde üç mütefekkir tarafından takip edilmiştir. Bunlardan ikisi (*Lorenz von Stein* ve *Karl Marx*), *Hegel*'den hareketle onunla tartışmak suretile yeni mevkilerini işgal etmişlerdir. Üçüncüsü, *Wilhelm Heinrich Riehl*, *Hegel*'e doğrudan doğruya bağlanmamış, fakat *Hegel*'e de tesir etmiş olan idealist felsefeden müphem olmuştur.

Genç *Hegel*'in muakkibi *L. V. Stein*, hukuk tahsilini tamamlamak gayesile Paris'e gittiği zaman, ihtilâlcî hareketler ve teorilerin ocağı sayılan bu şehirde modern sosyal problemlerin cazibesine kapılmıştır. *L. V. Stein* ilk eserinde o tarihe kadar Almanya'da henüz hiç tanınmamış olan *Saint Simon*, *Fourier* ve *Proudhon*'un sosyal ihtilâlcî fikirlerini tanıttı. *L. V. Stein* çok geçmeden bütün bu nazariyelerin cemiyetin derinliklerinde olup biten değişim ve tabakalaşmalara işaret ettiğini idrâk etmekte gecikmemiştir. Onun gibi devrin önemli hâdiseleri arasında yer alan bakanlar mücadelesi ile anayasa tâdillerinin aslında hareket halinde olan toplumsal cereyanlar bir delil teşkil ettiğini farketmiştir. Bütün bu kıpırdanmalar yeni teşekkül eden endüstri cemiyeti ile onun beraberinde getirmiş olduğu sosyal gerginliklerden ileri geliyordu. «1789 tarihinden günümüze kadar Fransa'da sosyal hareketler» adlı ikinci eserinde *L. V. Stein* sadece bununla ilgili nazariye ve programları nakletmekle yetinmemiş, doğrudan doğruya bu toplumsal realiteyi tasvir etmeğe çalışmıştır. 1850 yılında yayınlanmış olan bu eser Alman sosyolojisinin ilk vesikasıdır.

Başlangıçta henüz *Hegel*'in hukuk felsefesine sıkı sıkı bağlı kalan *L. V. Stein*'e göre devlet ve cemiyet üstün beşerî topluluk hayatının iki ana şeklidir. Her ikisi insanın, varlığının mânasını gerçekleştirmek maksadile diğer insanlar yardımı ile en tamamlanmaya ihtiyaç duydukları noktasından hareket etmektedirler. Fertlerin birbirine muhtaç olma hali kendini herşeyden önce bir işbirliği, iktisadî bir münasebet şeklinde göstermektedir. Ancak eşya üzerindeki tasarruf ve onların iktisadî istimali mülkiyet esasına bağlı olduğuna göre, mülkiyetin belirli bir dağılışı, aynı zamanda insanlar arasında belirli bir tâbi olma münasebeti ortaya çıkarmaktadır. Başka bir deyimle fert, yapacağı işin şartlarını ellerinde bulunduranlara tâbi olmaktadır. Eşya ve işin dağılımını tesbit eden düzen ise cemiyettir. Bu düzen her zaman insanlar arasında bir tâbi olma münasebeti yaratan sistemdir.

Münferit şah's'larla münferit sosyal tabakaların bu sistem ortasında işgal etmekte oldukları mevki, onların menfaatleri olarak tecelli etmek'dir. Şu halde menfaat cemiyetin önemli ve tâyin edici bir prensibidir.

Menfaat çatışmaları ile bunlardan ileri gelen cereyanlar, hülâsa menfaatler sistemi, açıkça sınırlandırılabilen ilmî bilgilere konu olabilir. Bu mevzu, bağımsız bir ilmin konusu olmağa elverişlidir. Gerçekten devrimizdeki toplumsal hareketler çağımızın asıl konusu haline gelmişlerdir; bunlar hemen bütün Avrupa mem'leketlerinde yüksek kesafetli sosyal hareketlere sahne olmuşlardır. Böylece sosyoloji devrimizin merkezî bir ilmi haline gelmektedir. Görülüyor ki *L. V Stein* ilk defa olarak sosyolojinin bir gerçekler ilmi karakterine sahip olduğunu sezmiş ve onu açıkça ifade etmiştir.

Bununla beraber insan sadece iktisadî faaliyetlere giren, çalışan ve mülk sahibi bir varlık değildir. İnsan aynı zamanda hürriyet içinde yaşamak için yaratılmış bir varlıktır. Cemaate şekil vermek - hür kişilerden tereküp ettiği müddetçe devlete aittir. Devlet, fertleri bir bütün halinde toplamaktadır. Ancak devlet bunları birbirine tâbi kılmayıp aksine onların iradesini daha yüksek bir irade haline kalbetmekte ve fertlere bu arada eşit haklar tanımaktadır. *L. V Stein* bu noktaya kadar, görüldüğü veçhile, anahatları itibarile *Hegel*'in hukuk felsefesine sadık kalmaktadır.

Ancak *Stein*, *Hegel*'de olduğu gibi sosyal hayatın şekil prensiplerini bir kademe sıfatile sistematik olarak tasnif etmeğe yanaşmayıp, bu noktadan itibaren realist sosyolojiye geçmektedir. *Stein* bu arada şu mülâhazaları yürütmektedir: bir yandan devlet tarafından tevhit edilen, öte yandan cemiyet içinde sıkı bir rabıta halinde yaşayanlar aynı insanlardır. Şu halde bu iki prensip birbirile ihtilâf hal'ine düşüp, üstüste tabakalaşacak, hattâ iç içe geçeceklerdir. Bunlardan hangisi acaba daha kuvvetli olanıdır? *L. V Stein*'e göre hiç şüphesiz cemiyet. Toplumsal hayatın realitesi ve menfaat çatışmaları daima «devletin bünyesine ithal edileceklerdir». Şu halde ta'likatta devlet daima cemiyet yolu ile tahrif edilmiş bir sınıf devleti olacaktır, yani hâkim olan sınıflar devlet mekanizmasını ele geçirip, devletin kuvvet vasıtaları yardımıyla sınıf hâkimiyetlerini peçinliyeceklerdir. Böylece fikir olarak hür kişilerin birliğinden ibaret olan devlet realitede esaretin âleti haline gelecektir.

Cemiyet bakımından tahrif edilmiş bir sınıf devletine doğru götüren vetireye *L. V. Stein* «hürriyetsizliğin tarihi» adını vermektedir. Onu bu vakte kadar cereyan etmiş olan bütün sosyal tarih boyunca müşahede etmek mümkündür. Fakat sosyal tarihin gösterdiği veçhile buna karşı gelen bir cereyan vardır: bu cereyan hürriyetsizliğe karşı mukavemet eden ihtilâllerdir. *L. V Stein* ihtilâlin iki klâsik şekli olduğunu tesbit etmektedir; bunlardan biri siyasî, diğeri sosyal ihtilâldir. Mes. siyasî ihtilâle bir misal 1789 tarihli Fransız ihtilâlidir. Siyasî ihtilâl, tâbi sınıfların mevcut cemiyet nizamı çerçevesinde cemiyetteki mevkilerini de-

ğıştırmek suretile mülkiyet ile tahsile kavuşmak üzere kendi iktidarları ile harekete geçtikleri zaman vuku bulmaktadır. Böyle bir mücadelede eski sınıf münasebetlerinin bir ifadesi olan hukukî - siyâsî düzen ile tâbî tabakaların sosyal yükselmesi sebebiyle meydana gelen gerçek cemiyet durumu arasında bir tezad meydana gelmektedir. Bu tezadın münakaşası siyâsî ihtilâlî doğurmaktadır. İhtilâl yolu ile yapılan mücadele, değişik sosyal şartlara tetabuk edecek olan yeni bir hukuk ve âmme nizamını yaratmaktadır.

L. V. Stein mevcut cemiyet sisteminin içinde köklü bulunan ihtilâlin başka bir mahiyet taşıdığını açıkça görmüştür. Bu ihtilâl artık siyâsî değil sosyal bir karaktere sahiptir. Fabrika sistemi, makine, kapitalist cemiyetlerde serbest iş piyasasının kanunlarının tesirile bazı sosyal zümrelerin mülkiyetsiz kalmaları devamlı bir durum arz etmektedir. Makinenin başında çalışan işçinin emeği sayesinde mülke ve tahsile kavuşması imkânsız bir hale gelmiştir. Şu halde cemiyetin zeminine dayanmak suretile ihtilâlî olgunlaştırmak kabil değildir; mülk sahibi ve mülk sahibi olmayan zümreler mutlak tezadlarla karşı karşıya bulunuyorlar. İşte *L. V. Stein'e* göre o devrin endüstri cemiyetinde mündemiç olan ana tezad budur. Bu tezad *Stein'in* ifadesine göre «artık bir nazariye olmaktan çıkmış, istikbalin kapıları önünde tehdit edici bir sosyal ihtilâl şeklinde belirmiştir». Bu ihtilâlcî duruma hâkim olabilecek olan tek kudret devlettir. Devlet isterse, kendini toplumsal kuvvetlerin ağından sıyrıp toplumsal tezadları müessir bir muvazeneye kavuşturacak bir sosyal politika güdebilir. *L. V. Stein* devrinin birkaç devletini bu yolu takibe ve «sosyal birer krallık» haline gelmeğe muktedir addetmektedir. *Hegel'den* gelen menşeyini inkâr etmeyen bu devlet sosyalizmi, devlete cemiyet muvacehesinde hürriyet içinde bir üstünlük bahşedebilecek kudrettedir. *Stein'in* bu sistemini bu bakımdan pek ütopya şeklinde yorumlamağa imkân yoktur. Sınıf cemiyetinin bünyesini eleştirirken (gelecek bahiste), *Stein'in* endüstri cemiyetinin gerçek gelişimini, tabii bir zaruret ve önlenilmez bir sosyal ihtilâl kehanetinde bulunmuş olan *Marx'tan* çok daha isabetli teşhis etmiş olduğunu göreceğiz.

Hegel'in felsefesine istinaden geliştirilmiş olan ikinci sosyoloji *K. Marx'un* eseridir. *Marx* ilk eserlerinin birinde *Hegel'in* hukuk felsefesini şiddetli bir tenkide tâbî tutmuştu. 1848 yılında *F. Engels* ile müşterek olarak yayınlamış olduğu komünist beyannamesinde *Marx*, cemiyet nazariyesinin ana hatlarını, en önemli eseri sayılan «Sermaye» de ise sistemini ortaya koymuştur. Marxist sosyolojiyi anlayabilmek için bunun daima bir mücadele teorisi olduğunu hatırdâ bulundurmalıdır. Bütün mefhumlar bu gayeye göre formüle edilmiştir. *Marx* komünist beyannamesinde açıkca belirttiği üzere işçi sınıfların milletlerarası bir sınıf şuuru uyandırmak ve onları sınıf mücadelesine doğru tahrik etmek azminindedir. *Marx* hiç bir zaman nazari bakımdan mütalea edenlere içinde bulunduğu devrin nasıl görüldüğünü sormuyor; onun tek hedefi mevcut cemiyet düzenini

devirmek için ihtilâlcî metodların nereden harekete geçmeleri gerektiğini işaretlemektir.

Bu sebeble *Marx*'ın yazılarından sosyolojiye ait ilmî bir sistem çıkarmak kolay bir iş değildir. Gerçi *Marx*'ın yazılarında böyle bir sistem mevcuttur. Fakat hepsi siyasî mücadele tezlerine birer zemin vazifesi gördükleri cihetle bir çok hatalı teori ve yanlış kehanetlerle doludurlar. *Marx*'ın kapitalist devrin bünyesi ve hareket kanunları hakkındaki nazari bilgilerinin ana hatları şunlardır:

Bütün tarih bir sınıf mücadelesinden ibarettir. Teknik istihsal vasıtalarının her zamanki durumu, istihsal vasıtalarına sahip olanlarla olmıyanlar arasında sosyal tezdalar doğurmuş ve bu tezdalar daima ihtilâlcî mücadelelere yol açmışlardır. Hür vatandaşlarla esirler, Patriçilerle pleb'ler, baronlarla toprağa bağlı serfler, zümre mensupları ile çıraklar, nihayet burjuvazi ile proletarya. Bütün tarih, bu çeşit sınıf tezdaları ve sınıf mücadeleleri içinde geçmiştir. Tarih aslı komünist devir terkedilip mülkiyet rejiminin benimsendiği zamandan beri hep bu ana hatlar boyunca ilerlemiştir. Bununla beraber sınıf mücadelesi, en hâd durumunu, içinde bulunduğumuz devirde idrâk etmektedir. Daha eski devirlerde çeşitli zümreler ve buna benzer cemiyet tabakaları bu derece kesin bir sınıf ikiliği doğurmamıştı. Fakat kapitalist düzen sınıf tezdalarını zecrî bir şekilde kesinleştirmiştir. Bu mücadele cemiyeti gittikçe artan ölçüde tezdalı iki büyük blok halinde bölmüştür: Bunlardan biri hal ve istikbal bakımından mühim olan mülk sahipleri, diğeri emeğini satmak zorunda kalan mülksüz proletaryadır. Bu baskıyı hafifletecek olan bütün orta tabakalar zamanla silinmiştir. Yahut en yakın bir zamanda iki ana sınıfın peyki haline gelmeğe namzettir. (Ortadan kalkmağa mahkûm orta tabakaya ait bu kehanetin ne kadar isabetsiz olduğu geçen yüzyıl zarfında açıkça görülmüştür.)

Marx, kapitalist ekonomik sistemin temelinde; mal, sermaye, makine, serbest iş piyasası gibi gerçeklerde, sınıf tezdadının devamlı surette kesinleşme sebebini görüyor, bunun tabiat kanunları icabı bir zaruret olduğunu iddia ediyor. Ayrıca *Marx* kapitalist sistemin bünye ve gelişim temayüllerinden bütün müstakbel inkişafı da tahmin edebileceği kanaatinde. Ona göre büyük işletmelerin küçük işletmelere nisbetle üstünlükleri yüzünden sermayeler gittikçe teraküm edecek, öyleki en sonunda mülk sahibi olmayan büyük yığın karşısında küçük, fakat o nisbette nüfuzlu bir kapitalistler grubu kalacaktır. Mülksüz emek sahipleri arasındaki rekabet ücretleri gittikçe düşüreceği cihetle endüstri işçileri artan ölçüde «sefalet» düşeceklerdir. Kapitalist istihsal tarzı dolayısıyla zarurî olarak başgösterecek olan iktisadî buhranlar, proletaryanın durumunu daha da kötüleştirecektir. Bu gelişimin zarurî olarak yaklaşmakta olduğu nihaî hedef «İstimlâkçilerin istimlâki» yani ihtilâl yolu ile kapitalistlerin elindeki malların zorla alınması ve istihsal vasıtalarının çalışan sınıfın mülkü haline getirilmesidir. Bu

sayede «sınıfsız cemiyet» de gerçekleşecektir. *Marx*'a göre hâkim sınıfın elinde daima bir hâkimiyet vasıtası vazifesini görmüş olan devlet ortadan kalkacak ve yerini komünist tarzı serbest bir birlik alacaktır. *Marx*'ın bütün teorisi kapitalist düzenin çökmesine ve proletaryanın dünya tarihi bakımından önemli rolüne dayanmaktadır. Bu bakımdan *Marx*'ın inşa etmiş olduğu sosyolojide her mefhum daha kök halinde nazarî esastan inhiraf ve pratik siyasî alana intibak ettirilmiştir.

Bu devirde Almanya'da başgöstermiş olan üçüncü sosyoloji sisteminin tarzı bambaşkadır. *W. H. Riehl*'in sosyolojisinin menşei de 1848 dir. Bu tarihte vuku bulan burjuva ihtilâli ve ilk defa endüstri işçilerinde görülen hareketler, *Riehl* üzerinde de kuvvetli tesirler bırakmıştır. Yalnız *Riehl* bu olayları çok farklı bir zihniyetle değerlendirmiştir. *Riehl*'in görüşüne daha önce, objektif tetkik konusu ile ilgili ve bizzat gözlem yapmak suretile edinilen sosyolojik tecrübelerden bahsettiğimiz zaman temas etmiştik. Gerçekten *Riehl*'in sosyolojisi Alman halkının yaşayışına ait sayısız, sadık, münferit müşahadelerden kaynak almıştır. *Riehl* bu görüşünü, eserine «Halkın tabii tarihi» adını vermek ve sosyoloji «Halkın yaşayış tarzı, örfleri ve çalışmasına ait ilim» şeklinde tarif etmekle aksettirmektedir. Ancak *Riehl*'i bu sebeple sosyologdan ziyade antropolog saymak hata olur. Zira *Riehl* gerçekleri isabetle kavriyan görüşü sayesinde sosyal bünyeleri büyük bir kesinlikle teşhis etmiştir. Bu arada tercihan en tesirli ve eskileri, yani aile, örf, cemaatle ilgili olanları seçmiştir. Ancak şurası bilhassa belirtilmeğe değer ki *Riehl*'in sosyal coğrafyası sadece münferit müşahadelerden ibaret sevimli bir kolleksiyon olmayıp, aynı zamanda halkın bünyesindeki illî rabitaları araştırmakta ve bu maksatla sosyolojik mefhumlardan mürekkep bir sistem ihtiva etmektedir.

Riehl'in sosyolojisinin dayanmakta olduğu esas unsur, zümre mefhumudur. Bir millet her tarihî devirde belli sayıda zümreler halinde uzuvlaşmaktadır; *Riehl*'e göre bu «zümreler», sosyal görevleri ve meslekî çalışmaları, aynı zamanda yaşama tarzları, örf ve şeref telâkkileri ile temayüz eden sosyal birliklerdir. Bir milletin tarihî gelişimi sırasında zümreler düzeni devamlı surette değişmektedir; eski zümreler çökmekte, yenileri gelişmektedir. Fakat birçok şeyler, çoğu defa değişmiş bir şekilde, muhafaza olunmaktadır. Zamanındaki burjuva cemiyetinde *Riehl* teşekkül etmiş dört karakteristik zümre görmektedir: istikrar kuvvetleri olarak aristokrasi ve köylüler, hareket kuvvetleri olarak burjuvazi ve dördüncü zümre olan işçiler. Bunların terkihi, içinde bulunduğu cemiyetin canlı dokusunu meydana getirmektedir. *Riehl* kendi tarzına göre - 1848 ihtilâl yılında eser vermiş olan diğer sosyologlara benzer bir vuzuhla bu sosyal dokunun tehlikeli bir düzensizlik haline düşmüş olduğunu farketmiştir. Bu tehlikeli durum herşeyden önce gün geçtikçe kabaran dördüncü zümrenin millî hayata âhenkli bir şekilde intibak ettirilmemiş olmasından ileri gelmektedir. *Riehl* de endüstri sisteminin mahsulü olan proletaryanın hazin du-

rumunu ve sosyal ihtilâlin tehlikesini farketmektedir. Yalnız çağdaş sosyologlardan olan farkı, girişmiş olduğu tahlilden şöyle bir netice çıkarmasıdır. Esas dâva zümre yapısını yeniden düzene sokmak ve bilhassa işçiler zümresini faal bir sosyal politika yolu ile millî bünyenin içine intibak ettirmektir. Görülüyor ki *Riehl*'in sosyolojisi de neticede bazı pratik taleplere, yani muhafazakâr anlamda bir sosyal politikanın güdülmesine müncer olmaktadır.

§ 4 — 1860 - 1900 yılları arasında sosyoloji.

Bu bölümde sosyoloji ilminin kuruluşunu ve ilk büyük sistemlerinin ortaya atılmasını takibeden yıllardan yani 1860 dan sonra bu yeni ilmin milletlerarası gelişiminden bahsedeceğiz. Bu zaman kesiminde sosyoloji alanında büyük sistemlerin ortaya atıldığı görülmemektedir; bunun için 1900 e kadar beklemek icabeder. Bununla beraber bu yıllar sosyoloji tarihinde boş birer yaprak temsil etmeyip, modern sosyoloji bakımından bir seri önemli gelişmeler ihtiva etmektedirler.

Sosyolojinin eski sistemleri, gördüğümüz veçhile, konularını devrin cemiyet düzeninden, yani batı Avrupa endüstri cemiyetinden ve onun sosyal problemlerinden almışlardı. Bu devirde insanların oldum olası herhangi bir sosyal nizam içersinde yaşamış olmaları ve bu nizamların da sosyolojinin birer konusunu teşkil etmeleri tabii sayılıyordu. Fakat sosyolojinin halihazır toplumun hareketleri gibi özel problemleri karşısında bu nevi konular çok uzak ve önemsiz addediliyordu. 1860 sıralarında başlayan ikinci devirde sosyoloji, toplumsal gerçeklerin sistematik ilmi haline gelmek istediği takdirde çok daha geniş bir sahada çalışması gerektiğini idrâk etmiştir. Bu tarihte sosyoloji sadece ilmî kifayet ve sistematikle yetinemeceği, bu vakte kadar gelmiş geçmiş bütün sosyal şekillerin mukayeseli incelemeleri sayesinde toplumsal hayata hâkim kanunları bulabileceği kanaatine varmıştır. Bu düşünce tarzı, sosyal tefekkürü temelinden değiştirmiştir. Bir çırpıda toplumsal olayların veya hiç değilse endüstri çağının hareketlerine ait formülü bulmak isteyen büyük sistemler silinmektedir. Onların yerine insanların içtimâî hayatının zengin ve çeşitli şekillerine ait özel incelemeler geçmektedir. Bu çeşit araştırmaların konuları arasında geçmiş çağlara ait sosyal nizamlar, yabancı kültürler ve bilhassa mülkiyet, hukuk, aile, hâkimiyet ves. gibi önemli sosyal müesseselerin menşei ve başlangıcına ait monografiler yer almaktadır. Sosyoloji bu devirde bütün etnolojik ve tarihî gerçeklere ait malzemeyi kendi görüş açısı altında yeniden değerlendirmeğe çalışmaktadır. Böylece sosyoloji artık dikkatini belli bir problem üzerinde teksif edeceği yerde, aktüel sosyal problemler kadar geçmiş zamanın toplumsal belirtilerini önemle ele alan üniversal (cihanşümul) bir ilim haline gelmektedir. Bu gelişim son derece makûldür. Nasıl botanik ilmi sadece yakın çevrenin bitkilerini incelemekle yetinmezse, öylece tarih ilmi de sadece millî olayları tetkike münhasır hudutlar kabul edemez.

19 uncu yüzyılın son yılları ile 20 ci yüzyılda girilmiş olan sosyolojik araştırmaların çokluğunu belirtmek dahi mümkün değildir. Bu çalışmalara sosyologlardan gayri çeşitli ilimlerin temsilcileri, bu arada bilhassa tarihçiler, iktisatçılar, psikologlar ve antropologlar da katıldılar. Bu münasebetle *Fustel de Coulanges*'in meşhur eseri «La cité antique» ini, *Frazer* ve *Bastian*'ın tabii halde yaşayan topluluklar hakkındaki sosyolojik tetkiklerini *Wundt*'un kavimler psikolojisini, ve *Gierke*'nin loncalar konusundaki araştırmalarını zikretmek gerekir. Rastgele verdiğimiz bu örnekler, milletlerarası bir gelişimle karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Bunların sosyoloji tarihi bakımından önemi sosyolojinin araştırma sahasını sonsuza kadar genişletmesi ve bütün komşu ilim dalları ile verimli münasebetlere girişmiş olmasıdır.

Bu gelişme bu devreye rastlayan diğer iki hâdise ile de ilgilidir. Bunlardan birincisi sosyolojinin diğer ilimlerle işbirliği yapması dolayısıyla daha eski ilimleri örnek alarak benimsemesi veya hiç değilse metodolojik intibak sebebiyle bunların tesiri altında kalmasıdır. Esasen geç inkişaf eden bir ilmin daha kâmil ve gelişmiş sayılan ilimleri örnek alarak benimsemesi, kolayca anlaşılan bir keyfiyettir. Sosyoloji, gelişiminin bu safhasında işte bunları yapmıştır; bu bakımdan bir müddet olsun yönelmediği ilim kalmadı denilebilir. Neticede sosyoloji bu ikinci safhada bir çok istikametlere ayrılmıştır; her istikameti tâyin eden âmil daima örnek olarak seçilecek olan daha eski ilim meselesi olmuştur. Sosyolojinin meselelerini bizzat vazetmesi ve metodlarını kendisinin geliştirmesi gerektiğine dair olan düşünce ancak 1900 sıralarında ortaya çıkan büyük sistemler yardımıyla zafere ulaştırılmıştır. O tarihe kadar sosyolojinin örnek olarak benimsediği çeşitli ilim dallarına uygun, çok sayıda istikametlere ayrıldığını görüyoruz. Mes. sosyolojinin açıkça psikolojiye doğru yönelen bir cereyanı bütün toplumsal hayatın özünün ruhi olaylar olduğu gerçeğini hareket noktası olarak kabul etmekte ve bundan psikolojinin ana ilim olması gerektiği neticesini istihraç etmektedir. Diğer bir istikamet tercihan tarihî metodlar kullanmakta ve sosyolojiyi hemen hemen tarih ilminin bir dalı haline getirmektedir. 1900 den önceki devirler için çok önemli diğer bir istikamet sosyolojinin biyolojiye doğru yönelmesidir. Bu istikamet mensupları arasında içtimaî buhran ve mücadeleleri sosyal uzviyetin hastalık emareleri olarak kabul eden *Paul von Lilienfeldt*'in «Sosyal Patoloji» adlı eseri zikredilebilir; yine bunlardan «Sosyal uzviyetin yapısı ve yaşayışı» (1875-78) adlı eserin yazarı *Albert Schäffle*, daha kuvvetli olarak ise sosyolojiyi biyolojik temellere dayandırmaya çalışan *Herbert Spencer* ve nihayet «Cemiyet nizamı ve tabii temelleri» (1896) adlı eserinde *Darwin*'in fikirlerini sosyoloji için verimli kılmaya çalışmış olan *Otto Ammon*'u zikretmek yerinde olur.

Fakat sosyoloji daha eski ilimlerin çevresine girmekle sadece onların cazibesine kapılmakla kalmamakta, onlardan çok geçmeden sıyrılıp kendi tesirini de icra etmektedir. Bu dönüm noktası üçüncü gelişim safhasını teşkil etmektedir.

Sosyolojik meseleler veya mefhumlar diğerk mânevî ilimler alanında önem ve başarı ile ele alınmış ve bu araştırma tarzı verimli sayılmıştır. Bu inkişaf sonunda bu devrede kazanılan birçok önemli sosyolojik bilgiler asıl sosyologlar tarafından değil, aksine diğerk ilim sahalarından elde edilmiş bulunmaktadır. Bu müşahade bilhassa ekonomi daha doğrusu iktisadî doktrinler tarihi sahası için doğrudur. Bu ekolün müdafileri, diğerk klâsik sistemlere nisbetle çok daha fazla kuvvetle «ekonomi» denilen fenomenin çeşitli devirlerde, memleketlerde ve değişik kültürel şartlar altında tahlil edilmesi gerektiğiki nokiaî nazarını ileri sürmüşlerdir. Klâsiklerin formüle ettikleri bazı genel kanuniliklerin geçer olduğui tesbit edilmekle beraber, her ilgili ekonomi sisteminin değişik özellikler taşıdığı farzedilmiştir. Bunun neticesinde her iktisadî görüş bir defada sosyolojik bir görüşle tamamlandı ve sözü geçen ekonomik sistem onu taşıyan sosyal yapı ile bir bütün haline getirildi. Bunun en iyi örneğiki tarihî ekolün baş temsilcisi *Gustav Schmoller*'dir. Ona göre iktisat her zaman «sosyoloji mecrasına müntehi olmak» zaruretindedir, başka bir deyimle ekonomi her zaman «sosyoloji» dir. Esasen *Schmoller* daima sosyolojik kanunlar, hassaten zümrelerle sınıflar mevzuunu işlemiştir.

1900 a takaddüm eden yıllarda sosyal ilimlerle ilgili faaliyette bulunan geniş bir grup *Schmoller*'in tesiri altında kalmış veya onun fikirlerini hareket noktası olarak kabul etmiştir. Bunlar kısmen, bizzat *Schmoller* gibi ekonomi ile sosyolojiyi birleştirmişlerdir, bir kısmı da doğrudan doğruya sosyolog veya sosyal psikolog olarak çalışmışlardır. Bu sonuncu istikameti çıkış noktası olarak *Schmoller*'i kabul eden iki Amerikalı bilginin şahsında bulmak mümkündür. Bunlardan 1900 sıralarında Amerikalı sosyologlar arasında başta gelen *A. W. Small* Birleşik Devletlerde ilk büyük çaptaki sosyoloji enstitüsünün kurucusu sayılmaktadır. Diğerk *Ch. A. Ellwood* Amerikan sosyolojisinin sosyal psikolojiye yakın cephesini geliştirmiştir. Almanya'da *Schmoller*'in araştırma istikameti daha çok ekonomi çevreleri içinde, bilhassa *Sombart* üzerinde tesir icra etmeğie devam etmiştir. *W. Sombart*'ın modern kapitalizme ait büyük eserini bu münasebetle zikretmek yerinde olur. Bu eserin iktisat ilmine mi yoksa sosyolojiye mi yahut da her iki ilim dalına mı birden ait olduğui meselesini kestirmek çok güçtür. *Sombart*'ın bu eseri orta çağda başlayarak 19 uncu yüzyıla kadar toplumsal hayat ve gelişiminin şekillerini, kapitalist ekonomi şekillerile yanyana olarak tasvir etmektedir. Bu eserin özelliğiki ve yeniliğiki bir yandan kapitalizmin gelişmesine tesir eden toplumsal faktörleri, diğerk yandan kapitalist ekonominin toplumsal düzenin problemleri üzerindeki tesirlerini tasvir etmesidir.

Nihayet 1860 - 1910 arasındaki devirde dördüncü bir gelişim hattını daha çizmek mümkündür. Sosyoloji bağımsız bir ilim olarak ortaya çıktıktan sonra diğerk ilimlerle olan münasebeti, hattâ varlığı bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bu arada sosyolojiye diğerk kültür ilimleri tarafından ele alınmamış bir konuya sahip olup olmadığı suali de tevcih edilmiştir. Başka bir ifade ile bütün kültürlerin

toplumsal birer fenomen olduklarına göre cemiyet konusunun diğer mânevî ilimler tarafından kâfi derecede işlendiği iddiası ortaya atılmıştır. Sosyoloji bu nevi tartışmalardan çok faydalanmıştır. Bunlar sosyolojiye konusunu ve metodlarını daha vazıh bir şekilde kavramağa ve gerçekten sahalarına kısmen girmiş bulunduğu diğer ilimlerle kendi sahası arasında daha keskin sınırlar çizmeğe yardım etmiştir. İşte bu sebebledir ki sözü geçen tartışmalar sosyoloji tarihinin bir parçası sayılırlar.

Bu tartışmalara tarihçi, hukukçu, devlet nazariyecileri, iktisatçı gibi çeşitli ilim dallarının temsilcileri katılmışlardır. Mes. Tarihçi *H. V. Treitschke* daha 1859 da, yani sosyolojinin ilk klâsik sistemleri yeni âleniyete kavuştukları sırada «Cemiyet ilmi» adlı gayet sert bir yazı ile bu yeni ilme karşı cephe almış ve toplumsal hayatı konu alan bağımsız bir ilmin olamayacağını iddia etmişti. *Treitschke*'ye göre toplumsal yapı ve hareketler, mes. sendikalar ve siyasî partiler, zümreler ve sınıflar, bütün tezad ve mücadelelerine rağmen, onun deyimile «devlete doğru yönelirler ve ancak devlette gerçek mânalarına kavuşurlar». *Treitschke* şöyle bir sonuca varmaktadır: devlet ilmi bütün bu toplumsal gerçekleri içine almalıdır, bu yoldan bir hususî sosyoloji ilmine ihtiyaç kalmıyacaktır; nasıl ki *Aristo*'nun siyaset mefhumuna sadece devletin hukukî ve siyasî şekli değil, aynı zamanda insanların bütün sosyal yaşayış tarzları da dahil edilmiştir. Gerçi *Treitschke*, *L. V. Stein*'in belirttiği ve sosyolojinin kurucuları ile müdafilerinin ısrarla ileri sürdükleri veçhile sivrileşen sosyal tezadlar şeklinde tezahür eden toplumsal hareketlerin sırasında devleti de alt edebileceğini kabul etmektedir. Bununla beraber *Treitschke* ilmin böyle bir anormal durumu bir gerçek olarak kabul etmesini ve kendine has kanunlara sahip toplumsal hareketleri yeni bir ilmin konusu haline getirmek suretile bunların meşrulaştırılmasını doğru bulmamaktadır. Görülüyor ki *Treitschke*, o devrin durumunun sosyoloji ilminin temsilcilerinden farklı bir şekilde yorumlamamakta, sadece farklı neticeler çıkarmaktadır. Esasen bu sebebledir ki tahrik etmiş olduğu tartışma ilgiye değer. Biz bu tartışmaları teferruatlı şekilde aksettirmeyeceğiz, sadece sosyolojinin ilk sistemleri etrafında kopan haşın teorik tartışmalara dair birkaç örnekle yetineceğiz.

Diğer bir misal olarak mânevî ilimlerin metodoloji ve mantık münasebetlerine taâllük eden yazıları dolayısıyla *A. Comte* ve *H. Spencer*'in sosyolojisi ile *A. Schäffle* ve *P. von Lilienfeldt* gibi biyolojiye doğru yönelmiş sosyologlara karşı cephe almış olan *W. Dilthey* zikrolunabilir. *Dilthey*'in biyolojiye mütemayil sosyologlara karşı tevcih ettiği tenkit, tabii ilimlere ait mefhumların mânevî ilimler sahasında, yani sosyolojide derinleşmeğe elverişli olmadığı şeklinde özetlenebilir. Aynı müellifin *Comte* ve ekolüne karşı ileri sürdüğü daha önemli itiraz ise sosyolojinin onların elinde insan kültürü ve gelişimine ait üniversal bir ilim haline geldiği, aslında tarih felsefesinin bir ihyası olduğu noktasında toplanmaktadır. *Dilthey*'e göre münferit bir ilim kurulmamış, aksine bütün mânevî ilimler arasındaki sınırlar silinmiş ve tekrar felsefî fikir yapısına avdet edilmiştir. *Dilthey*

sosyolojinin gerçek şans ve ödevini birinci bahiste belirttiğimiz mülâhazalarda, yani şekli sosyoloji tarzına göre özel konusunu tarihî gerçeklerden ayırması ve onu sadece kendi ilmî çerçevesi dahilinde mütalea edilmesi şeklinde görmektedir.

Dilthey'in sosyoloji hakkındaki tenkidçi fikirlerin önemi prensip bakımından büyüktür. Bu fikirler, sosyolojinin tarihçesinin ikinci ve üçüncü safhasında geçirmiş olduğu gelişmeleri çok sarıh bir ifadeye kavuşturmuştur. Sosyolojinin ilk başlangıçta felsefî menşeden gelişmiş olduğunu bütün klâsik sistemlerde sarahaten müşahade etmek kabil olmuştur. Bu ilk sistem kendilerini felsefî menşelerinden lâyıkile sıyırabilmiş olmaları gayet tabiidir. *Dilthey* sosyolojinin ilk gelişim safhasında amprik, peşin hükümsüz münferit bir ilim haline gelmemiş olduğunu, hele *Comte*'un iddia ettiği gibi «pozitif» bir ilim olmadığını açıkça görmüştü. *Comte*'un sosyolojisi - hiç değilse dinamik kısım - tarih felsefesinin yeni bir şekilden başka bir şey değildi. *Dilthey* ise sosyolojinin bağımsız bir ilim olabilmesi için felsefe ile kendi arasındaki sınır çizgisini kesin olarak çekmesini talep ediyordu. Gelecek paragraflarda 1900 sıralarında ortaya çıkan sosyoloji sistemlerini mütalâa ettiğimiz vakit, bunların çeşitliklerine rağmen bir noktada birleştiklerini göreceğiz. Birleştikleri nokta da şudur: Sosyoloji, nasıl ki dil bilgisi felsefeden âri bir ilim ise, onun gibi felsefeden âzade bir ilim haline gelmelidir. Bunun için herşeyden evvel tarih felsefesine ait üniversal (cihanşümül) problemleri bırakıp, kendini sadece müşahhas toplumsal tezahürlerin belirli tetkikine vakfetmelidir. Sosyolojinin müşahade alanı çok geniş olabilir, çünkü toplumsal hayata ait şekillere tarihin her kültür çevresinde ve her devrinde rastlanılabilir. Böyle olmakla beraber sözü geçen müşahade alanı kesin bir surette çizilebilir, elverir ki mâna ve değer meseleleriyle ilgili problemler felsefeye terkedilmiş olsun. Denilebilir ki sosyoloji ancak *Dilthey*'in nazari olarak temsil ettiği bu dönüştürme ve *Pareto*, *Dürkheim*, *Max Weber*'in sistemlerinden sonra kültür ilimlerine dahil kâmil bir uzuv olabilmektedir. Bu görüş açısı altında ilk klâsik sistemlere dahi ancak modern sosyolojinin bir ön şekli olarak bakmak kabildir. Gerçekten de sosyoloji ancak 1900 den beri tam mânasile kabul edilen bir ilim kademesine yükselmiştir.

§ 5 — Sosyolojinin 1900 sıralarında yeniden kuruluşu.

Asrımızın başlangıcı ile sosyoloji, tarihçesinin üçüncü safhasına girmektedir; bu nokta aynı zamanda birkaç son derece önemli sistemin temayüz etmesiyle ayrıca belirtilmiş bulunmaktadır. Bu sistemler sayesinde ki sosyoloji kat'î olarak amprik bir gerçekler ilmi yolunu tutmuştur; böylece sosyoloji bugünkü karakteristiğini teşkil eden mantikî şekle de kavuşmuş oldu. İlk klâsik sistemler için ileri sürülenler sosyolojinin yeni kuruluşu için de aynı ölçüde vâridir: ayrı ayrı yerlerde, ayrı ayrı şekillerde ve aynı zamanda milletlerarası bir kadroda cereyan eden bu vâhire sosyolojinin gerçekten yeni bir kuruluşuna şahit olduğumuzu teyit etmektedir. Bu cereyanın Avrupa'daki en önemli temsilcileri

Emile Dürkheim, Vilfredo Pareto ve Max Weber'dir; buna aynı devreye rastlayan ve Birleşik Amerika'da sosyolojiye mazhar olduğu görülmemiş inkişafı sağlayan Amerikan sosyolojisinin ilk kurucuları ve sistemcilerini ilâve etmek gerekir.

E. DURKHEİM önemli eserlerinin hepsini 19 uncu yüzyılın son on yılı içinde yayınlamıştı: 1) *Elements de sociologie* = Sosyolojinin unsurları. (1889): 2) *Les règles de la méthode sociologique* = Sosyolojik metodun kaideleri (1895): 3) *La division du travail social* = Sosyal işbölümü (1893): 4) *Le suicide* = İntihar (1897).

Fakat burada ancak anahatları ile belirtebileceğimiz eserlerinin asıl geniş ve derin tesirleri 1900 civarında başlamaktadır. *Dürkheim* sosyologun, toplumsal belirtileri gözlediği vakit, herşeyden önce bütün genel tasavvurlardan sıyrılmamasını ve kendini «peşin hükümlerden âzade» bir hale getirmesini talebetmektedir. Sosyolog hepimiz bir cemiyet içinde yaşadığımız ve sosyal bir düzen, devlet, aile, sınıf, siyasî parti, ves. hakkında bazı bilgilerimiz olduğu halde, cemiyet hakkında hiç veya çok az şeyler bildiği tavrını benimsemelidir. Sosyolog beraberimizde taşıdığımız bu tasavvurlardan silkinmelidir, çünkü bunların büyük bir kısmı bazı değer hükümlerile yüküldür. Sosyologun sıyrılmaması gereken diğer peşin hükümler arasında bilhassa dünya görüşü, dinî kanaat ve felsefî mefhumlar yer almaktadır. Sosyolojinin daha eski sistemleri *Dürkheim* bu arada bilhassa *Comte*'u kasetmektedir - toplumsal gelişmelere ait bütün hakikatleri bildikleri zehabına kapılmışlardı.

Onlar hiç değilse bu gelişmeye hâkim olan ana kanunu bildiklerini sanıyorlar ve bu genel kadronun içinde münferit sosyal gerçeklerin anahatlarını çiziyorlardı. Bu ideal kadroyu felsefeden daha doğrusu tarih felsefesinden almışlardı. Sosyoloji ise bilhassa bunlardan vazgeçmelidir: beraberine felsefe getirmemesi, her türlü felsefeye karşı bağımsızlığını muhafaza etmelidir. Sosyoloji sadece tek bir şart koşmalıdır: İliyet prensibi sosyal fenomenlere de uygulanabilir; ancak bu, *Dürkheim*'in tâbirile metafizik bir tez olmayıp, «ampirik bir postüla» dır.

Dürkheim'in vazettiği ikinci prensip sosyolojinin meşgul olması gereken konuya, diğer ilimlerin konusundan olan farkına ve mahiyetinin tesbitine taalluk etmektedir (Sosyoloji ancak sarahaten sınırlandırılabilen bir konuya sahip olduğu takdirde bağımsız bir ilim olmağa hak kazanmaktadır). Yapılması gereken en önemli ve zarurî tefrik ruhî gerçeklerden olan farkıdır. Sosyal birlikler insanlar tarafından meydana getirildiğine göre, sosyal birlikleri yaratan unsurun fertlerde meknuz bulunan ruhî kudret olduğu sanılabilir. Bu takdirde sosyoloji, psikolojiye irca olunabilir; o zaman sosyal tezahürleri tamamen ruhî olaylara istinaden izah etmek mümkün olur. Bu takdirde sosyolojik kanunlar gerçekten psikolojik kanunlar sayılırlar. Oysa ki durum böyle değildir. En basit sosyal birlikte dahi fertlere tesir eden ruhî olaylardan gayri, fertler o birliğin üyeleri de

bulunsalar, ferdin dışında var olan ve karşısına objektif olarak çıkan bir kuvvet daha tesir etmektedir. Bu kuvvet sosyal gerçeklere has özellikleri temsil etmektedir. *Dürkheim* bu unsura «la soustraite», zecir adını vermekte ve bununla ferdin karşısına çıkan sosyal nizamın her çeşit objektif tezahürünü kastetmektedir. Bu zecir, münferit hâdiselerde çok değişik şekilere bürünebilir. Çok hafin bir baskı şeklinde tecelli edebilir; mes. insan aşağı seviyede bir kasta mensup ise ve bütün gayretlerine rağmen kendini oradan kurtaramazsa. Fakat bu zecir insanın iradî olarak katılacağı bir düzenin cüzü de olabilir ve nihayet bu zecir duyulmıyacak kadar hafif bir mahiyet alabilir. Hülâsa: her hâdisede sosyal yapı, içinde yaşayan insanlar tarafından meydana getirilmeyip, aksine onlara mü essir olan objektif bir varlık şeklinde tezahür etmektedir. Sosyal yapı ve düzenleri tebarüz ettiren husus bu objektiflik, insanlar üzerinde icra edilen bu hafif veya ağır, şuurlu veya şuursuz baskıdır. Bu sayede sosyal yapı ve düzenler sadece psikolojiye irca edilemeyen, dolayısıyla nevi şahsına münhasır bir tarza sahip konular haline gelmektedirler. Bu özellikleri taşıyan tezahürler tek başlarına bir tetkik sahası teşkil ederler. Sosyoloji ise başka hiç bir ilim tarafından araştırılmayan vakaları inceleyen muhtar ve müstakil bir ilimdir.

Dürkheim bu noktai nazardan hareketle daha önce (Bahis 1 § 2) bahsettiğimiz ikinci bir prensip ortaya koymaktadır; buna göre «bir sosyal vakıa daima ancak diğer bir sosyal vakıa yardımile izah olunabilir». Sosyolojinin vazifesi ise, kısmen son derece karmaşık olan sosyal tezahürleri tahlil, unsurlarına irca ve fikrî yoldan tekrar inşa etmektir. Nihayet sosyoloji bu sosyal tezahürleri daha basit gerçeklere geri götürmeli ve onları bunlar yardımile izah etmelidir. *Dürkheim*'e göre bunlar aslâ fertlerin duygu ve tecrübeleri gibi unsurlara değil, ancak başka, daha basit sosyal gerçeklere irca olunabilirler. Bu prensiplere ve metodolojik esaslara göre *Dürkheim* bir seri büyük çapta sosyolojik araştırmalara girişmiştir. Ömrü boyunca vermiş olduğu eserleri yardımile sosyolojinin bütün önemli konularına temas etmiş sayılır. *Dürkheim* iptidaî cemiyet şekilleri, aile, zümre sosyolojisi, sınıflar ve toplumsal tabakalaşmalar, köy ve şehir, din sosyolojisi, sanat ve diğer kültür tezahürleri hakkında birçok önemli ve çığır açan çalışmalar yayınlamıştır. En değerli eserlerinden biri intihar hakkındaki etraflı araştırmasıdır. Bu etüd *Dürkheim*'in düşünce sistemini tipik bir şekilde aksettirmektedir, zira burada bir sosyal tezahürün ancak diğer sosyal tezahürlerle izah olunabileceği prensibine sıkı bir şekilde riayet edilmiştir. *Dürkheim* intihar gibi sosyal bir fenomeni, kütle psikolojisi, psikiyatri veya iklim yahut diğer dış âlem şartları gibi sosyolojik olmiyan sebeplerle izah etmeği katiyetle reddetmekte ve bu maksatla sözü geçen faktörler için ileri sürülen önceliğin intihar istatistikleriyle bir bağlantı teşkil etmediğini isbat etmektedir. *Dürkheim*'e göre intihar fenomeni ancak sosyal meselelerle izah olunabilir; bu sebeple intihar sayılarının artışına bir numaralı sebep olarak toplumsal şartların «desintégration» yani çözülmesini, büyük şehirlerde yaşayan modern insanın

yüksek ölçüde «dèsencadré», yani sabit sosyal kadrosundan sıyrılmış ve kararları ile başbaşa kalmış olmasını görmektedir. Bu etüd aynı zamanda mahdut bir sosyal fenomenden hareketle, istatistik yardımıyla metodolojik bir şekilde tasnif edilen vakıaların değerlendirilmesi yolu ile halihazır cemiyet hakkında bir seri teori geliştirmektedir.

1900 sıralarında ortaya çıkan ikinci büyük sistem *Vilfredo Pareto*'ya aittir. En önemli eseri olan «Trattato Di Sociologia Generale» önce 1915/16 da İtalyanca, sonra 1919/20 da Fransızca olarak yayınlanmıştır. Bu eser bütün teferruata kadar son derece itinalı bir şekilde işlenmiştir; bununla beraber sosyoloji literatürü içinde yer alan en güç anlaşılabilir kitaplardan biridir. *Pareto*'nun bu eseri sosyolojiyi münhasıran «tüme varım metodu» ile inşa etmek gayesini gütmektedir. Sosyoloji amprik, vakıalara sadık, herhangi bir subjektif kanaat ve dileğin tesirinden uzak olarak, insanların hareketini müşahade etmeli ve birbirine benzer hâdiselerde beliren muayyeniyetleri tesbit etmelidir. Burada hiç bir felsefî düşünce, hiçbir metafizik hipotez, her şeyden önce, hiç bir kıymet hükmü rol oynamamalıdır. Sosyoloji yeter sayıda münferit hâdiselerden bunların bünyesine veya cereyan tarzlarına ait tüme varım yolu ile bir benzerlik tesbit ettiği takdirde, vazifesini ifa etmiş sayılır. Hiç şüphesiz bu surette ancak ufak ve büyük çapta tahminlere ulaşmak mümkündür. Sosyoloji her zaman ancak şunu söyleyebilir: Şimdiye kadar elde edilen tecrübelerle göre A durumu X ve Y faktörlerinin tesirile B ve C neticelerini verecektir. Böylece *Pareto* sosyolojiye (*Richard Avenarius* ve *Henri Poincaré*'nin geliştirmiş olduğu) neo-pozitivizmin tenkitçi görüşlerini uygulamaktadır.

Pareto sosyolog olmaktan gayri aynı zamanda matematik ekonomisinin kurucularındandır. Bu sebeble onu sosyolojinin son derece karmaşık bir konu ile iştigal ettiğini ve yapılan tahlillerde her zaman büyük sayıda âmillerin hesaba katılması gerektiğini idrâk edecek kadar tecrübeli bir bilgin saymak yerinde olur. Buna karşılık *Pareto* yalnız muayyen neviden bir seri faktörü, mes. ekonomik olanları tercih eden ve bunlarda sosyal olayların tâyin edici sebeplerini bulan teorilere karşı mutlak bir ilmî şüphecilik beslemektedir. Bu teorileri «simplistik» yani basitleştirilmiş olarak vasıflandırmakta ve hakikî ilmî bilgilere bir tehlike teşkil ettiği iddiasıyla bunlara karşı şiddetle mücadele etmektedir. Nitekim mes. *Marxist*'lerin tarihî materyalizmine karşı keskin görüş ve tenkitler ihtiva eden bir eser yazmıştır. Simplistik olan bütün teorilere karşı daima ta-kındığı tavrı şu olmuştur: toplumsal hayata tesir eden bütün âmiller daima hesaba katılmalıdır, çünkü bütün bu âmiller arasında devamlı bir karşılıklı tesir vardır; esasen analitik yoldan varlığı tesbit edilebilen âmillerin hepsi arasında görevsel bir bağlılık vardır. Bu hal ise her sosyolojik araştırmayı fazlasiyle güçleştirmektedir. *Pareto* en mühim eserlerinde her sosyal tezahürde önemli bir rol oynayan iki grub faktöre geniş yer ayırmaktadır. Ancak bunların rol oynayan

tek faktörler olmadığını sadece tecrübelerin de gösterdiği veçhile, birbirlerine en fazla kuvvetle tesir edenler olduğunu hemen ilâve etmektedir.

Pareto bu faktörler grubunun birincisine «Residu = tortu» adını vermekte ve bununla insanların hareket tarzında âmil olan devamlı müstakar temayülleri kasdetmektedir. Bu müstakar kelimesinin iki mânası vardır, şöyle ki bu tortular insanların iradesine arasıra tesir etmektedir. Bunlar yalnız birkaç fertte değil insanların çoğunda tesirli olarak müşahade olunabilmektedir. *Pareto* sayısız örneklerle teşhiz etmiş olduğu ana eserinin geniş bölümlerinde bu «tortuların» bir sistematliğini vücade getirmiştir. (Burada tesadüfen aldığımız bir misali zikrediyoruz: gerçek sebebi silinirse veya mânasız olursa bir tasavvur yahut müesseseye sarılmak itiyadı; veya böyle bir hareket tarzı için gerçek bir sebep olmasa dahi insanın hareketlerini birlikte yaşadığı kimselerin hareketine yaklaştırmak, hattâ kabilsen intibak ettirmek itiyadı; yahut herhangi bir muhitte nüfuz ve kudret kazanmak, parlamak, sivrilmek itiyadı). *Pareto*'ya göre toplumsal olayların büyük bir kısmı doğrudan doğruya bu «tortuların» direkt tesir derecesi ile izah olunabilir; böylece insanların hareket tarzına bu nevi müstakar saiklerin müessir olduğu söylenebilir. Bu müşahade bilhassa itiyad olarak yerleşmiş bütün insiyaki tepkiler ve gayri şuurî olarak takınılan tavırlar için doğrudur; bunlar da insanların sosyal hayatta normal olarak yaptıkları işin büyük bir kısmını teşkil etmektedir.

Sosyolojik tahliller, sosyal olayların çoğunda, «tortu» lardan gayri ikinci bir grup müessir faktörlerin bulunduğunu göstermektedir. *Pareto* bunlara «Derivation» = «Müştaklar» adını vermekte ve bu tâbirden şunları kasdetmektedir: Sosyal alanda hareket eden insan, hareket tarzına müessir olan esas saiki bir takım mucib sebeblere, yorumlara, ideolojilere bürünmektedir. Bunları ise hareket tarzına âmil olan sebep olarak sadece başkalarına karşı değil, aynı zamanda kendisine karşı da dermeyan etmektedir. Çözülmesi gereken mesele, bu iki faktörün, «tortu» ile «müştakların» birbiriyle olan münasebetinin ne olduğu, «müştakların» sosyal hattı hareket üzerinde illî bir tesirleri olup olmadığını yoksa sadece bir kılıf, sonradan yapılmış bir ilâve mi olduğunu tâyin etmektir.

Pareto sisteminin bu kısmını tarihî, coğrafi kaynaklarla doğrudan doğruya yaptığı müşahadelerden topladığı malzeme sayesinde çok teferruatlı bir şekilde işlemiştir. Bugünkü ifade tarzı ile ideolojilerin sosyal tesir derecelerine dair etraflı bilgiler toplamıştır. Bu arada geliştirilen ana fikir aynı kalmıştır: «Müştak» lar tesirsiz kalmamakla beraber çoğu defa sosyal hattı hareketin asıl ve nihai sebebinin teşkil etmemektedirler. Bunların tesiri «tortu» lara nisbetle çok daha hafiftir; bu sebeble hattı hareketlere daha istikrarsız bir şekilde nüfuz etmekte ve ekseriya daha derinde yatan saiklerin perdelenmesine yaramaktadırlar. Bununla beraber *Pareto* «müştak» ların bazı şartlar altında, mes. siyasi ideolojiler şeklinde kütleleri kollektif harekete sürükledikleri yerlerde, son derece

kuvvetli tesirler icra edebileceklerini farkedebilecek kudrette kesin bakışlı bir müşahittir.

Pareto cemiyetin bünye ve hareketlerine tesir eden diğer âmilleri «tortu» ve «müştak» lar kadar teferruatla tasvir etmiş değildir. Bununla beraber *Pareto*'nun ana eseri ile diğer yazılarında birçok önemli müşahedelerle yepyeni bilgilere de rastlamaktayız. Bilhassa *Pareto* tarafından 'sosyal hayata derin bir tesir icra eden ekonomik menfaatlerle «sosyal heterojenlik», yani her sosyal grupta saklı bulunan ve muayyen gerginlikler hasil eden ırk, istidad, mizaç ve karakter farkları belirtilmeğe değer. Hülâsa: *Pareto*, şimdîye kadar hiç bir sosyologun vermediği ölçüde cemiyet hayatına tesir eden âmillerin tam ve kâmil tahlilini yapmaktadır. *Pareto*'nun düşüncelerinin tesir sahasına gelince, bunların *Dürkheim* veya *Max Weber* kadar geniş olmadığını görüyoruz. Bunun en mühim sebebini ana eserinin son derece güçlükle okunabilmesinde ve ortaya dökmüş olduğu materyelin bolluğunda aramak lâzımdır.

Pareto'nun sosyolojisinin en tanınmış kısımlarından biri, «Seçkinlerin dolaşımı» na ait teoridir (*Circulation des élites*). *Pareto* bir sosyal uzviyette olup biten yükseliş, iniş ve değişim vetirelerini inceden inceye tetkik etmiş ve bu arada seçkinlere, yani en üst tabakayı teşkil eden ve cemiyette hâkimiyet kudretini ellerinde bulunduran azınlıklara karşı hususî bir alâka göstermiştir. *Pareto*'nun kullanmış olduğu diğer bütün kavramlarda olduğu gibi «Elite = seçkinler» mefhumunu da her türlü değer hükümünden uzak olarak bulundurduğu aşikârdır. Seçkinler, nüfuz ve mevkileri ister gelenek, ister cebir ister harb veya iş kabiliyetine dayansın gerçekten hükmedenlerdir. *Pareto* bir sürü tarihî örnekler yardımıyla seçkinlerin dolaşım tezini geliştirmektedir. Bu teze göre hâkimiyeti elinde bulunduran her zümre ergeç batmağa ve yerini yeni yetişen bir seçkinler zümresine bırakmağa mahkûmdur. *Pareto*'ya göre böyle bir yeni seçkinler zümresinin yükselişinde ise ideolojiler tâyin edici rolü oynarlar.

Modern sosyolojinin üçüncü büyük sistemi *Max Weber* tarafından vücade getirilmiştir. *M. Weber*, *Pareto* gibi araştırma ve öğretim faaliyeti sırasında sosyoloji ile iktisadî birleştirmiştir; kendisi bundan gayri bütün kültürlerin tarihine ait üniversal bilgiye sahip önemli bir tarihçidir. Sosyoloji sahasında mantık ve metodolojiye taalluk eden meselelerin açıklanması ve 1900 sıralarında şiddetli tartışmalara konu olan sosyolojinin mefhumları ve sınırlandırılması bahislerinde de önemli hizmetler ifa etmiştir. «Kıymet hükümlerinden âzadelik» mefhumu onun tarafından yaratılmıştır. Sosyolojinin kıymet hükümlerinden uzak bir ilim olması gerektiği hususundaki prensibini, bütün enerjisi hattâ hareketli mizacı yüzünden ihtiraslarıyla mes. *Schmoller* gibi iktisadî doktrinler tarihi ekolü temsilcilerine karşı müdafaa etmiştir. Gerçi *M. Weber* şahsen bu ekolden hareket etmiş, kendini daima tarihî ekole yakın hissetmiş ve onun sosyal politika faaliyetlerine canla başla katılmıştır. Fakat *M. Weber* başlangıçtan itibaren iktisat

tarihçilerinin kıymet hükümleri görüşüne, mes. nazarı sosyolojiye sosyal adalet fikri ile sosyal politika gayelerinin karıştırılmasına karşı cephe almıştır.

Max Weber aynı zamanda sosyoloji ile tarih ilmi arasında kesin bir sınır çizmiş ve sosyolojinin, sosyal hayatın kanunlarını bulma ödevini yüklenmiş bulunan genelci bir ilim olduğunu tesbit etmiştir. *Weber* tecrübeli bir tarihçi sıfatıyla, bir çok vakaları tarihten alan sosyolojinin ancak nadiren tabii ilimlere benzer şekilde toplumsal olaylara ait kanunlar vazedebileceğini bilmektedir. Şu halde sosyoloji alanındaki genel mahiyetteki kavramlar başka şekillere bürünmelidirler. Sosyoloji münferit, tarihî tezahürlerden tipik şekiller ve nihayet sosyal hayatın ana şekillerini bulmalı ve bunların gelişimi ve cereyan tarzlarına ait umumî kaideler koymalıdır. *Max Weber* bu düşünce tarzını tarif edebilmek için «ideal tip» ve «ideal tipe uygun tefekkür» terimlerini ortaya çıkarmıştır. Kendisi aynı zamanda bu nevi ideal tiplerin yaratıldığı vetireyi açık bir şekilde formüle etmiştir. (*Max Weber*'in teorilerine dahil olan bu kısma gelecek bahsimizde avdet edeceğiz).

Max Weber sadece ideal tipin metodolojisini geliştirmekle kalmamış, aynı zamanda bu düşünce tarzını değişik hal ve konulara uygulamıştır. *Weber* tarihî ve halihazır sosyal hayatın hemen hemen bütün önemli sosyal yapılar için «saf» tipler yaratmış ve bunların yardımı ile toplumsal realitenin çok taraflı dokusunu aydınlatmıştır. Sosyolojisinin en meşhur kısımlarından biri ideal tipe göre hâkimiyetin anaşekillerini tasvir etmektir: (Bahis III, § 3 te *M. Weber*'in hâkimiyet şekillerini tasvire çalışacağız). Fakat *Weber* tarihî bakımdan daha zengin ve karmaşık sosyal yapılar için de ideal tipler yaratmıştır. Mes. «şehir» denilen sosyal yapının tarih içinde gelişimini izah etmiştir. Bu konuya ana eserinde bütün bir bahis ayıran *Weber*, bu çalışmasında nüfus tereküb tarzları, iktisadî mahiyetleri, hukukî durumları ve siyasî teşkilâtları bakımından bambaşka tiplere mensup tarihin değişik devir ve kültür çevrelerine ait şehirlerden misaller getirmektedir.

Weber, ideal tiplere irca metodunu sosyolojinin çeşitli sınırlarına uygulamıştır. Esasen kurmuş olduğu sisteminin en değerli tarafı, büyük kültür sahalarının sosyolojik bir görüş açısı altında mütalâa edilmeleri ve bu ele alış tarzı sayesinde yeni bir anlayış tarzına kavuşturulmalarıdır. *Weber* herşeyden önce sosyolojinin bütün iktisadî tezahürlerini geliştirmiştir; en önemli eserinin adı «İktisat ve cemiyet» tir. Bu eser ekonomik hayatın cereyan etmekte olduğu sosyal şekillerle cemiyetin bünyesi için önemli olan ekonomik unsurları tahlil etmektedir. *M. Weber*'in ilk olarak ele aldığı diğer bir konu hukuk sosyolojisidir. Hukuk ilmi tarafından ele alınan hukuk müessesesi *Weber*'e göre birçok sosyolojik meseleler de ortaya atmaktadır: mes. hangi toplumsal kuvvetler hukukun teşekkülüne müessir olmaktadır? Hâkimler zümresi ne gibi bir sosyal mevkiî işgal etmektedir; bunlar nerelerden celbedilmektedirler?

Hangi toplumsal durumlar haklarını taamülî hukuk şekli ile muhafaza etmeğe temayül ederler? Hangi şartlar hukukun tedvinine doğru bir baskı icra ederler? Nihayet hukukun bu farklı iki şekli toplumsal bünye üzerinde ne gibi bir tesir icra etmektedir?

Max Weber'e ait sosyolojinin en meşhur kısmı hiç şüphesiz din sosyolojisidir. Bu sahada *Weber* bugüne kadar önderliği elden bırakmamıştır; «Din sosyolojisine ait toplu denemeler» i, sosyolojinin bu dalına dahil milletlerarası standard bir eserdir. *M. Weber* din sosyolojisinde her zaman iki sorunun cevabını birden araştırmaktadır. Bunlardan birincisi şöyledir: bir milletin ekonomik - sosyal bünyesi hangi ölçüde kendi dini üzerinde müessir olmaktadır? İkinci soru da şudur: münferit dinler, bu arada bilhassa cihanşumul büyük dinler, ekonomi ve cemiyetin şekil almasında ne gibi tesirler icra etmişlerdir? Her din, *M. Weber'in* tâbirile bir iktisadî ve sosyal ahlâk görüşü geliştirmektedir; bu ahlâk daima ilgili dinin en içli inancı tarafından tâyin edilmektedir, mes. Hindu dini Hıristiyanlık veya İslâmiyetten tamamen farklıdır. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, dinî saikler insanların hareket tarzına müessir olan en üstün kudretlerdir. Dinlerde saklı bulunan sosyal ve iktisadî ahlâk insanların sosyal hareketlerini kuvvetle tesir altında bırakacak ve bu yoldan cemiyet nizamının objektif bünyesinin esaslarını da tâyin edecektir. *M. Weber'in* din sosyolojisi bu neviden birçok münasebetleri ilk defa olarak aydınlatmıştır. Bunun meşhur bir delili şudur: kapitalist ekonomi (veya *M. Weber'in* tercih ettiği ifadeyle: kapitalist zihniyet), münhasıran değilse de, geniş çapta Hıristiyanlığın Protestan mezhebine ait iktisadî ve sosyal ahlâk telâkkisi vasıtasile şeklini almıştır.

1900 sıralarında en önemli eserlerini yayınlamış ve Avrupa'da *Dürkheim*, *Pareto* ve *M. Weber* adlarıyla temayüz eden sosyoloğlar nesli arasında kısmen Avrupa sosyolojisi ile mutabakat şeklinde, kısmen kendine has özelliklere sahip bulunan Amerikan sosyolojisinin temsilcileri de yer almaktadır. Bunlardan *Lester F. Ward*, *William G. Sumner*, *Franklin H. Giddings* ve *Albion W Small*, Amerikan sosyolojisinin dört büyük kurucusu sayılmaktadır. O tarihten beri Birleşik Amerika'da sosyoloji ilmi olağanüstü bir gelişime mazhar olmuştur; yalnız büyük enstitüler değil, bağımsız sosyoloji fakülteleri de meydana gelmiş bulunmaktadır. Sosyoloji gün geçtikçe bir nevi meslekî eğitimin temel bilgisi haline gelmiştir ve sonuçları artan ölçüde değişik sahalara uygulanmaktadır.

Bütün 19 uncu yüzyıl boyunca Birleşik Amerika ile Avrupa arasındaki sıkı kültürel münasebetler karşısında, Avrupa'da yayılmış olan eski sosyoloji sistemlerinin Amerika'da da hüsnü kabul görmesi hayret verici değildir. Amerikan sosyolojisi ilk safhasında Büyük Avrupa sistemlerinin ana fikirlerinden ilk önce *A. Comte*, sonraları bilhassa *H. Spencer*'den fazlasile mülhem olmuş-

tur. 1900 den sonra *Dürkheim*'in, son zamanlarda ise *Max Weber*'in Amerika da geniş çapta yankılar uyandırdıklarını görüyoruz. Bundan başka asıl sosyologların yanıbaşında *Schmoller* gibi iktisatçıların, *Wundt* gibi psikologların Amerikan sosyolojisine başlangıçtan itibaren müessir oldukları söylenebilir. Bununla beraber mesele Avrupa sistemlerinin kabulü veya bunların aynı yönde devam ettirilmesi kadar basit değildir. Buna herşeyden önce Amerikan sosyolojisinin karakteri engeldir; kaldı ki Amerikan sosyolojisi, gerek fikrî davranış, gerekse ilgilenmekte olduğu problemin seçimi bakımından sarih bir şekilde Avrupa sosyolojisinden ayrılmaktadır.

Daha eski Avrupa sistemleri her zaman endüstri cemiyetinde büyük tehlikeler arzeden sınıf mücadeleleri ve sosyal ihtilâl gibi büyük sosyal problemlere öncelik tanıyorlardı. Bu problemler Birleşik Amerika Devletleri'nin değişik sosyal bünyesi ve 19 cu yüzyıl boyunca geçirmiş olduğu ekonomik gelişim dolayısıyla Amerikan sosyologları tarafından aynı önemle ele alınmamıştır. Amerikan sosyolojisi daha çok işletme içindeki âhenkli işbirliği, rasyonel esaslara göre gerçekleştirilen iskân meseleleri, günlük hayatta tatminkâr beşerî münasebetler, trafik kaidelerine riayet ves. gibi sosyal hayatın günlük, pratik problemlerini teferruatlı bir şekilde ele almaktadır. Bununla beraber son zamanlarda Amerikan sosyolojisi sosyal sınıfların çözülmesi ve zenci meselesi gibi daha geniş sosyal problemleri de işlemeğe başlamıştır. Ancak şurası muhakkak ki, Amerikan sosyolojisi bütün bu problemlerin, bilhassa birinci kategoriye dahil olanların iyi niyet ve basiretli bir ileri görüşlülük sayesinde halledilebileceğine, insanlar arasındaki gerginlik ve ihtilâfların hafifletilip giderilebileceğine ve bütün toplum hayatının bir düzene sokulabileceğine inanmaktadır. Onlara göre sosyoloji sosyal gerginlik alanının rasyonelleştirilmesine ve beşerî münasebetlerin düzeltilmesine en fazla elverişli olan yardımcı vasıttır. Bu nevi bir iyimserlik hiç şüphe yoktur ki sosyolojik araştırmalar bakımından çok müsait bir atmosfer yaratmaktadır. Birleşik Devletlerde sosyologların görmekte oldukları kuvvetli teşvik herşeyden önce onların faydalı olduklarına dair hâkim olan inançtan kaynak almaktadır. Ancak böyle bir görüş sosyolojiye, Avrupa'da bilhassa 19 uncu yüzyıldakinden tamamen değişik bir cephe almağı sağlamaktadır. İçinde bulunduğumuz cemiyetin bütününe yapılacak bir teşhis ve gelişimi hakkında edinilecek topyekûn bir intiba gibi hedefler silinmektedir; onun yerine aileden başlayarak işletmelere ve işçi teşekküllerinden geçmek suretile siyasî partiler ve devlet teşekküllerine kadar Amerikan toplum hayatında rol oynayan bütün münferit müesseseler teker teker ele alınmaktadır. Bu araştırmalarda her zaman sözü geçen müesseselerde yaşayan ve çalışan insanların gerçek davranışı soruşturulmaktadır. Bundan başka her nevi araştırmanın arka plânında daima şu soru yer almaktadır: acaba her müessesede başgöstermeğe müsait olan günlük anlaşmazlık ve güçlükler müesseselerde veya insanların eğitiminde yapılacak bir değişiklik sayesinde giderilebilir

mi? Bu sorunun müsait bir şekilde cevaplandırılabilceği inancı, soranların zihninde her zaman mevcuttur.

Bu görüş aynı zamanda Amerikan sosyolojisinin neden olağanüstü ölçüde psikolojiye doğru yönelmiş olduğunu, bazan doğrudan doğruya sosyal psikolojiye intikal ettiğini, sisteminde daima psikolojik bir temele yer verdiğini açıklamaktadır. Amerikan sosyologlarını ön plânda ilgilendiren mesele, insanların çeşitli sosyal durum, müessese ve muhitte ne şekilde davranmakta olduklarıdır. Bunun anahtarı psikoloji olduğuna göre, sosyolojik gerçeklerden müteşekkil malzemeyi psikolojik görüşe uygun olarak değerlendirmek, başka bir deyimle sosyal gerçekleri psikolojik gerçeklere irca etme temayülü mevcuttur. Amerikan sosyolojisinin kurucularından âdeta klâsiklerinden sayılan *Lester F. Ward* ve *Albion W. Small* daha çok sosyal psikolog olarak vasıflandırılırlar. Daha sonrakilerden mes. *Giddings* de sosyal psikolojik davranışa ve sosyal yapının inşasında rol oynayan ruhî kuvvetlere geniş yer ayırmış bulunmaktadır. Ona göre cemiyet «zihnî faktörlerden meydana gelmiş canlı bir dokü» dur. Amerikan sosyolojisi, sosyal psikolojiye önemli bir mevki vermesi tarzındaki geleneğine sadık kalmıştır; bu istikamet 1900 den sonra *E. A. Ross* ve *Charles A. Ellwood* tarafından temsil edilmiştir.

Giddings'e hiç şüphesiz ve haklı olarak Amerikan sosyolojisinin en önemli kurucusu gözü ile bakmalıdır. O da sosyolojinin asıl ödevini grub şuuru ile çeşitli şekillerini incelemede bulmakla sistemini psikolojik bir temele dayatmaktadır. *Giddings*'in düşüncesine hâkim olan ikinci esas tarih, hattâ tarih felsefesinden mülhemdir. Sosyal gelişime ait problemleri tarih felsefesi açısından hareketle mütalâa etmektedir. İnsanlığın bütün sosyal gelişim problemi onu fazlasıyla meşgul etmekte ve sisteminde önemli bir rol oynamaktadır. Bu fikirlerin etraflı bir şekilde izahında *H. Spencer*'in tesiri âşikâr bir şekilde görülmektedir.

Bu kitabımızda Amerikan sosyolojisinin olduğu kadar Avrupa sosyolojisinin de 1900 den sonraki gelişiminin anahatlarını daha fazlasıyla çizmeğe imkân yoktur. Biz sosyolojinin kısa tarihçesini çizmekle konuyu bahis 1 de modern sosyolojinin mefhumu olarak izah ettiğimiz safhaya kadar getirmeğe ve bugünkü sosyolojinin nasıl bir muhitden geliştiğini görmeğe çalıştık.

SOSYAL HAYATIN ANA ŞEKİLLERİ
(Seçme örnekler)

§ 1 — *Cemaat.*

Sosyal hayatın ana şekillerine ait bazı örnekler vermezden önce metodolojiye ait iki mülâhazanın serdedilmesi zarurîdir. Birinci mülâhazamızı Bahis 1, § 5 te belirttiğimiz şu noktaya bağlamak istiyoruz: Sosyoloji, tarihî değil sistematik bir disiplindir. Bu sebeple esas kavramlarının, sosyal hayatın bir defaya münhasır, münferit belirtileri olarak değil, aksine tekerrür eden tipik yapılar şeklinde anlaşılması gerekir. Şu halde sosyoloji, genelleşme yolunda çalışmaktadır.

Buna göre derebeylik, pedersahî düzen, zümre cemiyeti, sınıf cemiyeti gibi sosyolojik kavramlar sosyal hayatın tarihî seyri içinde şekil bulmuş ve esas itibarile daima bulabilecek olan yapılarını temsil etmektedirler. Hemen şurasını ilâve edelim ki, sosyolojinin kullanmakta olduğu bu genel kavramların hepsi tarihî bir damga taşımaktadırlar; bunun da sebebi toplumsal realitenin her zaman tarihî bir fenomene tekabül etmesidir. En umumî mahiyette olan, sosyal yapılar dahi, «daha evvel» veya «daha geç», «önce» veya «sonra» şeklinde bir takım münasebetleri ifade etmektedirler; zamana ifade eden bu hususiyet ise sözü geçen sosyal yapının karakteristiğine ait bir alâmettir. Mes. Cemaat kavramına ait özellik, bu ana şeklin sosyal gelişiminin ilk safhalarında sonraya nisbetle daha sık ve saf olarak ortaya çıkmasıdır. Onun gibi sınıf cemiyetinin umumiyetle toplumun zümre düzenini takip etmesi ve ona tekdüm edeceği yerde her zaman zümre düzeninden hareketle gelişmesi, bu kavramın karakteristiğini teşkil etmektedir.

Burada ikinci bir çapraşıklığa işaret edelim. Sosyal hayatın karakteristik yapıları - buna en umumî ana şekilleri de dahildir - belirli bir zaman çevresine bağlıdırlar. Bunların bünyelerine hâkim olan kanunları ortaya çıkarabilmek için onları bu zaman çevresi içersinde mütalâa etmek gerekir. Ancak bu yapılar, prensip itibarile toplumun bütün durumlarının teşekkülüne müessir olmaları sebebile hususile hâkim oldukları çağlardan daha uzun müddet devam edebilirler. Mes. her cemiyetin uzviyetine mahallî birlikler, komşu grupları,

hısmılık münasebetleri, meslekî zümreler ves. gibi kısmî gruplar dahildir. Bu kısmî gruplar asıl cemiyete hâkim olan düzenden farklı bir bünye kanununa uygun olarak meydana gelmiş olabilir. Tamamen bir sınıf cemiyeti manzarası arzeden toplumsal bir düzende saf cemaat olarak geçinen veya cemaate benzer özellikler taşıyan yahut zümre şeklinde tarif edilebilen kısmî gruplara rastlamak mümkündür. Öte yandan zümre esasına göre inşa edilmiş bulunan bir toplumsal düzen sınıfa benzer yapılar şeklinde kısmî fenomenler de ihtiva edebilir. Sosyal hayatın saf yapıları böylece büyük bir çeşitlilik halinde yan yana gelip, iç içe giriftir bir duruma geçebilirler. Sosyal hayatın saf yapı kavramlarını ararken, toplumsal realitenin bu çoklu tabakalaşma olayını daima hatırdan bulundurmaya lâzımdır. Bununla beraber bu saf yapıların belirtilmesi gayreti son derece mâkul bir teşebbüstür. Somut sosyal yapıların tabaka bölüğü esasen ancak bu nevi bir araştırma yolu ile anlaşılmaktadır.

Bu bahisle ilgili ikinci mülâhaza, sosyal hayatın basit ve genel ana şekillerinin bünyelerinin kurulmasına tesir eden usule taâllük etmektedir. Bilhassa *M. Weber* bu usul ile yakından alâkadar olmuştur; sosyolojinin elde etmeğe çalıştığı genel bünye kanunlarına «ideal tip» adını vermekte ve bu «ideal tip»lerin elde edilmesine götüren mantıkî usulü aşağı yukarı şöyle tarif etmektedir: Sosyal münasebetlerin teşekkülüne tesir eden çeşitli saik, maksat ve menfaatlerden her zaman bir tanesi (veya hiç değilse mahdut bir miktarı diğerlerine) ağır basmaktadır. Bu ağır basma sosyal yapının bünyesini tâyine münce olmaktadır. Böylece bir takım «saf» yapılar elde edilmektedir; bunlara başka saik ve menfaatlerin işe karışması sebebiyle gerçi toplumsal realitede aslâ bu saflık derecesinde rastlanılmamaktadır, ancak bu kavramlar gerçek sosyal vakıaların kavranılması bahsinde yapıcı bir yardım vasıtası rolünü ifa etmektedirler. Bunu mes. somut hacimlerin kavranılmasında dikköşeli bir üçgen veya tam bir daire faraziyesinin ifa etmiş olduğu yardımcı göreve benzetmek mümkündür. Böylece mes. bir sınıf cemiyetinin ideal tipi yaratılmaktadır. Bu konuda kabullenen faraziye, insanların sadece ekonomik sınıf menfaatleri saiki ile hareket ettikleri ve sosyal düzenin münhasıran bu faktöre dayandığı düşüncelerinden müteşekkildir. (Gerçek halde bir sınıf cemiyetinde zümre cemiyetinden kalma geleneklerle cemaat münasebetlerine ve diğer unsurlara birlikte rastlamak mümkündür). Veya saf bir dinî cemaatin ideal tipi yaratılabilir. Bu takdirde benimsenen faraziye, cemaati perçinleyip bir arada tutan saikin, dinî inanç ile din kurucularına karşı duyulan bağlılık esasına dayanmaktadır. (Gerçek halde ise her dinî cemaate tesir eden âmiller arasında geleneksel kuvvetlerle ailevî, toplumsal, siyasî hattâ ekonomik saikler de yer almaktadır). Bu çeşit ideal tiplerin meydana getirilişinde saklı olan en büyük fayda, sosyal belirtilerin sonsuz çeşitliliğinin, tanzim edilmiş bir halde kavranılmasına yardım etmesidir.

Biz *M. Weber*'in bizzat ortaya atmış olduğu ve henüz umumî bir geçerliğe kavuşmamış bulunan «ideal tip» tâbiri yerine bugünkü sosyal ilimlerin, bilhassa nazarî ekonominin başvurmakta olduğu «model» terimini kullanmayı tercih ediyoruz. (Mes. nazarî ekonomide bahsi geçen saf piyasa ekonomisi modeli veya plânlı ekonomi modeli gibi). Esasen kullanılan terim önemli değildir. Bizim için önemli olan husus tarihî sosyal yapıların çoğunun intibak ettikleri bünye kanunlarına sahip sosyal hayatın saf yapılarını bu yoldan elde etmenin mümkün olmasıdır. Bu yapıların en genel olanlarını «sosyal hayatın anaşekilleri» tarzında tarif ediyoruz.

Nasıl ki kristallerin yapısına veya hayvan vücudünün teşekkülüne müessir ana şekiller var ise ve yine mes. buna göre hayvanlar sürüngen, kuş, balık, emici ves. hususiyetleriyle vasıflandırılıyorsa, öylece somut bir sosyal yapıda gerçekleşme şansına malik sosyal hayatın ana şekilleri vardır.

Bu ana şekillerin ilki olarak «cemaat» modelini tahlil etmek istiyoruz. Bu terim bir çok kimselere derhal *Ferdinand Tönnies*'in «Cemaat ve cemiyet» (*Gemeinschaft und Gesellschaft*) adlı kitabını hatırlatmaktadır. Gerçekten de müellif bu eseri ile «cemaat» yapısına hâkim bünye kanunlarını tesbit etmeğe çalışmıştır. Daha önce belirttiğimiz veçhile, cemaat sosyal düzenin iptidaî bir yapı şekli olup daha çok toplumsal gelişimin erken safhalarında geniş bir yayılma alanı bulmuştur. Ancak cemaat modeli sadece bu erken gelişim safhalarına inhisar etmemektedir; daha sonraları hattâ bugün dahi taşrada rastlanılabilen bir sosyal ana şekildir. Bundan başka yüksek seviyeli entelektüel çevrelerin de bazı şartlar altında saf bir cemaat gerçekleştiribileceklerini hatırdan çıkartmamalıdır. Hülâsa bu ana şekil çeşitli tezahürler göstermek kudretindedir. Herşeyden evvel cemaat modeli değişik yapı prensiplerile çeşitli tarzda bağdaşma ve onlar arasında yerleşme bakımından son derece elverişlidir. (Buna ait örnekleri ileride göreceğiz). Bununla beraber cemaat modelini tasvir etmek için onu en saf bir şekilde tahlil etmek gerekir.

Birkaç düzine, en çok birkaç yüz aileden müteşekkil bir insan grubu tasavvur edelim. Bunlar grubun bütün üyelerine özel hayat şartları yükleyen ve kendilerinden iddialı taleplerde bulunan bir muhitte bir arada yaşıyorlar. Böyle bir dış muhit, mes. yalnız bir ada farzedelim. Bu, Kuzey Almanya'nın Holstein bölgesinin batı kıyısının açıklarındaki Hallig adalarından biri olsun. Eskiden buralarda dalgakıran olmadığı için ada senenin belli mevsimlerinde her zaman bir su baskınına mâruz kalabiliyordu. Yahut bu cemaat modeli dış dünyadan irtibatı kesilmiş ve zaman zaman bir çığ tehdidi altında kalan münzevî bir dağ köyü olabilir. Bu cemaat bozkırın ortasında bir köy veya düşmanca duygular besleyen komşular ortasında yaşayan bir semte sıkışmış insanlar da olabilir. Bu cemaatin insanları, içinde buldukları durumu ihtiyarî olarak seçmemişlerdir, bu çerçeve içerisinde nesillerden beri yaşamaktadırlar. Her

ailenin çiftliği, hayvanları, mülkü ve mezarlıkta ölüleri vardır. Bu insanlar tasvir etmiş olduğumuz muhitte çok eskiden beri haşır neşir olmuşlar, duygu âlemlerine göre kopmaz, ayrılmaz bir hale gelmişlerdir. Bu insanlar uzun nesillerden beri bu muhitin haşinliğine ve tehlikelerine de alışmış bulunmaktadırlar. Onlar bu tehlikeleri iyice bilirler, bütün yaşayış tarzlarını onlara göre ayarlamışlardır. Bu insanlar böylece müşterek bir «kader âlemi» ni paylaşmaktadırlar.

Burada önemli olan nokta bütün bu güçlük ve zaruretlerin daha doğrusu dış muhitin zorla kabul ettirdiği yaşayış tarzının hiç bir zaman tek bir ferde veya bir aileye yahut bir çiftliğe tesir etmeyip, daima bütün gruba birden müesir olması, dolayısıyla bunların bir vahdet halinde tepki göstermeleridir. Cemaat her zaman «biz» demektedir; bunlar her olayı «biz» şuuru ile karşılayıp yaşamaktadırlar. Zira bir evi tehdit eden su baskını veya çığ, diğer hepsini de aynı ölçüde tehdit etmektedir. Buradaki insanlar müşterek bir kaderle karşı karşıya bulunmaktadırlar. Onlar tek bir kader âlemi içinde yaşıyorlar ve bu kader âlemi onlara cemaatin «biz» şuurunu yüklemektedir.

Buna ayrıca herkesin aşağı yukarı benzer işler başarmakta olduğu gerçeği de ilâve olunmalıdır. Cemaatin üyelerinin hepsi aynı geçim faaliyetine girerler; bazı yerlerde yalnız hayvancılık, başka bir yerde balıkçılık, daha başka bir yerde ise muayyen bir nevi ziraatçilik yaparlar, Gerçi bu cemaatlerde birkaç sanatkâr, belki bir rahip veya doktor mevcuttur. Fakat bunlar da cemaatin kader âlemini paylaşmakta ve kendilerini oranın mensubu olarak hissetmektedirler. Böyle bir cemaatte her zaman barış ve âhengin hâkim olmadığı da hemen ilâve edilmesi gereken bir husustur. Sosyal hayatın karakteristik bir ana şekli sayılan cemaat, hiç bir bahane ile idealleştirilmemelidir. Pek tabii ki cemaat hayatında husumet, nefret ve öç alma duyguları da mevcuttur; esasen bu dar çerçeveli müşterek hayat sade birliği değil aynı zamanda antipati duygularının kesafetini de arttırmaktadır; zira bir insan cemaat hayatında günde en az üç defa düşmanına veya dâvalısına rastlamakta ve üç defa yolunu değiştirmektedir. Bütün bunlara rağmen müşterek kaderin ağır bastığı bir gerçektir. Su baskını her iki düşmanın evini aynı şekilde tehdit etmektedir. Eğer bunlardan birisi bir eşya kurtarmak veya birine yardım etmek üzere ortaya atılırsa, ötekinin de hemen iştirâk ettiği görülür. Zira ertesi gün aynı felâketle karşılaşmıyacağı malûm değildir. Aynı kader âlemini paylaşma şuuru ve bundan çıkan «biz» duygusu, cemaat modelinin ilk yapıcı özelliğidir.

Cemaatin ikinci önemli hususiyeti şu mülâhazadan kaynak almaktadır: Bu kadar uzun zamandan beri bir arada yaşayan ve yaşayış tarzı yüzünden dış muhiti ile kapalı bir çevre teşkil eden bir grup muayyen bir kültürel hazinayı geliştirmektedir. Mes. değişmeyen bir kıyafet çeşidi, günlük işlerde ve evde kullanılan bazı eşya ve âletler, ailelerde nesilden nesle intikal eden estetik

değere sahip parçalar, nihayet belirli kaidelerin yokluğuna rağmen sıkı surette riayet edilen bazı örf ve âdetler. Her hakikî cemaatte bu kültür hazinelerinin her aile ve evde harfi harfine birbirine benzemese dahi anahatları itibarile cemaatin bütün üyelerinde aynı tarzda geliştirilmiş olduğu görülmektedir. Gerçi bir evin mobilyası, ziynet eşyası veya âleti komşusuna nisbetle daha zengin ve süslü olabilir, fakat aslında hepsinde müşabih olan tarz aynı kalmaktadır. Bilhassa örf ve âdetler bir vahdet arz etmekte ve herkes kendini onlara aynı şekilde bağlı hissetmektedir. Bu noktada cemaatin «biz» şuurunun olağanüstü kuvvetli olduğu herkes tarafından bilinmektedir. Mes. bir çocuk doğduğu zaman, âdetimiz şöyledir denilmekte ve hiç kimse böyle bir olayın vukuu halinde farklı bir hareket tarzı tasavvur edememektedir. Keza birisi öldüğü zaman cenaze töreni muayyen âdet ve usullere göre yapılmaktadır. Eğer doğum, nişan, düğün ve ölüm gibi insan hayatının önemli kesimlerinde hareket tarzının sebeplerini düşünmeksizin muayyen örf ve âdetlere riayet olunursa, ilgili grubun bir cemaat olduğunu veya cemaatden kalma kuvvetli izler taşıdığını ifade edebiliriz. Bu duruma şehirlerdē hattâ bugün büyük şehirlerin bazı mahallelerinde hâlâ rastlamak mümkündür.

Cemaatin bünye kanunlarını açıklayan üçüncü bir özellik daha vardır. Her grupta en kapalı bir cemaatte dahi, insanlar arasında çeşitli farklar mevcuttur. Bu farklar cins, yaş, istidat, zekâ, bedenî kudret, ahlâkî vasıflar ve mizaç gibi ölçülere dayanmaktadırlar. Müsterek hayat şartlarının yaratmış olduğu zecir ve yine müsterek kültürel hazinenin üslûbu bu farkları ortadan kaldırmamakta, sadece bu farkları, renklere bölünen bir ışık huzmesi gibi, değişik şekillerde aksettirmektedir. Cemaatin birliği münferit fertlerde saklı bulunan çeşitli kabiliyet ve kuvvetlerden kaynak almakta ve onlardan bütünü hayrı namına faydalanmaktadır. Mes. halli güç alışılmamış bir durum ortaya çıktığı zaman, en akıllı ve tecrübeli insanın tavsiyesi araştırılmaktadır veya bu tavsiyeyi sormağa hacet yoktur. Bu vasıflara sahip kimse nasihatde bulunur, ötekiler ise bu nasihate uygun olarak hareket ederler. Bununla bu şahıs cemiyetin «biz» kadrosundan ayrılmamakta, sadece onların temsilcisi sıfatile hareket etmektedir. Onun ferdî zekâ ve tecrübeleri sayesinde cemaat danışma imkânını bulmaktadır. Yahut mes. fırtına ortasında kürek çekmek veya kötü havada dağa tırmanmak gibi büyük tehlikeleri önlemeğe mâtuf hareketler yapılacaksa, en iyi denizci veya en iyi dağcı seçilmektedir. Daha doğrusu onun seçilmesine mahal kalmamaktadır, zira herkes ondan bu vazifeyi deruhte etmesini beklemektedir; böylece yine grubunun kadrosundan ayrılmayıp, sadece onun bir uzvu olarak hareket etmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, cemaatin bütünlüğünün sözü geçen vasıf ve başarı farklılaşmalarının üstüne çıkması ve bu sebeble bir gevşeme veya bölünmeye mâruz kalmak şöyle dursun, onların vasıtasile gerçekleşmesidir. Mesele en iyi bir şekilde, sosyal gruplar bakımından mânası ilerde

daha iyi anlaşılacak olan menfî bir kavram yolu ile formüle edilebilir: cemaat, içinde hâkimiyet unsurunun bulunmadığı veya tarif edildiği anda henüz hâkimiyet unsuruna kavuşmamış bulunan sosyal bir düzendir. Şahsî vasıfları sebebiyle grub namına olağanüstü başarı gösteren fertlerle kendilerinden zekâ ve tecrübeleri dolayısıyla fikir danışılan kimseler bir hâkimiyet tesis etme gayretini sarfetmemektedirler. Cemaat üyeleri arasında farklılaşma gerçi grubta muayyen bir rol oynamaktadır, fakat bu hal aslâ bir veya birkaç azınlığın grubun geri kalan üyeleri üzerinde bir egemenlik tesis etmesine müncer olmamaktadır. Bu meseleye biraz ilerde temas edip, hâkimiyetin, nerede olursa olsun, cemaatin vahdetli bünyesini parçaladığını göstereceğiz. Hâkimiyete sahip olanlar idare edilenlerin hayat ve kader âlemini paylaşmayıp, farklı bir dünyada yaşamaktadırlar. Oysa ki cemaatte böyle bir durum aslâ mevzubahis değildir. Olağanüstü kabiliyet ve başarı gösterenler belki daha yüksek bir önem, prestij, hattâ bir otoriteye kavuşabilirler, fakat bunların hepsine cemaatin içinde, gruptan ayrılmadan ve geri kalanlara karşı cephe almadan erişmektedirler. Demek oluyor ki cemaat hâkimiyet unsuruna sahip olmayan sosyal bir yapıdır.

Böylece cemaat modelini, bilhassa dış âlemin bu sosyal yapıya müsait bir zemin hazırladığı basit ve sade hallerde tasvir ettik. Bununla beraber cemaat modeli sadece bu gibi şartlara münhasır kalmamaktadır. Şematik olarak denilebilir ki, cemaat yapısı üç âmilin tesirile gelişmektedir. Bunlardan birincisi komşuluk, yani aynı mekân dahilinde devamlı bir birlik halidir. İddialı taleplerde bulunan karakteristik bir dış muhitin varlığı bu duruma fazlasıyla tesir etmektedir (Yukarda tasvir etmiş olduğumuz örneklerde görüldüğü üzere). İkincisi kan hısımlığıdır. Müşterek bir menşee ve bundan doğabilecek olan bütün ailevî ve sıhrî münasebetler buna dahildir. Aile en küçük, fakat aynı zamanda en devamlı ve bu bakımdan en gerçek cemaat olarak vasıflandırılabilir. Bununla beraber aile son derece değişik istihaleler geçirdiği ve her zaman cemiyetin genel sosyal yapısına bağlı bir bünye taşıdığı cihetle, ona ailenin sosyolojisi başlığı altında ayrı bir bahis ayırma zorundayız. Cemaatin teşekkülünü teşvik eden üçüncü âmil olarak müşterek bir fikir dünyasını zikredebiliriz; ancak bu müşterek zihniyet insanları derinlemesine işlemeli ve şahsiyetlerinin belli başlı tabakalarına tesir etmelidir. Bu takdirde bir insan grubu bir cemaat haline inkilâb edebilir. Bunun en mükemmel örneğini bir dinî cemaatte, müminlerin teşkil ettiği bir çevrede bulabiliriz; inanç ortaklığı burada insanları mânevî alanda o derece birleştirmektedir ki bunun karşısında servet, meslek, sosyal mevki gibi farklılaşmalar önemlerini tamamen kaybetmektedirler. Bu nevi bir cemaat hali de son derece değişik şekillerde tezahür edebilir. Mes. Ortaçağda uzun müddet bir binayı birlikte inşa etmiş olan ustalar veya uzun vâdeli bir araştırmayı birlikte yürütmüş olan bir grubun muayyen bir safhadan sonra bilhassa hayat tarzları kendilerine eşit şartlar

yüklediği, aynı güçlüklerle göğüs germeği ve aynı mücadeleyi gütmeye gerektirdiği takdirde, bir cemaat haline gelmiş sayılabilirler. Burada da müşterek bir âlem mevcuttur, şu kadar ki bu müşterek âlem ilk örneğimizde olduğu gibi dış muhitin saikleri ile hariçten ithal edileceği yerde, cemaat üyelerinin menfaatleri ve gayretleri, yaratıcı kuvvetleri sayesinde içerden devamlı surette yaratılmaktadır. Birlikte ders çalışan, tartışma yapan, müzik dinleyen, istikbale ait plânlar tasarlayan ve aynı idealleri paylaşan bir gençler grubunu tasavvur edelim. Bu durumda da müşterek hayat vahdetli bir âlem yaratmakta ve buna katılanlara tesir icra etmektedir. Bu nevi bir grupta hâkim olan ferdi farklar da grubun bütünlüğünü bozacağı yerde, sadece bir kademeleşme meydana getirmektedir.

Cemaatin bu üçüncü tipi ile «Birlik» denilen sosyal fenomene ulaşmış bulunuyoruz. Birlikler insanlığın sosyal tarihinde kan akrabalığına dayanan sosyal yapılar kadar önemli bir rol oynamaktadırlar. Bunlar gerçi aile gibi bütün büyük sosyal birliklerin nüvesi değildirler, fakat buna karşılık aile müessesesinin bir nevi tamamlayıcı unsuru veya rakibi sayılabilirler. Sosyal gelişimin iptidai kademelerinin hemen hepsinde, aile ve soyların taazzuvu yanında sopun daha çok genç ve savunma kabiliyetine sahip erkeklerinden müteşekkil birliklere rastlamaktayız; bazan daha ileri yaş sınıflarının da birlik halinde teşkilâtlandıkları görülmektedir. Bu nevi birlikler sopun teşkil etmekte olduğu daha geniş grubun ortasında belli görevler ifa eden, hattâ Tanrılar ve ruhlarla temas etme, sihribazlık ve harbin idaresi nevinden bazı belli yetkilerin tekelini elinde tutan bir iç çemberi temsil etmektedirler. Bu hususî ödevler de kabiliyet, maharet ve bilgiye dayanan bir âlem yaratmaktadırlar; birliğin bütün üyeleri bu âlemde eşit surette faydalanmaktadırlar. Böylece sopun teşkil etmekte olduğu geniş cemaatin içinde daha mahdut bir alana sahip ikinci bir cemaat yer almaktadır. Eğer bu birliğe kabul edilme, cesaret ölçen denemeler, delikanlılık âyinleri, ves. gibi muayyen törenlere bağlı ise, cemaate giriş çok mânalı bir fiil manzarasını kazanmaktadır. Bu giriş sihirli âdetler, gizli talimat ve yemin şekillerine riayeti şart koşan gizli birliklerde büsbütün mânalı olmaktadır. Sosyal teşkilâtlanmanın bu iptidai şekilleri birçok yerlerde başlangıçtaki mânadan bir kısmını kaybetmekle beraber, bugüne kadar cemiyetde kök salmışlardır. Esasen birliğin sosyal şekline en ciddi tezahüründen tutun en hafif olanına kadar her kültür seviyesinde ve her kültür sahasında rastlamak mümkündür. Bu birliklere hâkim olan esas, hepsinin muayyen bir fikri muhtevaya sahip olmaları, cemaat modeline uymaları, içinde buldukları müşterek âlemin ne kan rabatası ne de dış muhit saikleri ile değil, birbirine bağlı insanların faaliyet yolu ile ortaya çıkmalarıdır.

Bu paragrafı bitirmeden önce «cemaat» denilen sosyal ana şeklin değişik bünye kanunlarına sahip sosyal yapıların içine yerleşme veya onun bir tabakasını teşkil etmeye son derece elverişli olduğunu belirtmek isteriz. Bu

takdirde ilgili sosyal yapılar tam mânâsile bir cemaat haline gelmemekle beraber cemaate benzer hatlar taşıyacaklardır. Buna misal olarak büyük ve önemli bir sosyal yapı olan milleti gösterebiliriz. Bir millet, bilhassa modern bir millet, hiç şüphesiz saf bir cemaat değildir; bu sosyal yapıya muhtelif inşâ prensipler tesir etmektedir. Siyasî teşkilâtlanma bahsinde hâkimiyet unsurunun rol oynadığı aşikârdır; sosyal taazzuvunda zümre, sınıf ve diğer tabakalar müessir olmaktadır. Fakat bir millet aynı zamanda daima bir cemaattir. Birçok âmiller millete bu karakteri izafe etmeğe ve devam ettirmeğe müessir olmaktadır. Milletın karşılaşmakta olduğu her ciddî siyasî tehlike, hattâ gergin milletlerarası durum, insanlara müşterek bir kader âlemini paylaştıklarını hatırlatmaktadır. Gerçekten de millet böyle bir durum karşısında «biz» şuuru ile hareket etmektedir. Bu durumu su baskını tehlikesi ile karşılaşan adanın büyütölmüş bir şekli olarak sayabiliriz. Fakat bu nevi istisnâî durumları gözetmeğe hacet yoktur. Milletın daimi bünyesi de cemaatin karakteristik özelliklerini taşımaktadır.

Nitekim bir millet normal olarak bir dil cemaatidir, yani bir milletın fertleri, hepsini birleştiren tek bir dili konuşurlar. Bilhassa lisan gibi bir kültür hazinesi, büyük sayıdaki insanların günlük şuarsuz ve tâli bir iştirâk yolu ile mânevî bir âlemden nasıl nasib aldıklarını ve böylece bir cemaat haline geldiklerini açık bir şekilde gözönüne sermektedir. Bir lisan herkesin başvurduğu, fakat kimsenin tüketemediği büyük bir hazineye benzetilebilir. Bu hazinede sadece kelimeler değil, düşünceler, mânalar ve fikrî münasebetler de saklıdır. Bu dili öğrenen herkes, yani normal olarak milletın genç fertleri, bu mânevî âlemden yetişmekte veya oraya doğru sevkedilmektedirler. Pek tabii ki hepsi müşterek dil hazinesinden eşit ölçüde faydalanmamaktadırlar. Bazıları içinde buldukları hayat çevresi sebebiyle dil zenginliğinin ancak mahdud bir kısmından faydalanmakta, başkaları ise lisan üzerinde mutlak bir hâkimiyet tesis etmekte, daha başkaları ise lisana yeni buluşlar kazandırmaktadırlar. Fakat müşterek bir zemine dayanan bu nevi ferdî farklılaşmalara cemaatin bütününe zarar getirmeksizin, her cemaatte rastlamak mümkündür. Aynı dil konuşanlar müşterek bir temele dayanmakta ve müşterek bir hazineden faydalanmaktadırlar. Lisan, büyük veya küçük bir parçanın kesilmesine elverişli maddî bir nesne değildir. Lisan, dil cemaatinin her üyesinde bir bütün olarak saklıdır ve ancak olağanüstü hallerde bütünü ile kullanılmaktadır. En mütevazî bir Alman dahi, *Gæthe*'nin bir mısraını anlayabildiği gibi herhangi bir İtalyan da ana dilinde yazılmış olan *Dante*'nin bir satırını kavrayabilecek durumdadır. İşte böylece herkesin farklı bir şekilde iştirâk ettiği, fakat yine de herkese bütüne katılmak hususunda açık bir yol hazırlayan mânevî bir hazine örneği ile karşı karşıya bulunmaktayız. Bununla mânevî bir âlemin bir cemaati yaratabildiğine dair tipik bir misal vermiş bulunuyoruz. Millet, lisanın yürütücüsü sıfatile bir cemaattir.

§ 2 — *Menfaat birlikleri.*

Bu paragrafta çeşitli tahavvüller gösteren ve değişik muhtevalar taşıyan sosyal hayatın ikinci bir ana şeklini ele alacağız: menfaat birlikleri. Şurasını hemen belirtelim ki, sosyal hayatın ana şekillerinin seçim ve tasnifinde bilhassa zıd bünye kanunlarına sahip modelleri yanyana getirmeğe çalıştık. Böylece sosyal yapıların bünye kanunlarının ne kadar değişik olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Bundan başka menfaat birliklerinin sosyal ana şekli, zaman bakımından da cemaatden çok farklı bir kesimde yer almaktadır. Cemaate kültürel gelişimin en erken safhalarında başladığı ve bugün de bilhassa basit, kavranılması kolay hayat şartlarının bulunduğu yerde rastlanıldığı halde, menfaat birliği cemiyetin bugünkü durumuna münhasır olmamakla beraber sosyal teşkilâtlanmanın tipik bir modern şeklidir.

İşe yine tasvir edici bir gözlemlerle başlıyoruz. Bugünkü büyük bir şehrin sokaklarında dolaştığımız zaman, ilk bakışta sırf meskene tahsis edilmiş apartmanların giriş kapılarında bazı levhalar gözümüze çarpmaktadır. Bunlar sözü geçen binaların sadece hususî ikametgâhlara tahsis edilmeyip çeşitli büroları da barındırdığına işaret etmektedir. Modern büyük şehirlerin iş muhitinde sırf bürolara mahsus işhanlarının sayısı gün geçtikçe kabarmaktadır. Bu levhalarda şöyle başlıklara rastlıyabiliriz: «Gıda maddeleri perakendeciler Birliği» veya «Meslekî Müzisyenler Birliği» yahut «Mensucat İhracatçılarının Millî Birliği» ves. Kısaca bu tabelâların hepsi birer menfaat birliğini temsil etmektedir. Eğer sözü geçen meslekî müzisyenler sırf klâsik müzik çalmak veya modern müziği itibara kavuşturmak için birleşmiş olsalardı, birlikleri müşterek bir fikrî muhteva taşıması sebebiyle belki de bir cemaat haline gelebilirdi. Fakat bu nevi birliklerin maksadı bu değildir. Bunlar bilâkis meslekî faaliyetlerde bulunan müzisyenlerin menfaatini korumak maksadile onlar namına konser ve tiyatro idareleriyle müzakere etmek, vergi tenzilâtı sağlamak, emeklilik haklarını elde etmek gibi gayeleri gütmektedirler. Onun gibi «Mensucat İhracatçıları Birliklerinin» gayesi de basit formaliteler yolu ile ihracat lisansları elde etmek veya dış memleketlerde bulunan ortaklara yahut gümrük idaresine bazı imtiyazlar sağlamaktır. Bütün bu maksatlara karşı elbette hiç bir itirazda bulunulamaz. Bu maksatların tahakkuku menfaat sahipleri, bazan da âmmenin menfaati için çok önemli sayılabileceği gibi bazı meslekî branşların varlığının temelini dahi teşkil edebilir. Bu maksatlar aynı zamanda bütün ilgililer tarafından paylaşılmaktadır. Fakat buna rağmen menfaat birlikleri ile müşterek bir mânevî muhtevaya sahip cemaatler arasında esaslı bir fark vardır. Menfaat birliğinin daima tek ve açıkça tarif edilen muayyen bir gayesi vardır. Bu gayeye aslâ cemaatte olduğu gibi «mânevî bir âlem» veya bir «kültür hazinesi» şeklinde rastlıyamayız. Bununla beraber bu gayenin daima iktisadî bir menfaate hizmet etmesi şart değildir. Pul meraklıları da pul

mübadelesi maksadile bir birlik kurabilirler. Onun gibi satranç veya ping-pong meraklılara eşit kuvvet ve maharete sahip oyunculara devamlı bir talim imkânı vermek üzere teşkilâtlanabilirler. Şöhretli bir kimsenin hâtırasını anmak üzere doğup büyüdüğü şehirde bir anıt dikmek de bu birliğin kuruluş maksadını teşkil edebilir. Onun gibi tanınmış bir müellifin eserlerini ucuz bir seri şekilde bastırmak da keza bir birliğin mevzuu olabilir. Bunlar hepsi birer menfaat birliğidir, şu kadar ki bunlarda gözetilen maksat sadece iktisadî bir menfaat değil spor, kültürel veya hayır işleriyle ilgili diğer gayelerdir. Ancak burada muhakkak olan bir nokta şudur: her defasında sadece sınırları kesin bir şekilde belirtilen tek bir maksad mevzuubahistir; menfaat birliği münhasıran bu maksat yolundan üyeleriyle temasa geçmektedir.

Böylece menfaat birliğini cemaatden açık bir şekilde ayıran ve onu aynı zamanda tebarüz ettiren birinci unsuru belirtmiş olduk. Bu sosyal birliğin tipi insanları daima tek bir açıdan yakalamaktadır. *Fries* adalarında yaşayan bir köylü aslâ «Ben adanın hayat ve kader cemaatinin yalnız bir kısmına, mes. hayvancılıkla ilgili menfaatlerine, iştirâk ediyorum, onun dışında kendimi hemcinslerimle mütesanit duymuyorum» tarzında bir beyanda bulunamaz. (Yeni bir su baskını kendisine esasen bu nevi düşünceler beslemesine imkân vermezdi). Onun gibi muayyen bir dostluk çevresine mensup olan kimse «Bu muhitden belli bir menfaatin istihsalini, mes. bir yabancı dilin öğrenilmesini bekliyorum, onun dışında beni bu muhite bağlayan hiç bir rabıta yoktur» diyemez. Menfaatbirliği insandan prensip olarak kendini ona tamamen vakfetmesini talebetmez. Aksine menfaat birliği insanlardan yalnız belli ve önceden tâyin edilmiş konularda bazı taleplerde bulunmakta ve onları tatmin etmektedir; onun dışında menfaat birliğine dahil olan üyeleri tamamen serbest bırakmaktadır.

Böylece sosyal hayatın bu ana şeklinin ikinci özelliğine sıra gelmiş bulunmaktadır. İnsan birkaç, hattâ dilediği kadar menfaat birliğine mensub olabilir, buna karşılık birkaç cemaate birden üye olmağa imkân yoktur. Meğer ki bu cemaatler küçük halkaları iç içe olan daha büyük bir çevreyi teşkil etsin. Mes. insan aile cemaatine ve aynı zamanda ada halkını temsil etmekte olduğu cemaate mensub olabilir. Fakat bu gibi haller müstesna cemaatlerin inhisarcı bir mahiyet taşımakta oldukları ve insanın bütünü üzerinde tasarruf ettikleri söylenebilir. Menfaat birliklerinde böyle bir temayül mevcut değildir. Bir insan mensucat fabrikatörü sıfatile Mensucat İhracatçıları Birliğinin bir üyesi olabildiği nisbette, köpek meraklısı olduğu takdirde -, Saf Kan Köpekler Yetiştiriciler Derneğine de mensup olabilir; onun gibi pul koleksiyonu yapıyorsa ayrıca Filatelist Kulübüne dahil olabilir ve ondan gayri daha 7 8 menfaat birliğinin üyesi, hattâ faal üyesi durumuna geçebilir. Fert, cemaat gibi inhisarcı çevreler hariç, bir çok sosyal çevrelerin keşişme noktasında bulunabilir. Modern insan gerçekten de normal olarak çeşitli sosyal çevrelerin

kesişme noktasında vaziyet almaktadır, yani daima bir kaç menfaat birliğine birden intisap etmekte ve bunlardan her biri tarafından ancak kısmen kavranabilmektedir.

Eğer iyi bir teşkilâtlanma tarzından bahsedilirse, gözönüne getirilen örnek umumiyetle bu sosyal münasebetler modelidir. Bununla ifade edilmek istenen nokta şudur: aynı ihtiyaç, hedef ve menfaate sahip olan insanlar aralarında birleşmelidir. Bu birleşme de insanlardan bütün şahsiyetlerini ve varlıklarını ortaya koymağı talebedeacağı yerde, sadece bazı menfaatlerini ve bunlara bağlı olarak bazı feragatlerde bulunmağı istilzam etmelidir. Mes. Köylü tohum ve sunî gübre, marangoz kereste, kunduracı kösele, doktor tıbbî âletler ve ilâçlara ihtiyaç duyduğu zaman, bunların tedariki için teşkilâtlanma zorundadır. İşte bu konuda yapılan teşkilâtlanmalar tipik menfaat birlikleri ortaya çıkarmaktadır. Bu nevi menfaat birliklerine sırasına göre lonca, sendika veya müteşebbisler birliği adını vermekteyiz. Bunlardan sendikalar, işçilerle eşit menfaatlara sahip müstahdemleri daha iyi çalışma şartları, daha yüksek ücretler elde etmek gayesile teşkilâtlandırmaktadır. Onun gibi müteşebbisler birliği umumiyetle belli bir endüstriye mensub işverenlerin menfaatini sendikalara, müstahsillere ve devletin resmî makamlarına karşı savunmaktadır.

Böylece bu sosyal ana şeklinin modern hayat şartlarına olan uygunluk noktasına gelmiş bulunuyoruz. Her misalde elverişli menfaat birliklerinin kurulması ve teşkilâtlanması mümkün olduğu gibi, bunların gayelerini kesin bir şekilde tesbit etmek, sahalarını genişletip daraltmak beklenilmedik değişiklikler karşısında yapıları yeniden gözden geçirmek her zaman imkân dahilindedir. İşte menfaat birlikleri ile cemaatleri ayıran belli başlı fark bu noktada saklıdır. Cemaatleri kurmak, teşkilâtlandırmak ve tâdil etmek imkânı yoktur. Bunlar dış âlemin zorunluluğu ve mânevî iç âlemin baskısı yolundan kendiliğinden ortaya çıkmaktadırlar. Başka bir deyimle, cemaatler serpilirler. Bu tabii bir teşbihtir, zira sosyal yapılar bitki değildir. Buna karşılık menfaat birlikleri ulaşılması istenen gayeye göre şuurlu bir fiil ve şekli kaideler yardımı ile kurulmaktadır.

Sosyal hayatın bu ana şeklinin modern dünyada kazanmış olduğu olağanüstü önemi işte buradan kaymak almaktadır. Toplumsal teşkilâtlanmanın karmaşıklığı arttığı, girift ihtiyaç ve menfaatlerin çapraşıklığı ve insanların büyük bir kısmının irtibatı tâli kaynaklardan kesildiği ve sayısız yardımlaşmaya muhtaç olduğu nisbetde, menfaat birliğinin teşkilâtlanma tarzının zarureti artmaktadır. Böylece menfaat birlikleri eskiden hiç kullanılmayan sahalarda da gelişmeğe başlamaktadır. Sıkı bir müşterek yaşayış tarzı idame ettiren cemaatlerde toplumsal ihtiyaçlar tabii bir şekilde ortaklaşma suretiyle karşılanmaktadır. Mes. bir köy evinde yangın çıktığı takdirde, herkes ateşi söndürme-

ğe koşmaktadır. Buna karşılık büyük Şehirlerde bir itfaiye teşkilâtının kurulması gerekmektedir. Bu ise tipik bir menfaat birliğidir. Yahut da hafta sonunda eltopu oynamak isteyenler kœyœn genœleri ile buluŐup bu heveslerini tatmin edebilirler; büyük Şehirlerde ise bu maksatla bir kulœp yani bir menfaat birliği kurulmaktadır. Hele istihsal maddelerinin satın alınması, dağıtılması, ves. gibi ihtiyaœların sœz konusu olan hallerde menfaat birliklerinin kurulması aœık bir zarurettir. En basit ve en kœçük bir işletme, en mœtevazi bir œiftlik veya sanatkâr eskiden kendi emeiği yardımıle ele geœirmiŐ olduğu maddelere bugœn ancak menfaat birliklerinin tavassutu ile kavuşmaktadır. Bœylece bœtœn cemiyet bir menfaat birlikleri ağı ile kaplanmaktadır ve eskiden tamamen farklı bir bœnyeye sahip olan beŐerœ mœnasebetler, menfaat birliklerine inkılâb etmektedirler.

Bununla menfaat birliğini temayœz ettiren œœncœ unsur gelmiş bulunuyoruz. Her sosyal model zamanın izini, tarihin imzasını taşımaktadır. Menfaat birlikleri nisbeten geœ gelişmiş cemiyet dœzenlerine has sosyal teşkilâatlanma tipleridir. Bundan başka menfaat birlikleri œok defa iptidaœ hayat Őıtlarına veda eden bir gelişim vetiresinin nihaœ mahsulleridir. Esasen *F. Tœnnies* de «Cemaat ve cemiyet» adlı eserinde bu tezi savunmuştur. *Tœnnies* «cemiyet» i bœtœn anahatlarile menfaat birliği modeline tetabuk eden bir sosyal ana Şekil olarak tarif etmektedir. *Tœnnies*'in tezine gœre cemaatler œok defa menfaat birliği tarzındaki bœnyelere sahip cemiyetler haline gelme temayœlœnœ beslemektedirler; oysa ki bunun aksinin vukuuna imkân yoktur. *Tœnnies* bununla bir nevi sosyolojik gelişim kanunu veya sosyolojide «kanun» terimi bœyœk bir ihtiyatla kullanılması gerektiğine gœre bir gelişim temayœlœnœ formœle etmeğe œalıŐmıŐtır. Hiœ değilse son iki yœzyıldan beri farklı sosyal teŐkilâtlara sahip cemiyetlerde, cemaat modelinin œnemini kaybettiği veya hiœ değilse belli sahalara mœnhasır kaldığı, buna karşılık menfaat birliği modelinin «modern» sosyal teŐkilâatlanmanın hâkim ana Şekli haline geldiği mœŐahede olunabilir. Vermiş olduğumuz bu iki model bize en genel mânada tarif edilen sosyal bœnyelerin dahi bir zaman œevresine mensup ve «daha erken», «daha sonra» anlamında birbirlerine bağlı olduklarını gœstermektedir.

Diğer taraftan bu misal sosyolojik anlamda meselelerin nekadarkarıŐık olduğunu ve sosyal gelişim kanunlarını belirtmeğe œalıŐırken, nekadarkarıŐıyatlı hareket etmek gerektiğini aœıkœa gœstermektedir. Zira biraz œnce belirtilen gelişim temayœlœne hemen ters istikameti gœsteren bir ikincisini ilâve etmek gerekir. Bazı hallerde bir menfaat birliği bir cemaat haline de inkılâp edebilir. Bœyle bir ihtimal daha œnce ifade œdilen dœŐœnceyi nakzetsizdir, zira bœyle bir durum bœtœn sosyal dœzene hâkim gelişim temayœlœnœ değil sadece bazı mœnferit sosyal yapıları ilgilendirir. Bœyle bir ihtimali birkaç misal yardımıle aydınlatalım.

Ortaçağ şehirlerinde faaliyette bulunan sanatkârların teşkilâtı toplandıkları loncalar hiç şüphesiz birer menfaat birliği sayılıyordu. Aynı sanata icra eden ustalar aralarında toplanıp malların yok bahasına elden çıkarılmasını önlemek üzere fiyatları tesbit, malların kalitesini kontrol ve ilgili sanat dalına alınacak olan çırakların sayısını tâyin etmek, çıraklık ve ustalık imtihanlarının programlarını hazırlamak gibi işlerle meşgul oluyorlardı. (Kötü mal çıkaran usta locadan tardediliyordu). Bundan başka lonca, mahallî piyasaya lüzumundan fazla mal çıkartılmaması ve her sanatkâra tatmin edici bir gelir sağlamak gayesile ilgili şehirde belli bir sanata icra etmeğe mezun ustaların sayısını da tahdit ediyordu. Bütün bu maksatlar tek bir gaye şeklinde ifade edilebilir: Ortaçağın ekonomik düzeninde yer alan elsanatkârlarının menfaatini korumak. Bu menfaat birlikleri ara yerde değişen iktisadî bünyeden gayri bünyevî bakımdan bugünkü sendika veya müteşebbisler birliğinden çok farklı değildi (Bu benzerlik aynı zamanda menfaat birliklerinin yalnız modern hayat şartlarına münhasır olmadığını da isbat etmektedir).

Bununla beraber mes. Ortaçağda Nürnberg veya Floransa şehirlerinde lonca gibi tarihî bir sosyal yapıyı yakından incelediğimiz zaman, menfaat birliğinin bünyesine hâkim olan prensibe burada değişik saiklerin müessir ve onu değişik bir yöne doğru hareket ettirmiş olduğunu farketmekte geçikmeyiz. Böyle bir loncadan kendine mahsus örf ve âdetler meydana gelmektedir. Lonca dinî veya mahallî bayram günlerinde kıyafet, alâmet ve sembollerle ayrı bir hüviyet temsil eden kapalı bir grup olarak ortaya çıkmaktadır. Bunun neticesinde lonca mensupları arasında yakın bir sosyal münasebet gelişmektedir. Lonca mensuplarının kızları ve oğulları aralarında evlenmek suretile dallı budaklı bir hısımlık ve akrabalık sistemi ihdas etmektedirler. Sanatkârın el emeğine ve istihsal etmiş olduğu malın kalitesine atfetmiş olduğu yüksek değer muayyen bazı şeref mefhumlarının teşekkülüne de yol açmaktadır; nihayet tipik bir gelişim sayılan loncaların şehrin idaresine iştirâkleri bağlayıcı bir saik olarak siyasî mükellefiyeti katmaktadır. Bütün bu inkişaflar menfaat birliğinin modelini çoktan aşmaktadır. Başka bir deyimle, esas itibarile bir menfaat birliği sebebiyle birleşen bir insan grubu bir cemaat istikametine doğru gelişmekte ve sonunda bir cemaat haline gelmektedir. Bu gelişime sebep sırf iktisadî menfaatlerin grubun iç hayatını zenginleştiren yeni muhtevalar kazanmasıdır. Loncalar bazı yerlerde ve tarihlerde dinî birer cemaat haline gelmişlerdir. Daha başka yerlerde, mes. ortaçağın sonuna doğru Alman loncalarında olduğu gibi fikrî, kültürel ve sanat hareketlerinin cereyan ettiği birliklere inkişaf etmişlerdir.

Biz bu vetireyi basitleştirmek maksadile gelişimi sanki başlangıçta saf bir menfaat birliği bünyesi varmış ve bu sonradan daha zengin ve çeşitli bir cemaat haline inkişaf etmiş gibi tasvir ettik. Bu pek tabii bir fikrî şemadır. Gerçek halde iktisadî olmıyan âmiller loncaların ilk teşekkül anından itibaren

müessir olmuşlardır. Fakat bu problemler sosyal ana şekillerin sistematığı yerine sosyal tarihi ilgilendirmektedir. Bununla beraber sözü geçen misal yardımıyla menfaat birliklerinin yeni muhtevalara erişmek suretile cemaat haline gelebilmelerinin ve cemaat olarak hüviyetlerini muhafaza etmelerinin hattâ kuvvetlendirmelerinin mümkün olduğunu görmüş olduk. Esasen bu fenomene sanıldığı gibi sadece ortaçağ cemiyetinde değil, çok daha umumî şartlar altında da rastlamak mümkündür. Bugünün irili ufaklı birçok menfaat birlikleri de birer cemaat haline gelme eğilimini göstermektedirler. Mes. bir golf kulübü, gönüllü bir itfaiye teşkilâtı ves. nevinden menfaat birlikleri vaktile orta çağda loncaların yaptıklarını aynen tatbik edebilirler; faal sosyal münasebetler geliştirmek, müşterek bayramları kutlamak, hususî örf ve âdetleri icad etmek ves. gibi. Bu çeşit birliklere mensub olan kimseler sadece mahdut bir menfaat açısı ile değil, aksine bütün şahsiyetleriyle bir teşkilâta bağlanırlar ve bazan bunların içinde bir cemaat üyesi gibi yaşarlar.

Aynı durum küçük çapta değil, aksine büyük çapta birer teşkilât sayılan menfaat birliklerinde de bahis konusu olabilir. Hattâ bunun tahakkuku için gayret sarfolunabilir. İşçilerle müstahdemlerin sendikaları her yerde değilse, çoğu defa, bu yoldan gitmişlerdir. Bunlar her zaman iş piyasasında çalışanların menfaatini korumak ve siyasî yollardan, iş görenlerin menfaatini belirtmek gayesile birer menfaat birliği olarak kurulmuşlardır. Fakat sendikalar bazı yerlerde mes. Almanya'da, üyelerine eğitim imkânları hazırlamışlar, bu maksatla okullar, yüksek okullar ve kütüphaneler kurmuşlar, bundan başka kültürel ve sosyal faaliyetlerin tertiplendiği sendika merkezleri ihdas etmişlerdir. Bütün bunlar teşkilâtın esas gayesile doğrudan doğruya ilgili olmayıp sadece menfaat birliği bir cemaat haline geliştirmeye yaramaktadır.

Bu gelişim temayülüne diğer bir misal modern büyük işletme. veni bir endüstri tesisidir. Bu müessese, sosyolojik bir gözle bakılınca teşkilâtlanma tarzına göre bir menfaat birliğidir. Maksudı mensucat veya kâğıt yahut kimvevi maddeler istihsal etmek ve bu gayeye ulaşmak için insan kuvvetini teşkilâtlandırmaktır. Ancak bugünkü büyük işletmeler bu objektif münasebetleri beşerileştirmek, işletme mensuplarına spor, eğlence, tahsil imkânları sağlamak temayülünü beslemektedirler. «Beserî münasebetler» le ilgili olan her sev bu istikamete doğru yönelmektedir. Modern işletme psikolojisinin ana problemlerinden biri şekli teşkilâtı çeşitli şahsî temas imkânları ile tamamlamak ve bu iş münasebetlerini şahsî bir seviyeye irca etmektir; başka bir deyimle işletme gibi bir menfaat birliği cemaat haline getirilmeğe çalışılmaktadır. Lonca, sendika, işletme misallerimizde işaret etmiş olduğumuz bu gelişim temayülü pek tabii bütün menfaat birliklerinin uymakta oldukları umumî bir kanun sayılmamaktadır. Bu sadece menfaat birliklerinde saklı bulunan gelişim imkânlarından biridir.

Üçüncü sosyal ana şekil olarak hâkimiyet modelinin anahatlarını çizmeğe çalışacağız. Bundan önceki bahiste cemaati, hâkimiyet unsuruna sahip olmayan bir sosyal şekil olarak menfi yoldan tarif ettiğimizi hatırlatmak isteriz. Cemaatte de kabiliyeti, istidad veya üstün başarılarla sahip bazı fertlerin mevcudiyetini kabul ediyoruz. Bunlar da gerçi üstün bir itibar, temsili bir durum veya bir otoriteye kavuşmaktadırlar, Fakat bu yolda cemaatte temayüz eden fertler yine de geri kalanlar üzerinde bir hâkimiyet tesis etmiş sayılmazlar. Zira bu fertler yine de cemaatin «Biz» şuurunda köklü kalırlar ve sadece «Biz» şuurunun temsilcisi veya uzvu olarak hareket ederler. Hâkimiyetin olabilmesi için, hâkimiyeti tesis edenin grubdan ayrılması ve gruba cephe alması gerekmektedir. İdare eden kendini ötekilere mensup değil, aksine onlardan farklı hissetmekte ve hissedebilmektedir. Geri kalanlar da idare edildiklerinin farkındadırlar. (İdare edenlerin sayısı çoğaldığı takdirde: «Bizi bir azınlık idare ediyor» denilmektedir). Kısaca idare edilenler, hâkimiyete tâbi olanlardır. Her hâkimiyet cemaatin «Biz» şuurunu parçalamaktadır, «Biz» şuurunu ortadan bölmektedir, daha doğrusu vahdetli bir sosyal birlik mevzuu-bahis olduğu zaman sosyal bütünün iki kutbu arasında sert bir gerginlik yaratmaktadır. Bu bahiste böyle bir hâkimiyet gerginliğini taşıyan sosyal yapıları inceleyeceğiz. Bu yeni topluluk modelinin her nevi cemaatten nasıl ayrıldığı böylece aydınlatılmış oluyor. Bundan sonra «Hâkimiyet» ve «Hükmetme» nin ne demek olduğunu, hâkimiyetin nasıl vücut bulduğunu ve sosyal yapılarda ne gibi bir bünye yarattığını tesbite çalışacağız.

Toplumsal realiteye attığımız her bakış, hâkimiyetin olağanüstü önemli ve zengin şekillere sahip bir sosyal teşekkül olduğunu göstermektedir. İnsanlığın sosyal tarihinin büyük bir kısmı insanların hemsinleri üzerinde hâkimiyet tesis etmelerinden, bu hâkimiyetin ihtilâf konusu haline gelip, başkaları tarafından gasbedilmesinden, (*Pareto*'nun «seçkinlerin dolaşımı») ve idare edilenlerin muayyen bir hâkimiyete karşı koymaları, ondan sıyrılmaları ve ergeç yeniden başka bir hâkimiyete tâbi olmalarından ibarettir. Yeni sosyologlar, bu arada bilhassa *M. Weber*, hâkimiyetin önemini ve daha yüksek bir gelişim seviyesine ulaşmış cemiyetler üzerindeki tesirini etraflı bir şekilde incelemiştir.

Weber'in bu alanda göstermiş olduğu en büyük başarı, hâkimiyet faktörünü ilk bakışta tanınmıyacak olan şekil ve tahavvüllerinde de teşhis etmesi ve onu diğer bütün sosyal tezahürler gibi kıymet hükümlerinden uzak bir şekilde tahlil etmesidir. Zira bilhassa modern sosyologlarda bu görüşün eksikliği şiddetle duyulmaktadır. Yeni çağda hâkim olan demokratik ve liberal fikirlere hareketle bazı sosyologlar insanların başka insanlar üzerindeki hâkimiyetlerini, olmaması lâzım gelen bir şey, eskiden çok kullanılan fakat bugün modası geç-

miş bir teşkilatlanma prensibi, hattâ insanlığın sosyal ilk günahı mahsulü bir garibe olduğu tezini savunmaktadırlar. Bu arada hâkimiyet unsurunun yalnız pedersâhi ve hiyerokratik, sadece despot ve müstebit, yalnız aristokrat ve oligarşik şekil ve sistemlerde değil, aynı zamanda meşru demokrasi, burjuva hukuk devleti ve bürokratik idare sistemlerinin bünyelerinde de mevcut buldukları ancak bunun modern sistemlerde açıktan açığa cebir kullanma, keyfî emirler verme ve zümrelere imtiyazlar tanıma şeklinde kullanılmadıkları gerçeği dikkatden uzak tutulmamalıdır. Her nevi hâkimiyet şekline karşı duyulan antipati süresi bu şekilde sosyolojik kavramların teşekkülüne de tesir etmektedir. Bazı sosyologlar bu arada hâkimiyet mefhumunu sadece polemik anlamda kullanmakta veya ondan kaçınmakta yahutda cebri bir hâkimiyetin kastedilmediği her yerde onu «sevki idare» «liderlik», «kontrol» gibi kelimelerle perdelemeğe çalışmaktadırlar. Buna karşılık *Max Weber* tam bir objektiflikle hâkimiyet vakiasının, belirdiği her yer ve şekli ile tesbit etmiş ve böylece onun insanlığın sosyal tarihi bakımından hâkikî önemini ortaya çıkarmıştır. Bu sebeple biz de burada *M. Weber*'in hâkimiyet yapılarına ait sosyolojisini hülâsa etmeğe çalışacağız. Herşeyden önce *Weber*'in hâkimiyet konusunda yapmış olduğu tarifi bilinmesi ve hâkimiyet yapılarının tipolojisinin tesbit edilmesi, yani hâkimiyetin gerçekleşme imkânını bulduğu çeşitli ana şekillerinin formüleştirelmesi gerekmektedir. *Weber* hâkimiyeti, sınırlandırılabilen bir muhitde insanları, verilen bazı veya bütün emirlere riayet ettirme şansı olarak tarif etmektedir. *Weber* bu şansın herhangi bir saike dayanabileceğini tasrih etmektedir. Bu tasrih çok önemlidir, çünkü bu sayede verilen tarife hâkimiyetin en heterojen şekillerini de dahil etmek mümkündür İtaat ettirme kudreti ister servet veya sihirli iktidara, bedenî veya fikrî üstünlüğe, silâhlanma veya resmî mevkiye; buna karşılık itaat etme kudreti sadakat, korku, hürmet veya mantığa dayansın bu saiklerden bir tanesini veya onların karışımını yahutda bunlardan bir kısmının grubda itaati sağlaması, hâkimiyet unsuru ile karşı karşıya bulunduğumuza bir işarettir.

Weber kasdî olarak şekli bir mahiyete büründürmüş olduğu bu tariften hâkimiyet şekillerinin tipolojisine varılabilmesi için, şöyle bir düşünce vetiresi takib etmektedir: Her hâkimiyet, yani devamlı surette emir ve itaate ulaşmak isteyen münasebet, «meşru» olmak, hâkimiyeti haklı kılacak ve itaati bir mükellefiyet haline sokan muayyen sebepler bulma peşindedir. Hâkimiyet bu sebepleri bütün sahası dahilinde müessiriyyete kavuşturma ve bunları hükmolunanların gözünde devamlı kılma azmindedir. Böylece hâkimiyet gecici bir üstünlükten sıyrılıp, müstakar ve yerleşmiş bir düzen haline gelmektedir. Esasen hâkimiyetin istikrara kavuşması ancak kendisini başarılarla mesrulaştırması yolundan mümkündür. *Weber* işte hâkimiyet şekillerinin tipolojisini bu meşru olma vakiasına bağlamaktadır. Bu son derece verimli bir düşüncedir, çünkü böylece bir hâkimiyetin meşru olma tarzının bir ilâve olmayıp, aksine bütün

hâkimiyet yapısının bünyesini esaslı bir şekilde tâyin ettiği görülmektedir. Hâkimiyetin icra tarzı, hâkimiyeti icra edenlerin seçimini ve tamamlanması kadar hâkimiyete tâbi olanların gösterdiği tepki veya mukavemet, her defasında bu meşrulaştırma hamlesine bağlıdır; bu sebeble onu hâkimiyet tiplerinin şekillenmesine müessir olan çıkış noktası olarak seçmekte isabet vardır.

M. Weber hâkimiyetin üç ana şeklini* onun terminolojisine göre, üç ideal tipini tesbit etmektedir: *geleneksel*, *karizmatik* ve *meşru* hâkimiyet. Birinci halde hâkimiyetin meşruiyet kazanması geleneklerden yani sosyal düzenin, bilhassa hâkimiyeti icra edenlerle tâbi olanlar arasındaki farklılaşmanın çok eskiden olduğu ve bu yüzden istikbalde de devam edeceği inancından kaynak almaktadır. Böyle bir hâkimiyet yapısında yer alan hükümdarlar, yazılı hukuk veya şekli kaidelere göre değil, aksine taamül ve örfü âdete uygun olarak hâkimiyetlerini ifa etmektedirler. Bu neviden bir hâkimiyet sisteminde icra edenler alışlagelen usullerin çerçevesinde kaldıkları müddetçe, idare olunanlar, verilen kararlara itaat edip onlara tâbi olmaktadırlar. Bu tip bir hâkimiyet sisteminde vuku bulan isyan veya mukavemet hareketleri bizzat hâkimiyet sistemine karşı değil, sözü geçen zımnî anlaşmayı kaba bir şekilde ihlâl etmiş olan münferit hükümdarlara karşı yapılmaktadır. Hâkimiyeti ellerinde bulduranların hâkimiyeti icra hususunda seçtikleri yardımcı unsurların seçimi ve terki tarzı da kendine has bazı özelliklere sahiptir. *Weber*'in ifadesile bu hâkimiyet sahiplerine bağlı «kurmay heyet» i ilk tipte hükümdarın itimatını kazanmış olan kimselerle, akrabaları ve iltifatına mâruz kalmış yakınlarından tereküp etmektedir. Bu kurmay heyeti hiçbir şekilde bir memuriyet karakteri taşımamakta, aksine bunlar şahsî karar ve iltifat yolile taayyün etmektedirler. Esasen bu tip bir hâkimiyet kuvvetli şahsî hatlar taşımaktadır. Eski üslûb bir çiftlik ağasının rençber ve köylülerile olan münasebeti yahut bir kabile reisinin kendine tâbi olanlara karşı olan durumun geleneksel hâkimiyet sistemine en iyi örnekleridir. *Weber* bu hâkimiyet tipini diğerleri gibi her devir ve milletin tarihi ile antropolojiden gelen zengin örneklerle açıklamıştır.

Karizmatik hâkimiyet tipi bambaşka bir bünyeye sahiptir. «*Charisma*»nın mânası lütûf ve inayet bahşetmektir. *M. Weber* bu tâbiri, hükmedenin veya hükmedenlerin olağanüstü veya tabiat üstü vasıflarına karşı olan inanç yolu ile hâkimiyetlerini meşrulaştırmak isteyen yapıları vasıflandırmak için kullanmıştır. Karizmatik hâkimiyet münasebetinin en açık bir örneğini dinî bir lider veya peygamberin müminlerini, bazan bütün bir milleti mutlak bir itaitle birden arkasında sürüklemiş halinde buluyoruz. Bu takdirde kelimenin gerçek mânasında bir karizma ile karşı karşıya bulunuyoruz. *M. Weber* bilhassa bu noktada kıymet hükümlerinden âzadelik hususundaki esas talebini ısrarla ileri sürmektedir. *Weber*'e göre, hâkimiyet münasebetini meydana getiren olağanüstü vasıflarının kıymeti üzerinde durulmalıdır. Bu vasıfların değerli veya değersiz hattâ cânıyane olması yahut hükümdarın bunlara gerçek-

ten sahip bulunması yahut sadece böyle bir zehab uyandırması sosyolojik araştırmalar bakımından hiç de önemli değildir. Mühim olan tek şey hükümluların, hükümdarın bu olağanüstü vasıflarına inanmaları ve o sayede uyma veya itaat haline düşmeleridir. Birinci *Napolyon*'un Fransız milletine bilhassa ordusu ile olan münasebetinde, işte böyle bir karizmatik unsur müessirdir. Sözü geçen bu örnekte inanç gerçekten dehakâr vasıflara dayanıyordu. Fakat aynı münasebet siyasî bir maceraperest veya kütle üzerinde başarılı tesirler elde etmesini bilen bir dolandırıcı tarafından da kurulabilir. Bütün bu hallerde tesir yapan olağanüstü vasfın gerçek değerine bakılmaksızın, karizmatik hâkimiyetin esas bünyesi ortaya çıkmaktadır.

M. Weber hâkimiyetin bu tipini de din, siyaset ve kültür tarihinden alınan bir çok örneklerle izah etmeğe çalışmış ve bu tipin hâkimiyet üslûbunu, hükümdara bağlı kurmay heyetinin teşekkül tarzını tasvir ettiği gibi bu çeşit bir hâkimiyet yapısında çıkabilen tipik harp ve ihtilâl nevilerini de izah etmiştir.

M. Weber'in tarif etmiş olduğu üçüncü hâkimiyet tipi bilhassa modern şartlar için önemli sayılmaktadır. «Meşrû» hâkimiyet olarak tavsif etmiş olduğu bu tipin en çok gelişmiş olduğu şekli bürokratik bir menşeyden kaynak almaktadır. Bu hâkimiyet şeklinin esas muayyen şekli kaidelere dayanması ve hâkimiyeti icra edenleri de bağlamasından ibarettir. Hâkimiyeti ellerinde bulunduranlar muayyen, sınırlı yetkiler dahilinde hükmetmektedirler. Bundan başka itaat kendi şahıslarına karşı değil, hâkimiyeti elinde bulunduran kimselerin temsil etmekte oldukları kanunlar veya kaidelere karşıdır. Bu tipin diğer bir özelliği de hâkimiyeti taşıyanlara bağlı «kurmay heyetinin» objektif kıstaslara göre teşkil edilmesidir. Çoğu defa bunlar hususî bir eğitim veya makamlardan geçildikten sonra bir hiyerarşi şeklinde tanzim, yani münferit hâkimiyet mevkilerinin yetkileri daha dar veya geniş mesuliyetler prensibine göre bir silsileler mertebesi şeklinde tesbit edilmektedir. Bu tip hâkimiyet mer'î hukuk yardımıyla ifade edilen objektif nizam delâletile meşruiyetini kazanmaktadır. Meşruiyetinin bu objektif mahiyeti bünyesinin diğer bütün hususiyetlerine de tesir etmektedir. Bu tip hâkimiyete eski kültür seviyelerinde olduğu kadar modern devlet idaresinde yahut belediye idareleri, işletmeler ve bazan âmme müesseselerinde rastlamak mümkündür.

Hâkimiyetin bu üç saf tipinden başka sayısız karmaşık şekilleri vardır. Mes. pedersâhî monarşiye göre meydana gelmiş geleneksel bir hâkimiyet yapısında bir bürokrasiye rastlayabiliriz. Onun gibi meşru bazı hâkimiyet yapıları bazı geleneksel özelliklere sadık kalmışlardır. Şurasını unutmamalıdır ki, ideal tipler kullanıldığı müddetçe realiteyi gerçekten olduğu gibi aksettirmek imkânsızdır.

Max Weber'in hâkimiyet yapılarına dair sistematik teorisine ait izahata son veriyoruz. Şimdi de hâkimiyetin insanlığın sosyal tarihi bakımından olan önemini ölçmek için yüzlerce veya binlerce defa vuku bulmuş olan tipik bir olayı gözlememiz gerekmektedir. Bu müşahade bize hâkimiyetin bulunmadığı bir durumdan nasıl bir hâkimiyet yapısına geçildiğini gösterecektir. Bu olay aynı zamanda bir seri yeni sosyolojik teorinin ana konusunu teşkil etmektedir. Biz burada *Franz Oppenheimer*'e ait teoriyi zikretmekle yetineceğiz. Bu olayı sayısız tarihî misallerde, fakat bilhassa iptidaî kavimlerde çok etraflı bir şekilde müşahade etmek kabildir. Bu bakımdan Afrika altın bir hazine teşkil etmektedir. Bu gelişim şu şekilde cereyan etmektedir: İlk başta ayrı bulunan iki grub, (iki kabile veya iki millet), gerçek bir sahada karşılaşmakta, mücadeleye girişmekte ve neticede bunlardan biri diğerine tâbi olmaktadır. Neticede ortaya çıkan hâkimiyet yapısında bir grub diğeri üzerinde bir «tabaka», bir «kat» teşkil etmektedir.

En tipik hallerde gruplardan biri toprakla meşgul, yerleşmiş bir kabiledir; bunlar umumiyetle henüz sapan medeniyetine geçmemiş, iptidaî rençberler olup toprağı çapa ile işlemektedirler. Buna karşılık gruplardan ikincisi yerli olmayıp seyyardır. Bunlar avcılık, veya hayvancılıkla meşgul olan yarı yahut tam göçebe çobanlardır. Dünyanın bir çok yerinde bu iki hayat ve ekonomi şekline yanyana olarak rastlanılmaktadır. Mes. bereketli nehir vâdilerinde rençberler, kıyı dağlarda ise seyyar çobanlar veya vahalarda yerleşmiş ziraatçiler ve etraftaki çöl ve bozkırda hayvan besleyen göçebeler gibi. Bu düalizm (ikilik), tipik dört safha gösteren hâkimiyet gelişiminin çıkış noktasını teşkil etmektedir. Burada mühim olan bu safhaların nazari bir şekilde inşa edilmeyip, bunları canlı örneklerle buldukları gelişim safhasında yakalamamızdır.

Toprağın sürüldüğü yerde, mahsül de alınır. Bu durum göçebe kabilelerini mahsulleri ele geçirmek hususunda uygun bir anda müdahale etmeğe tahrik etmektedir. Bu arada rençberlerin arazide dağınık bir şekilde yaşadıkları ve her yerde savunma gücüne sahip olmadıkları, buna karşılık göçebe çobanların çok daha çevik ve iyi birer harpçi oldukları hesaba katılmalıdır. Böylece hâkimiyeti tesis eden vetirenin ilk safhasını tesbit etmiş bulunuyoruz. (Bunu bilhassa orta Afrika'da gayet sarîh bir şekilde müşahade etmek kabildir). Göçebeler, mahsulün alındığı her defasında, bereketli araziye hücum ediyorlar. Bu tabii bir hâkimiyet birliği değil, sadece bir seri tekerrür eden yağma hareketleridir. Öyle olmakla beraber bu durum bir hâkimiyet birliğinin nüvesi sayılabilir. *Oppenheimer* bu gelişim safhasını belirtebilmek için isabetli bir mefhum ortaya atmıştır. Ona göre buğday ve yiyecek ihtiyacını karşılamak hususunda iki yol vardır. Bunlardan biri «ekonomik vasıta» (yani bizzat emek sarfetmek. Bu vasıta rençberler tarafından kullanılmaktadır). İkinci yol ise «siyasî vasıta»dır, yani mahsül sahiplerini düzenli bir şekilde

yağma etmek. Bunu siyasî ve askerî üstünlük sayesinde başkalarının ekonomik sâynin istismarı şeklinde tarif edebiliriz.

İkinci safha buna hemen bitişik olarak başlamakta ve kolaylıkla kavranılmaktadır. Göçebe çobanların her yıl gelip mahsulü zorla yağma etmeleri, maksada elverişli olmayan bir hal çaresidir, zira bu yağma ve savaşlar sırasında yerli halk da ağır kayıp ve zararlara uğramaktadır. Bu huzursuz komşuluk ve askerî üstünlük bir vakıa olduğuna göre, sözü geçen münasebeti muayyen normlara göre tanzim etmekte fayda vardır. Böyle bir anlaşmaya göre her yıl mahsulün belirli bir kısmı karşılığında karşı taraf zor kullanılmaktan vazgeçecektir. Bu nevi bir anlaşma her iki tarafa fayda sağlamakta, aynı zamanda karşılıklı bir münasebet sebebiyle devamlı bir nizamın temelini teşkil etmektedir. *Oppenheimer* bunun için de isabetli bir mefhum bulmuştur. Kendisi buna «bal toplama safhası» demektedir. Nasıl ki arıcı kovanlarından muntazam aralıklarla mahsulün belirli bir kısmını almakta, buna karşılık arı kovanına itina edip onu korumakta ise, onun gibi ciziye alan, ciziye vermekle mükellef olanı, diğerlerine karşı korumaktadır. Başka bir deyimle, ciziye alan, köyün bakımı hattâ ekonomik gelişimi ile de ilgilenmektedir. Bu ilgi son derece bencil menfaatlere dayanmakla beraber göçebe çobanları, yerli halkı mahsule göz koymuş diğer yağmacı kabilelere karşı korumağa kadar götürmektedir.

Burada hâkimiyet birliğinin üçüncü gelişim safhası başlamaktadır. Düşmanlara karşı himâyeye mecburiyeti ve ciziyelerin toplanması ile tâbi kılınan unsurların devamlı nezareti, göçebeleri ergeç gezici hayat tarzlarını terketmeğe ve tâbi kılınanların yakınında veya aralarında yerleşmeyi gerektirmektedir. Demek oluyor ki, üçüncü safhada aslında ayrı yaşayan iki grub bir araya gelmektedir. Hâkim kabile ilk önce çadırlarını, daha sonraları muhkem evlerini yerli halkın kolaylıkla kontrol edebileceği tepelere kurmaktadır. Böylece iki grub önce iskân yolundan kaynaşmakta ve bir hâkimiyet birliğine fazlasıyla yaklaşmaktadırlar. Önümüzdeki sosyal yapı bir cemaat gibi homoiyen değildir. Aksine bu yapı, aralarında keskin ve devam ettiği müddetçe tesirli bir gerginliğin mevcut bulunduğu iki ayrı grubdan ibarettir. Bu grublardan birisi toprağı işletmekte, diğeri ise tâbi olanların menfaatine ve aynı zamanda bizzat faydalanmak gayesile harb etme mükellefiyetini yüklenmekte, bunun karşılığında tâbi olanların emeğinden geçinmektedir.

Dördüncü safha bir zaruret icabı üçüncü safhanın devamıdır. İki grub artık kat'î bir şekilde kaynaşmaktadır. Yalnız bu kaynaşma neticesinde homojen bir cemaat yerine hükmeden ve hükmedilen iki tabakadan ibaret bir hâkimiyet birliği meydana gelmektedir. Bu vetire sırasında bilhassa iki grubun mensupları arasında vuku bulan evlenmeler önemli ara tabakaların teşekkülüne sebep olmaktadır. Böylece her iki tabaka arasında bir nevi mutavassıtlık

rolü ifa eden aileler meydana gelmektedir. Bu sosyal yapı aynı zamanda antropolojik bakımdan da gelişmekte, hattâ zamanla bir millet haline de gelmektedir. Yalnız bu millet dikey bir uzuvlaşmaya tâbi olmaktadır. Böylece dört safhadan müteşekkil vetire sona ermiş sayılmaktadır. Neticede tabakalaşma yolu ile bir hâkimiyet birliği meydana gelmiş demektir. Bu vetireyi yalnız iptidai kavimlerin amprik müşahadesinden değil, birçok büyük medeniyetlerin ilk tarihî kaynaklarında da takip etmek mümkündür. Hattâ denilebilir ki her medeniyetin başlangıcında kaideten böyle bir tabakalaşma vetiresi yer almaktadır.

Tarihte rastladığımız her hâkimiyet birliğinin bu yolda meydana geldiğini sanmak elbette bir hatâ olur. Hâkimiyet birlikleri «eksojen», yani aslında ayrı bulunan iki grubun karşılaşmasından meydana gelebileceği gibi «endojen» yoldan, yani aslında homojen bir grubun içten farklılaşması suretiyle hâkim bir zümrenin teşekkülü şeklinde de ortaya çıkabilirler. Böyle bir farklılaşma umumiyetle mülkiyetten ileri gelmektedir. Özel mülkiyetin teşekkül etmesile birlikte servet farklılaşması başlamaktadır. Normal ölçüden daha fazla araziye sahip ailelerle başkalarından daha büyük sürü sahiplerinde olduğu gibi. Bunun neticesinde daha fazla mülk sahibi olan zenginler daha kuvvetli bir nüfuz icra etmektedirler. Bu nüfuzları sayesinde çoğu defa grubun savunma mükellefiyetini deruhte etme durumuna gelirler. Bunu ise başka işlerle meşgul bulunmadıkları, yani araziye sürmek, sürüleri beslemek mecburiyetinde olmadıkları için yapabiliyorlar. Böylece siyasî ve harpçi ödevleri ifa hususunda serbest kalmaktadırlar. Eskiden harbin sevki idarcsi baştan aşağı münferit muharibin teçhizatına bağlı bulunuyordu. Bu ise büyük servete ihtiyaç gösteren bir haldir. Varlıklı kimseler hem kendilerini hem de muhafızlarını teçhiz etme imkânına sahiptirler. Hâkimiyetin eksojen teşekkülü sırasında beliren önemli unsurü aynen taklit ediyorlar: bunlar bütün grubun himâyesini üzerlerine alıyor ve bunun karşılığında hâkimiyet hakkını taleb ediyorlar. Böylece derebeylik denilen sosyal şeklin başlangıç safhasına gelmiş bulunuyoruz. Hülâsa: hâkimiyet birliği aynı zamanda endojen şekilde, yani içten farklılaşma suretiyle vücade gelebilir.

Bu bölümün sonunda hâkimiyetin insan cemiyetinin gelişiminde ifa etmiş olduğu göreve dair kısa bir mülâhaza serdetmek istiyoruz. Hâkimiyet şüphesiz ki cemaatin homojenliğini tahrip edip, sosyal tabakalar arasında bir eşitsizlik yaratmakta ve bu arada çok kerre zorlu vasıtalara başvurmaktadır. Böyle olmakla beraber hâkimiyet geniş çaptaki sosyal birlikleri yaratan ve bir arada bulunduran bellibaşlı, belki de tek vasitadır. Cemaatler daima nisbeten ufak gruplardan ibarettirler. Cemaatler sayıca kesin olarak tâyin edemeyeceğimiz, fakat herhalde bir kabilenin büyüklüğünü aşmıyacağı bir cesamete eriştikleri zaman kendiliklerinden çözülürler. Bunun iptidai insan sürülerinde çok katî bir şekilde müşahade etmek mümkündür. Cemaat modeli en saf şekilde

herkesin herkesi tanıdığı ve sosyal çevrenin bütün üyeleri tarafından kavranılabileceği zaman gerçekleşmektedir.

Hâkimiyet bir arada yaşayan grubun kutrunu genişletmeğe elverişli olan belki de yegâne vasıtaadır. Fizikî bir kıyas kullanmak istersek, şöyle bir tasvirde bulunabiliriz: Hâkimiyet sosyal bütüne daha kuvvetli bir satıh gerginliği bahşetmekte ve böylece gruplar arasındaki birliğin devamını fazlasile arttırmaktadır. Bunun en büyük önemi bütün yüksek kültürlerin taşıyıcı olarak geniş cemiyet uzviyetlerine muhtaç olmalarıdır. İptidaî kültürler bir sürü ve kabile şeklinde küçük gruplarla da yetinebilirler. Daha yüksek kültürler ise bütün kültür dallarını yayacak kâfi sayıda kuvvetlere kavuşabilmek için daha geniş satıhlı taşıyıcılara muhtaçtırlar.

Dünya tarihinde mümtaz bir mevki işgal eden bütün yüksek medeniyetlerin başlangıcında tasvir ettiğimiz neviden bir tabakalaşma vetiresinin cereyan etmesi ve bunun neticesinde bir hâkimiyet birliğinin teşekkülü bu suretle anlaşılmaktadır. Hâkimiyet şekillerinin Çin, Hint, Kadîm Yunan medeniyetlerinde aynı gelişim vetiresine tâbi olarak teşekkül ettikleri tarihî kaynaklar yardımı ile isbat olunabilir. Diğer hallerde ise bu vetireyi mes. dilin tarihçesinden çıkartmak mümkündür. Bazı dillerin yapısından tabakalaşma şeklindeki sosyal tarihî vetire açıkça çıkarılabilmektedir. Mes. bir kabilenin hayvan beslemesi, harb etmesi ves. gibi faaliyetlerine ait terimlere bambaşka bir dil ailesine mensub daha yüksek bir medeniyetde rastlıyabiliriz. Demek oluyor ki burada iki değişik lisan üst üste gelmek suretile kaynaşmıştır. Tıpkı iki milletin birleşip, kaynaştıkları gibi.

§ 4 — Zümre cemiyeti:

İlk üç bölümde sosyal hayatın daha basit sayılan ana şekillerini tetkik ettikten sonra, sıra sosyal hayata dahil daha karmaşık iki modele gelmiş bulunmaktadır: Zümre cemiyeti ile sınıf cemiyeti, Bu ana şekillere geçiş daha önceki paragrafta tasvir ettiğimiz hâkimiyet mefhumu yolu ile olmaktadır. Bir hâkimiyet birliği ister aslında ayrı ayrı bulunan iki grubun birleşmesinden, yani tabakalaşmasından, ister endojen, yani içten farklılaşmasından vücut bulmuş olsun: her iki halde «hâkimiyet» gerginliğine sahip sosyal bir yapı meydana gelmiş demektir. Böyle bir grupta yaşayan insanlar vahdetli tek bir hayat ve kader âlemi paylaşacakları yerde, farklı âlemlerde yaşamaktadırlar. Sosyal yapı tek katlı bir bina olmayıp, bir kaç kattan müteşekkildir. Fert de kısmî gruplardan birine mensuptur. Onun sosyal muhiti, yaşadığı âlem, sosyal varlığı için önemli sayılan yer bu hususî gruptur. Fert ancak bu gruba dahil olduktan sonra sosyal bir statüye kavuşabilmektedir. Bu nevi karmaşık tarzda bir modeli belirtebilmek için iki noktanın açıklanmasına ihtiyaç vardır. Bunlardan biri binanın dayanmakta olduğu «katlar», yani kısmî yapıların tayini, diğeri ise bunları bütü-

ne bağlayan iç kanunun elde edilmesidir. Birinci noktayı aydınlatılabilmek için herşeyden önce ferdi, zümresine, sınıfına, kısaca sosyal tabakasına bağlayan kıs-tası bulmamız gerekiyor. İkinci noktanın belirtilmesi için gerginliği sağlıyan kuvvetleri, yani heterojen kısımları daha yüksek bir vahdete inkılâb ettiren bir-leştirici ve zıd prensipleri tayin zarureti vardır. Bahsi geçen sosyal yapının için-deki muayyen hareketleri bünyesine mal etmeden birinci hele ikinci noktanın aydınlanamayacağı aşikârdır. Sosyal hayatın en basit şekillerini, mes. cemaat veya menfaat birliğini sırf statik olarak, başka bir deyimle uzviyetin metabo-lizma sırasında yapı kanunlarını muhafaza ettiği gibi nesiller değişimi boyunca aynı yapı kanunlarına sadık kalan bir bina gibi tasavvur etmek mümkündür. Da-ha karmaşık modellerde böyle bir tecridi yapmak imkânsızdır. Burada top-lumsal realitenin «tarihî» karakteri kendini en şekli modellere kadar duyurmak-tadır. Buna mes. zümre ve sınıflar arasındaki mübadele ve deveran oluşları, ara-larında olup biten savaşı ve denkleştirici hareketler gibi sosyal yapının içinde cereyan etmekte olan tipik vetireler dahildir. Bunlar sosyal uzviyetin yapısında oynadıkları hayati rol dolayısıyla bünye mefhumuna ithal edilmektedirler.

Belirttiğimiz bu esaslara göre, zümre cemiyeti modelini tasvire çalışalım. Bu model bütün medeniyetlerin tarihinde zaman zaman bazan çok uzun müd-detle - rastlanılmaktadır. Bu model pek tabii her defasında ilgili milletin tarihi, hukukî gelişimi, dini ve millî karakteri ile özel hayat şartlarından mülhem olan karakteristik anahatlara sahiptir. Bu anahatlardan bazıları son derece tipiktir ve bir sosyal tabakayı «zümre» haline getirdikleri gibi bu çeşit hususî yapılardan müteşekkil bir cemiyet düzenini «zümre cemiyeti» ne kalbetmektedirler. Züm-re cemiyetinin bünye mefhumu işte değişik tâdillerle tekerrür eden bu nevi tipik anahatlara dayanmaktadır.

Zümreler, aynı cemiyet bünyesinde farklı hukukî durumları sebebile diğer sosyal tabakalardan temayüz eden toplumsal kısmî gruplardır. Şuhalde bir zümre cemiyeti herşeyden önce çeşitli haklara sahip grupların bir birlik haline gelmiş bulunduğu sosyal bir yapıdır. Böyle bir cemiyetin ferdi, sınıf mensubi-yeti dolayısıyla cemiyetin geri kalan üyelerile paylaştığı muayyen bazı haklara sahiptir. Fakat onun asıl davranış ve hayat şartlarını tayin eden hukukî durumu, mensup olduğu zümreden kaynak almaktadır. Zümreler arasındaki hukukî du-rumun çok farklı olması halinde daha iyi durumda bulunan zümrelerin özel haklarına «imtiyaz» adı verilmektedir. Bu mânada daha «yüksek» ve daha «şa-ğlı» zümrelerin kademeleşmesinden bahis olunabilir, yani zümre nizamında ke-sin surette bir «üst» ve bir «alt» mevcuttur.

Bununla zümre cemiyetini açıkça hukuk devleti prensibinden tefrik etmiş oluyoruz, çünkü hukuk devleti prensibine göre aynı grubun bütün mensupları eşit haklardan faydalanmaktadır. Dolayısıyla münferit kısmî gruplara - hiç de-ğil-se hukuk düzeninde - imtiyazlar tanınmaz. (Bunun tam mânâsile sosyal ger-

çeklere, mes. ekonomik şartlara tetabuk etmediğini, sınıf cemiyetini incelediğimiz zaman göreceğiz). Esasen zümre cemiyeti modeli, ana şart olarak hukuk devleti anlamını benimseyen demokrasinin modern mefhumuna aykırıdır. Burada bilhassa demokrasinin modern mefhumunu belirtmek gerekir, zira polis devletindeki demokrasi anlayışı pekâlâ mes. cemiyetin zümre nizamı ile kabili teliftir.

«Ancien régime» cemiyetinde olduğu gibi mutlakiyetçi devrin birçok Avrupa memleketlerindeki toplum düzenlerinde yüksek zümrelerin, yani aristok-rasi ve ruhbanın, tipik bazı imtiyazlara mes. gelir muafiyetine sahip olduğu göze çarpmaktadır. Bunun gibi asilzadelerin, muayyen bir büyüklüğü aşan toprak mülkiyetine sahip olma hususunda yegâne hak sahibi olmalarına karşılık, burjuvazi mensuplarına büyük toprak sahibi olma hakları tanınmamıştı. Yine bunun gibi yukarı zümre mensupları hukukî ihtilâflarını özel mahkemeler huzuruna getiriyorlardı. Bütün bunlar, tipik zümre imtiyazlarıdır. Bunlara karşı ilk demokratik talepleri ileri sürmüş olan Fransız ihtilâli olmuştur.

Zümre cemiyetinin farklı hukukî durumu ile müterafik olarak, muayyen faaliyet, hizmet ve mesleklerin ifası, yine münhasıran yalnız bazı zümrelere tanınmaktadır. Bu da modern demokrasi anlayışına göre, antidemokratik bir prensiptir. Zümre cemiyetinde her meslek, her iktisadî veya fikrî faaliyet, esasında kabiliyetli olan her toplum üyesine açık olmayıp, aksine muayyen zümrelere hasredilmiş durumdadır. Nitekim mes. birçok Avrupa devletleri, 18 inci yüzyıla kadar ordudaki subay mevkilerini ister hukuk, ister örf ve âdet yolu ile, yalnız en üst zümrelere münhasır tutmuşlardır. Bunun her zaman tipik bir örnek olarak ileri sürülen Prusyaya has olmadığı, belirtilmeğe değer.

Yalnız bu durumun, gerek sosyoloji, gerekse ordu ve toplumsal düzen bakımından, çok önemli olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Cemiyetin zümre esasına dayanan bünyesi, aynı zamanda askerî sahaya ithal edilmek suretiyle, kudret dayanağı olarak kullanılmıştır. Subay, böylece sadece askerî bakımdan üstün bir rütbeyi temsil etmekte kalmıyor; aynı zamanda erlere nazaran daha kaliteli bir zümre mensubunu temsil ediyor. Bu olay, diğer yandan zümre esasına dayanan bünyeyi kuvvetlendirmiş ve subay zümresine toplum ortasında daha kesif bir ağırlık kazandırmıştır. (Bunun en parlak örneği gerçekten Prusya sayılabilir).

Yukarı zümrelere hasredilen diğer meslekî mevkiler meyanında, üst idarî makamları ve siyasî mevkileri zikredebiliriz. Bunun klâsik misali, ilk Cumhuriyet devrindeki Roma'dır. Bu devirde bütün sosyal düzen, yüksek siyasî makamların, bilhassa konsüllüğün, yalnız bir patriçi ailesinin mensubu tarafından işgal edilebileceği esasına dayanıyordu.

Onun gibi ruhbanı ait makamlar da, yalnız muayyen bir zümreye hasredilmiş olabilir. Bunun en tipik örneği, eski Hindistan'dır. Burada dinî âyinle-

rin icrası ve dinî meselelerin halli, en üst zümreye, yani *brahmanlara* has tultulmuştur. Bununla beraber, bu duruma başka medeniyetlerde de rastlanabilir. Dinî âyinlerin icrası ile devlet işlerinin yürütülmesinin sıkı sıkıya bağlı olduğu Roma'da, *patriçî*'lerin imtiyazları yüksek ruhban mevkilerini işgal edenlerin imtiyazları ile birleştirilmişti. Ruhbana ait olan imtiyaz, daha çok sürekli olmuştur. Nitekim siyasî mevkiler, Roma cumhuriyetinde çoktan *pleb* aslından gelen ailelere geçtikleri devirde dahi, dinî makamlar hâla *patriçî* aileleri için mahfuz tutuluyordu.

Muhariplik, rahiplik, siyasî liderlik ve büyük toprak mülkiyeti, bütün bunlar, en erken zümre cemiyetinde yukarı zümrelerin imtiyazlarını teşkil eden tipik hazinelerdir. Bunlar, değişik bir şekilde zümrelere dayanan toplumsal düzenin, tarihî bakımdan sona erdiği devre kadar devam etmektedirler. Çok defa bunun *aksine* de tesadüf edilebilir : Muayyen bazı meslekler ve faaliyetler, bilhassa üst zümrelerin mensuplarına ya âdet veya kanun yolu ile yasak edilmektedir. Mes. para ile ilgili işlerin veya ticaretin, aristokrasi mensuplarına yasak olduğu, çok defa görülen hallerdendir. Bu çeşit faaliyetler, zümre mensubunun haysiyet ve itibarını kırıcı mahiyetde sayılmakta, yani bu faaliyeti icra edenin dahil bulunduğu zümreden tard edilmesine müncer olmaktadır. Böylece bu nevi faaliyetler, vasıtalı bir şekilde diğer zümrelere, mes. burjuvaziye veya başka nüfus gruplarına (Avrupada'ki Ortaçağda mes. geniş ölçüde yahudi gruplarına) hasr olunmakta, bazen de bir imtiyaz olarak kendilerine tahsis edilmektedir.

Sosyal düzen içinde münferit zümrelere açık bırakılan meslek gruplarına ve ifası caiz görülen hizmetlere, her zümreye has hayat tarzını, âdetleri, davranış normları ile namus mefhumlarını ilâve etmek gerekir. Aşağıdaki münasebet şekli her zaman ortaya çıkmakta ve çoğu defa hukuk veya örf yolu ile tesbit edilmektedir: Münferit toplumsal ödevler, belirli beşerî vasf ve kabiliyetler icab ettirmektedir. Harb idare etmek, ticaret yapmaktan farklı kabiliyetler gerektirdiği gibi, rahiplik görevi de, el sanatkârının işinden değişiktir. Böylece her zümreye tahsis edilen mesleki mevki etrafında, kendine has bir ahlâk ve namus *kodeksinin* nüvesi, bazı hallerde başlı başına bir ahlâk anlayışı gelişmektedir.

Ortaçağın ahlâkî ve felsefî edebiyatında, sık sık şu düşünceye rastlamaktayız : Bazı ahlâkî ana kaideler, gerçi bütün insanları, içinde buldukları zümreyi hesaba katmaksızın bağlamaktadır. Fakat bunun dışında şövalyeye, alelâde vatandaşa ve köylüye, özel mükellefiyetler yükleyen bir ahlâk anlayışı daha vardır. Bu özel ahlâkî kaideler işe, her zaman zümrelerin cemiyet içinde yaptıkları hizmetlere bağlıdır.

Eğer bir zümre cemiyetinin içinde yaşayan insanları, mücerret (yani sırf insan olarak) değil, müşahhas, yani sosyolojik (prens, şövalye, vatandaş, köy-

lü) olarak ele alacak olursak, bunların vahdetli bir âlemde değil, değişik mükellefiyetler yükleyen farklı âlemlerde yaşadıklarını tesbit edebiliriz. Esasen bu sosyal yapının en bariz özelliği, içinde çeşitli «hayat» tarzlarının mevcut olmasıdır. (Ortaçağda «hayat» tâbiri «zümre» tâbirinin karşılığıdır). Bu yaşama tarzı dolayısıyla, yalnız dış hayat şekilleri değil, aynı zamanda bu insanları içten bağlayan normlar ve dünya görüşleri de, mensup oldukları zümrenin damgasını taşımaktadırlar. Yalnız Ortaçağa ait değil, 17 ve 18 ci yüzyılın kültür tarihine ait izahlar da, bu farklılaşmanın aile hayatının içine, hattâ ferdi suurun derinliklerine kadar indiğini göstermektedir. Edebiyatda ayrı iki zümrenin çatışmasını, mes. aristokrasinin namus mefhumu ile burjuvazinin namus anlayışı karşılaştığı veya yerleşmiş köylülerin hayat tarzı ile seyyar halkın yaşayışı çarpıştığı zaman, derin beşerî ihtilâflara yol açacağı konusu işlenmiştir. Bu nevi ihtilâflar, bir zümre cemiyetinin içinde daima mevcuttur. Bunlar, bu tip bir cemiyetin yapı kanunlarıyla yakından ilgilidirler.

Zümre cemiyetinin muhtevasına hâkim olan bu yüksek gerginlik, bu nevi sosyal yapıları, daha basit sosyal şekillerde olduğu gibi, sırf statik bir şekilde ele almağa engeldir. Daha karmaşık bir bünyeye sahip sosyal yapılar, daima bir seri karakteristik hareket vetirelerine ve değişme temayüllerine sahiptirler. Bunlar ilgili bünye ile, illî bir yoldan bağlıdırlar ve o bünyenin bir rûknünü teşkil ederler. Bünye kanunlarına dahil olan vetirelerden, hiç olmazsa üçü izah edilmeksizin, «zümre cemiyeti» modeli tamamlanmış sayılmaz.

Bu vetirelerden birincisi, bir zümre cemiyetinde, zümreler arasında devamlı ve muntazam bir şekilde cereyan etmekte olan yeraltı hareketlerdir. Her zümre, bilhassa daha yüksek zümreler, *kapalı* kalmağa azamî gayret sarfetmektedirler. Bunun sebebi, aşikârdır. Bu çeşit zümrelerin, başkalarından esirgenen imtiyazlara sahip oldukları cihetle, hedefleri, mümtaz bir mevki elde etmiş olan bu kapalı âleme, hiç bir yabancı unsuru sokmamaktır. Yukarı zümrelerin tipik davranışlarının bir *özelliği*, «exclusiv, yani inhisarcı» olmalarıdır. Zadeğânın aristokratik gururu, asaletleriyle tefahür etme hususiyetleri yanında, rahipler zümresinin dinî bilgilerini gizli tutmaları, böylece alelâde fânile-ri, bu zümrelerin dışında bırakma gayretleri, bu temayülün en sarîh ifadeleridir.

Demek oluyor ki bir zümre cemiyeti, zümreler arasındaki sınırları kesin bir şekilde kapalı tutmağa gayret etmektedir. Zümreler arasındaki bölümlerin son derece kapalı, âdeta su geçmez ve aşılmaz oldukları yerde, bir *kast* sistemi ile karşı karşıya bulunuyoruz. Buna göre bir kast cemiyeti, bir zümre cemiyetinin münferit hususî şekli sayılabilir. Eski Hindistan'ın toplumsal sistemi, en saf şekliyle bir kast nizamının örneğidir. Öyle ki, bir kastdan diğerine geçmek tamamen imkânsızdır.

Diğer yandan zümre esasına göre inşa edilmiş olan her cemiyetin hâkim zümresi (veya yukarı zümreler), devamlı surette altdan takviye edilmeğe muhtaçtırlar. Zümre esasına dayanan cemiyetlerde üst zümreler, harb halinin aşırı talepleri, miras taksimi dolayısıyla yapılan değum tahdidini ves. gibi sebeblerle, muayyen bir müddet sonra tükenmemek için, kaideten alt zümrelerden *taze kan* almak suretile varlıklarını idame ettirme mecburiyetindedirler. Esasen tükenmek tehlikesi bir tarafa bırakılsa dahi, hâkimiyeti elinde bulunduran zümre, hele siyasî imtiyazlara sahip olduğu takdirde, siyasî istidadlara sahip yeni kuvvetler keşfedip onlardan faydalanmayı kendi menfaatine uygun saymaktadır.

Böylece bu nevi zümrelerin, diğer sosyal tabakaların içindeki taze kuvvetleri celbetmek hususunda muayyen bir taktik güttüklerini her zaman müşahade etmek kabildir. Bu alanda geliştirilen itiyad ve metodlar, bir yandan faydalı olan herşeyi içine almak, diğer yandan zümrenin kapalılık ve imtiyazlarına hâlel getirmemek gibi, *ikili* bir maksada hizmet etmektedir. Zümre cemiyetinde kendini vaktinde ve kifayetli bir şekilde ikmal etme sanatı, âdeta şekli bir hikmet haline getirilebilir. Bunun klasik örneği, cumhuriyet devrinde Romalı patriçiler zümresidir. Bunlar, emniyetle uyguladıkları usullerle, *pleb* unsurlarını bazen münferit şahıslar, bazen de bütün nesiller halinde aralarına alıyorlardı.

Bu olayı, Roma tarihinin başlangıcında pleb aslından gelme ailelerin, patriçiler arasına kabul edilmeleri ve bunların, konsüllerin isim listesinde yer almaları suretile, yüzyıllar boyunca takip etmek mümkündür. Aynı olaya, zümre esasına dayanan başka cemiyet nizamlarında mes. İngiltere'de 17 ci ve 18 ci yüzyılda rastlamak kabildir. Burada da taşra aristokrasisine mensup muayyen sayıda ailelerin, devamlı olarak yüksek aristokrasi çevrelerine geçtikleri görülebilir.

Bu olayda önemli olan cihet, bu çeşit bir yükselme vetiresinin, zümre esasına dayanan cemiyeti sarsmaması, gevşetmemesi, aksine onu *perçinlemesidir*. Zira yeni gelenler, memnuniyetle kısa bir zaman içinde zümrenin hayat tarzına intibak etmektedirler. Buna şaşmamak lâzımdır. Çünkü bunlar, toplu bir grup halinde değil, aksine münferit insanlar halinde âdeta damla damla zümreye katılmaktadırlar. Bundan başka bu yeni gelenler, daha yüksek ve üstün zümre içinde tamamen kaynama, hattâ kabilsen onu temsil etme dâvasındadırlar. Bütün tecrübelerin gösterdiği üzere yeni gelenler, çoğu defa zümrenin imtiyazlarını ve saflığını en fazla savunan kimseler haline gelmektedirler.

Zümre cemiyetlerinin bünye kanunlarına dahil sayılabilecek tipik *ikinci* iç hareket, bu cemiyet nizamının yapısına, biraz daha şiddetle tesir etmektedir. Bu harekete, «zümre mücadeleleri» adı verilmektedir. Bu mücadele, aslında aşağı zümrelerin, kısmen veya tamamen daha yukarı zümrelerin imtiyaz-

larına karşı cephe almalarından ibarettir. Eşit olmayan haklara dayanan cemiyet düzenlerinde dahi, bazı tabakalar, bu çeşit zümre mücadelelerinin tehdidi altında kalmaktadırlar. Zümre mücadelelerinin tipik seyri, bilhassa uğrunda mücadele edilen hedefler ve icra ettikleri tesirler hakkında her defasında rol oynayan çeşitli tarihî şartlar hesaba katılmak şartile bazı umumî görüşler elde etmek kabildir.

Bu hareketlerin birinci tip hareketlerden olan *farkı*, burada sadece münferit ailelerin değil, alt zümrelere mensup daha büyük ve kapalı kısımların, yukarıya doğru bir tazyik icra eylemeleri, bunların üst zümreler tarafından iyi niyetle kabul edilmeyip, yükselişlerini mücadele yolu ile elde etmeleridir. Bu çeşit zümre mücadelelerinin, cemiyetin müstakar yapısını sarstığı, parçaladığı veya hiç değilse çözdüğü zehabı uyanabilir. Fakat tecrübeler, böyle bir tahminin yersiz olduğunu göstermektedir. Bunun belli başlı sebebini, zümre mücadelelerinin gayelerinde aramak lâzımdır. Zümre mücadelelerinin *hedefi*, hiç bir zaman zümre esasına göre derecelenmiş bulunan hukukî ve sosyal durumları ortadan kaldırmak değil, sadece ezici olarak sayılan bazı hukukî tahdidlerden silkinmek veya hâkimiyeti ellerinde bulunduran zümrelerin gasbetmiş oldukları bazı imtiyazları, yeniden geri almaktır.

M. Ö. 5 ci ve 4 cü yüzyılda Roma'da cereyan eden zümre mücadelelerine, yüksek devlet makamlarına, bilhassa konsüllüğe, pleb zümresine mensup olanların da getirilmesi maksadile girişilmişti. Nitekim 367 yılında, iki konsülden birinin, pleb aslından gelme bir kimse olmasını şart koşan bir kanunun kabulü ile, zümre mücadeleleri, sona erdi. 16 cı yüzyılın köylü isyanlarında bunlar da tipik zümre mücadeleleridir - köylü zümresi, eski nizamı iade, yani yukarı zümrelerin, köylülerin haklarına müdahalelerini durdurmak gayesile, ihkakı hak vasıtalarına başvurmuşlardır. Bu zümre mücadelelerinin hedefi, mes. eskiden köy cemaatine ait sayılan ormanın, *derebey*'in mülküne ilhakını önlemek veya derebeylerin, haksız olarak ele geçirdikleri balık tutma ve avlanma imtiyazlarını geri almaktı.

Bu zümre mücadeleleri, hiçbir suretle zümre düzenini tamamen ortadan kaldırmak veya onu bambaşka bir toplum düzeni ile değiştirmek gayesini gütmemişlerdir. Savaşan plebler patriçiler zümresini ortadan kaldıрмаğı düşünmedikleri gibi, köylüler de, aslâ prenslik veya derebeyliği yok etmeğı tasarlamışlardı. Bu mücadelelerin tek hedefi, muhtelif zümrelerin hukukî durumlarında bazı düzeltmeler elde etmektir. Bu düzeltmeler, çoğu defa tarihî, sosyal veya siyasî delillere dayanılarak ileri sürülen belirli haklara taallük ediyordu. Şuhalde zümre mücadelesinin tipik muhtevası, sosyal yapının bütünlüğünün muhafazası şartile - yukarı zümrelerin, haklarını kesin bir şekilde sınırlandırmaktı. Zümreler, bu hakların tasrihi bahsinde üst kademelerden mukavemetle

karşılaştıkları zaman, hedeflerine savaşı, gerekirse zorlu vasıtalarla erişmeğe çalışıyorlardı.

Nihayet zümre esasına göre meydana gelmiş bir sosyal düzende, *üçüncü* bir tip hareket daha vardır. Bu hareket tarzı, - sahip olduğu ihtilâlcî karakteri dolayısıyla - diğer iki tip hareketden farklı olup, *gayesi* zümre düzenininin ortadan kalkmasıdır. Zümre cemiyetinin bünye kanunları, prensip olarak, bu nevi hareketlerin ne zaman başgöstereceğini tâyin etmeğe elverişlidirler. Bu çeşit bir cemiyet sisteminde yer alan hâkim zümreler, siyasî ve askerî sevkü idare gibi, muayyen mükellefiyetler yüklenmekte ve belli kilit mevkileri işgal etmektedirler. Hâkimiyete sahip zümre, faydalanmakta olduğu imtiyazları haklı kılmak için, bu olağanüstü mükellefiyetleri deruhte etmektedir.

Tarihî tecrübeler umumî olarak göstermiştir ki, üst zümreler, imtiyazlarını âmmenin hayır ve menfaati uğruna kullandıkları müddetçe, bunların hâkimiyet ve imtiyazlarına karşı hiç bir ciddî itiraz yapılmamıştır. Asıl ciddî tehlike, imtiyazlı zümrenin istisnâî haklarını kullandığı, fakat bunları meşru kılan mükellefiyetlerini ifa etmediği veya başaramadığı zaman belirlemektedir. O zaman zümre cemiyetini, bütün vatandaşların hukuk eşitliği, hürriyet ve insan hakları namına, toptan yıkmak isteyen ihtilâlin saati yaklaşmış demektir. Böyle bir *ihtilâl*, uzun zaman olgunlaşma safhasında kalabilir.

İnsanlığın sosyal tarihi, yüzyıllar boyunca el dokunulmamış zümre veya kast cemiyetlerinin varlığını kayd etmiştir. Bu çeşit bir cemiyetin zümreleri arasında mevcut olan hukukî eşitsizlik, modern düşünüşe göre, korkunç bir adaletsizlik teşkil etmektedir. Bununla beraber, böyle bir zümre nizamının avakta durması, hiç bir zaman ihtilâl ihtimalini bertaraf etmemektedir. Zümre düzenleri, çoğu defa köklü geleneklere dayanan bir kıymet hükümleri sistemine (mes. dinî kanaatlere) dayandığı cihetle, sosyal düzene karşı yapılan her hücum, hemen daima hâkim kıymet hükümleri sistemini yıkmayı hedef tutan ideolojik yani fikrî hareketlerle birleşmiş bulunmaktadır.

1789 Fransız ihtilâli, bir zümre cemiyetine karşı tertiplenen ihtilâl tipinin en bariz örneğidir. Gerçekten de bu ihtilâlin tesiri, ilk önce Fransada daha sonra başka memleketlerde başlangıçta zümrelere has imtiyazların, onu takiben de doğrudan doğruya zümre esasının kalkmasına sebep olmuştur. Voltaire, ansiklopediciler, *Montesquieu* ve *Rousseau* gibi fikir adamlarının önderliği altında gelişmiş olan 18 ci yüzyılın aydınlanma devresi, böyle bir ihtilâlin gerektirmiş olduğu ideolojik hazırlanışın klâsik misalidir. Ammenin şuuruna yerleştirilmek istenen bütün ülküler, eski kıymet hükümleri sistemini içten parçalayacak olan insan hakları, hürriyet, eşitlik, hukuk devleti ve millî hâkimiyet fikirleri hep bu ideolojiden kaynak almışlardır.

Sınıf cemiyeti ile zümre cemiyeti modellerini birleştiren özellik, her iki halde de sosyal bütünü, dikey bir şekilde üst üste gelmiş *heterojen* tabakalardan kurulmuş olmasıdır. Her iki modeli, grafik yardımı ile canlandırmak istediğimiz zaman, şöyle bir şema çizebiliriz: Yukarı doğru daralan, üst üste gelmiş yatay birkaç tabaka. Aşağı tabakalar, her iki halde ayrıca, yukarıya nisbetle daha kabarıktır. Bu sebeple sosyal bütünü, kısaca bir piramid şeklinde tasvir etmek mümkündür. Bununla beraber, sosyal hayatın bu iki ana şekli arasında, gerek statik yapıları gerekse içlerinde cereyan etmekte olan sosyal hareketler bakımından, *esaslî farklar* vardır. Bu bakımdan grafik bir şema bu farkları halile belirtmeğe elverişli olmayan bir vasıtaadır.

Zümreler, daha yukarda da belirttiğimiz veçhile, kendilerine âmme hukuku veya örfü âdet yolu ile tanınmış olan farklı hukukî durum, kendilerine has tutulan özel faaliyet ve mükellefiyetler, nihayet zümreyi kapalı bir hayat âlemi haline getiren ahlâk anlayışı, yaşayış tarzı ve dünya görüşü ile birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Buna karşılık bir cemiyeti, *sınıf* haline getiren prensip bambaşkadır. Bir sınıf cemiyeti (hiç değilse saf olanı), *şekli* hukuk eşitliği temelinde dayanmaktadır. Mes. Endüstri işçileri sınıfını belirten özellik, bu sınıfın, bütün siyasî haklara sahip olmaması veya onlara başka bir medenî hukuk tatbik edilmesi değildir. Onun gibi, cemiyetin alt sınıflarına, bazı mesleklerin ifasını kanunen yasak etmek de bahis konusu olamaz. Esasen 19 uncu yüzyılın sınıf mücadeleleri sırasında liberaller, her zaman şu delil ve dileği ileri sürmüşlerdir: İşçiler veya küçük burjuvazi mensupları, her zaman sosyal alanda yükselme, bir endüstri müteşebbisi haline gelme imkânına sahiptirler. Bunu yasak eden hiç bir kanunî müeyyide yoktur.

Bu müşahade, menfî mânada sınıf cemiyeti ile zümre cemiyeti arasındaki farkı, isabetli bir şekilde tesbit etmektedir. Eğer bu nevi yükselişlere çok nadir rastlanılmışsa ve bunlar esas itibarile endüstrileşme hareketinin başlangıcına münhasır kalmışsa, bunun *sebebini*, bu çeşit yükselmeleri yasak eden bir kanda değil, kapitalist sistemde yani bir endüstri tesisinin kurulması için sermayeye ihtiyaç bulunduğu ve fabrika işçisinin ücreti veya sanatkârın gündeliği gibi düşük bir gelirin, böyle bir sermayeyi biriktirmeğe elverişli olmadığı gerçeğinde aramalıyız. Başka bir deyimle, bunun sebebi, ekonomik düzenin bünyesinde ve servet dağılışı ile ilgili iktisadî vakıalarda saklıdır. Böylece sınıf cemiyetini, zümre cemiyetlerinden ayıran farkı ve sınıf cemiyetini belirten prensibi tesbit etmiş bulunuyoruz.

Sınıflar, cemiyetin üyelerini eşit veya benzer ekonomik durumlarda birleştiren kısmî tabakalardır. Bu prensibe uygun olarak meydana gelen tabakalar, pek tabii olarak, birbirinden kesin surette ayrılmamaktadır. Bir zümre im-

tiyazından faydalanan veya ondan mahrum kalan kimse, sarih bir şekilde bilinmemektedir. Oysa ki, ekonomik durumlar, her zaman ancak *takribî* bir şekilde tesbit edilebilmektedir. Kaldı ki, bu nevi tabakalar, devamlı bir şekilde iç içe geçmekte, dolayısıyla yerine göre, daralan veya genişleyen sınır çizgilerine kavuşmaktadırlar. Bununla beraber, her ekonomik sistemde karakteristik iktisadî durumlar mevcuttur ve böyle bir durumda bulunan insanlar, bir cemiyet sınıfını teşkil etmektedirler.

Bu esas, yalnız kapitalist ekonomik sistemler için değil, prensip itibarile servet ve çeşitli ekonomik faaliyetlere dayanan farklılaşmanın bulunduğu her ekonomik düzen için doğrudur. Sınıf cemiyeti daha gelişmiş şekilde modern bir prensip olduğu ve çağ bakımından normal olarak zümre cemiyetinden sonra geldiği halde, ona tarihin *erken* devirlerinde, yani henüz sınıfların tefriki cemiyetin mutlak bir kanunu haline gelmediği zaman ve yerlerde de rastlamaktayız. Eğer mes. bir ekonomik düzende, büyük toprak mülkiyeti sistemi hâkim ise, yani ziraate elverişli arazi birkaç elde toplanmışsa, bu toprakların, mahsulün bir kısmı veya muayyen bir bedel karşılığında yarıcılara icara verilmesi usulü gelişebilir.

Bu takdirde sözü geçen yarıcılar, içinde buldukları özel iktisadî durum sebebiyle, bir cemiyet sınıfı haline gelebilirler. Bu gerçeğe mes. M. Ö. 600 tarihinde *Kadim Attica*'da rastlamaktayız : Kötü bir mahsul sebebiyle, ağalarına büyük ölçüde borçlanan yarıcılar, bu gelişmenin en eski bir örneğidir. Bu olay, mevcut iktisadî sisteme dayanan bir sınıf durumu yaratmıştır. *Solon*, M. Ö. 594 de. bu vaziyetde bulunan yarıcılara borçlarını tecil suretile, yardım etmiştir. Daha modern bir ifade ile Solon, durumu, sosyal politikayı ilgilendiren bir müdahale ile halletmeğe çalışmıştır.

Sınıf cemiyetinden çok zümre cemiyetine benzer bir toplumsal düzende sınıf teşekkülüne ait bir örneği, Ortaçağın sonuna doğru *Floransa*'da elsanat-kârları topluluğunda bulmaktayız. Bir yandan işletmelerin genişletilmesi, öte yandan ustalık mevkilerinin tahdid edilmesi, çırakların büyük bir kısmının - eski geleneklere uygun olarak - terfi etmelerini önüyor ve bunları ömürleri boyunca tâli bir meslekî mevkide kalmağa zorluyordu. Bu durum da, vürürlükte bulunan ekonomik düzenin doğurmuş olduğu karakteristik iktisadî bir vaziyettir (Zira hiç kimseye usta olmayı yasak eden bir kanun mevcut değildi). *Çıraklar*, bu durum karşısında birleşip bazı mücadelelere atıldılar; dolayısıyla bir sınıf mevkiine girmiş bulundular.

Sınıf cemiyetinin en saf haline, kapitalist devrin toplum düzeninde, bilhassa 19 cu yüzyılın Batı Avrupa memleketlerinin geçirmiş oldukları gelişim safhalarında rastlamaktayız. Cemiyet sınıflarının en saf tipi, daima makineleşmenin bir sonucu olarak meydana gelen endüstri işçi topluluğu sayılmıstır. Makina en önemli istihsal vasıtası, büyük işletmeler de, en müessir istihsal şekilleri

haline geldikten sonra, bütün endüstri bölgelerinde birkaç yıl içinde sayıları milyonları aşan yeni bir cemiyet sınıfının ortaya çıktığı görülmektedir. Bu sınıf, cemiyetin diğer zümrelerinden, bilhassa köylülerle elsanatkârlarının temsil etmekte oldukları *orta* tabakadan, bütün köklü olmayan unsurları kendine doğru çekmiştir.

Bu yeni sınıf, her tarafta tipik ve eşit şartlar içinde bulunmaktadır. Bu şartların başında, sadece günlük geçimi karşılıyan ve sermaye biriktirmeyi hattâ her türlü tasarrufu imkânsız kılan bir *gündelik*; makina tekniğinin yeknesak ve kalitesiz, dolayısıyla ikamesi kolay bir hale getirdiği çalışma tarzı; taşradan bağları kopmuş, sadece ücrete dayanan bir şehir hayatı; nihayet her ekonomik buhran halinde veya düşen konjonktürde başgösteren işsizlik tehdidi yer almaktadır. Bütün bu şartlar, son derece yeni ve bariz bir sınıf durumu yarattılar. O kadar ki, bu şartlar, daima objektif bir şekilde meydana gelen ve önlenilmesi imkânsız bir sınıf durumunun *prototipi* olarak ele alınmağa elverişlidir.

O tarihe kadar bir zümre hayatı devam ettirmiş olan diğer cemiyet tabakaları da, sözü geçen bu ekonomik düzenin içinde, bir sınıf karakterine büründüler. Nitekim mes. endüstri istihsalı, elsanatkârları zümresini, tamamen faaliyetden menetmediği nisbetde yepyeni bir ekonomik duruma sokmuştur. Bu zümre, istihsal vetiresinin belirli, kısmen çok dar bir sınıf bölgesinde faaliyet imkânı bulmuş, fiyat tesbitinde fabrikaların kütle istihsaline tâbi olmuş ve endüstri rekabetini, artan ölçüde duymağa başlamıştır. Böylece elsanatkârları zümresi, - ekonomik düzen sebeble - bir sınıf haline inkilâb etmiş, bir sınıf gibi tepki göstermeğe başlamış ve bir sınıf gibi kendini teşkilâtlandırmıştır.

Temeline kadar sınıflara dayanarak inşa edilmiş olan bir toplum düzenini, sınıf cemiyetinin saf bir modeli olarak saymak ve bu tip bir toplumsal bünyeye has cereyanları incelemek mümkündür. Sınıf cemiyeti, zümre cemiyetine nisbetle çok daha az *müstakar* bir yapıdır. Sınıf cemiyeti, kesif iç gerginliklerle doludur ve bu sebeble, sosyal hareket veya sınıf mücadeleleri şeklinde tezahür eden bünyevî hareket saikleri taşımaktadır.

Bilhassa *Marksizm* tezini ortaya atmış olan sosyalist teoriler, bu gelişimden şu neticeye ulaşmaktadırlar : Her sınıf cemiyeti, bilhassa kapitalist devirde, zaruret icabı cezrî bir sınıf mücadelesine doğru hareket etmektedir. Bu mücadelenin neticesinde sınıf cemiyeti, yepyeni, sınıfsız bir cemiyete yerini bırakmak üzere, ortadan kalkacaktır. 1848 de *K. Marx* ve başka sosyalist düşünürler tarafından daha önce ortaya atılmış bulunan bu tez, müstakbel toplumsal gelişim hakkında, mutlak bir kehanetde bulunmak iddiasındadır. En bariz bir şekilde *Marx* tarafından ortaya atılmış olan bu kehanetin esasları şunlardır: Bir yandan endüstri istihsal vasıtalarının sahipleri ve diğer yandan mülkiyetsiz işçiler arasındaki tezadın artması, öte yandan karşılıklı sınıf durumları bakımından, *proletaryanın*

artan ölçüde bir sefalete doğru gitmesi, iki ana sınıf arasındaki uçurumu aşılmaz bir hale getirmektedir. Bu sebeble sosyal bir ihtilâlin çıkması kehanetinin gerçekleşmesi halinde, neticenin sayıca üstünlüğü elde bulduran proleter menşeli kütlenin zaferi şeklinde tecelli edeceği muhakkaktır.

Marx'ın bu kehanetinin, endüstri sisteminin en fazla gelişmiş olduğu yerde gerçekleşmemiş olduğunu amprik yoldan tesbit edebiliriz. Zira 1917 de cereyan etmiş olan bolşevik ihtilâli, bambaşka bir seyir takip etmiştir : İhtilâlcî bir politikacı, Rusya'nın askerî yenilgisinden faydalanarak *Çarlık* rejimini yıkmış ve onun yerine işçilerle köylülere dayanan bir diktatörlük sistemi ikame etmiştir.

Endüstri sisteminin çok daha ilerlemiş olduğu, işçi sayısının daha kabarık bulunduğu, yapılan kehanet icabı nihaî ihtilâlin muhakkak surette kopması gerektiği memleketlerde hâdiseler, bambaşka bir şekilde cereyan etmiştir. Daha doğrusu buralarda, sınıf cemiyetinin temeline istinaden gelişim vetireleri, farklı bir seyir takibetmiştir. Bu gelişim vetireleri, vakıalara uygun olarak, bir sınıf cemiyeti için tipik sayılan sosyal hareketleri teşkil etmektedirler. Buna karşılık, zaruret icabı kesafeti artan sınıf mücadelesine ait *kehanet*, bir ideoloji ancak tecrübelerin de gösterdiği veçhile bazı şartlar altında çok müessir bir ideoloji olarak kalmaya mahkûmdur.

Sınıf cemiyeti bünyesine sahip bilhassa endüstrileşmiş memleketlerin hepsinde, şu *iki* gelişim vetiresine eşit ölçüde rastlanılabilir. Cemiyet sınıflarının sisteminde bazı sertleşmelerin vuku bulduğu, yani olağanüstü elverişsiz ve katlanılmaz sınıf durumlarının ortaya çıktığı yerlerde, her ilgili sosyal tabaka, ekonomik durumunu islâh etmek üzere gayretler sarfetmeğe başlar. Daha eski toplumsal düzenlerde de tehdid edici ekonomik durumlar karşısında, bu türlü tedbirlere başvurulmuştur (Mes. Solon'un kanunları, böyle bir gayretin mahsulüdür).

Endüstri sisteminin başlangıç devrinde, endüstri proletaryası böyle bir sınıf durumuna düşmüştür. Tam bir ekonomik güvensizlik, asgarî geçimi dahi karşılamayan gündelikler, olağanüstü uzun çalışma müddetleri, fabrika işlerinde kadın ve çocukların tahdidsiz bir şekilde kullanılışı, her çeşit yükselme şanslarının yokluğu, zaruret hallerine karşı herhangi bir tasarrufun olmaması, bu sınıfın sıkıntısını artırmıştır. İşte bu duruma çare bulmak, hiç değilse bu hasın şartları hafifletmek üzere, önce hususî şahıslarla hayır demeklerinin, ara sıra da sosyal bir düşünüşe sahip fabrika sahiplerinin, gayrete geçtikleri görülmektedir.

Fakat bu istikametde atılan en önemli adımlar, *devletin* müdahalesi ile mümkün olmuştur. Devletin sosyal politikası, endüstri işçilerine münhasır olmayıp, nazik bir ekonomik durumda bulunan elsanatkârları ve küçük burju-

vaziye mensup diğer zümreleri de kavramıştır. Bununla beraber devletin sosyal politikası, bütün 19 uncu yüzyıl boyunca, içinde buldukları çetin ekonomik şartlar sebebiyle, en çok işçilerle meşgul olmuştur.

Bu düşünceye uygun olarak, aşağıdaki problemler sıra ile ele alınmışlardır : Küçük çocukları çalıştırmanın bütütün lağvı veya cezri surette sınırlandırılması, kadınları çalıştırmanın tahdid edilmesi; başlangıçta 12, bazı yerlerde 14 ve 16 saate kadar çıkarılan iş gücünün kısaltılması ve ilk önce 10 saatlik daha sonra 8 saatlik çalışma gününün kanunî yollardan tesbit edilmesi: işçinin hastalık, yaş, kaza ve malûliyet gibi daha önce teminat altına alınmamış olan hallere karşı sigorta edilmesi; iş mukaveleleri ve kademeli asgarî ücret politikası yolu ile halledilmeğe çalışılan ücretler problemi; nihayet işsizliğe karşı sigorta meselesi.

Devletin sosyal güvenliğe ait faaliyetlerini harekete getiren saikler, ilk önceleri sosyal mesuliyetlerden mülhem olmayıp, son derece objektif siyasî menfaatlerden kaynak alıyorlardı. İhmal edilen sosyal tabakalar içinde, tehlikeli bir *muhalefet* türemeğe başlamıştı. Millet ve devlet bütünüünün dışında vücut bulmağa başlayan bu mukavemet hareketi, sözü geçen tabakaların sayıca kabarmasile gittikçe artan bir siyasî tehlikeyi temsil ediyordu. Bu noktada şimdiye kadar tasvir etmeğe çalıştığımız harekete bir ikincisi katılmaktadır.

Bu iki hareket sıkı surette birbirile ilgili olup, birlikte mütelâa edilmelidir. İkinci hareketin esası şudur : İhmal edilen ve ekonomik bir baskı altında bulunan sosyal tabakalar önceleri fevrî, düzenlenmemiş, olaydan olaya değişen; daha sondaları ise, uzun vadeli ve teşkilâtlı bir hale getirilen bir yardımlaşma hareketini bizzat gerçekleştirmeğe başladılar. Bu yardımlaşma hareketleri, büyük ölçüde sosyal politika gayretlerinin ulaşmağa çalıştıkları hedefleri paylaşıyorlardı. Onlar da, işçilerin içinde buldukları ekonomik durumu ve çalışma şartlarını *islâh* etmeyi, ana gaye olarak benimsemişlerdi. Bu sebeble münferit hallerde, esas tahrikin hangi taraftan geldiğini kestirmek güçtür. Bununla beraber, şurası muhakkaktır ki, ilgili cemiyet tabakaları, bizzat mukavemet etmeğe başlamamış olsalardı, sosyal politika hareketleri, ya hiç olmayacak veya çok yavaş bir şekilde cereyana başlayacaklardı.

İşçi sınıfının, ister iktisadî ister siyasî vasıtalar yardımıyla, *faal* bir hale geçmesini mümkün kılan şart, teşkilâatlanma imkânıdır. Birlik kurma, daha doğrusu dernek kurma ve menfaatlerini diğer sınıflarla cemiyete karşı savunma hakkı için, bütün 19 uncu yüzyıl boyunca, çetin mücadeleler yapılmıştır. Daha 1890 yıllarında, bu gayeye bütün Avrupa memleketleri ulaşmış bulunuyorlardı. Bu tarihten hattâ Almanya'da 1860 yıllarından itibaren, işçilerin ekonomik menfaatlerini temsil etmek gayesile, istihsal branşlarına göre kurulan *sendikaların* gelişmesi başlamıştır. Bu menfaat birlikleri, çok kısa bir zaman için-

de büyük kütleleri kavradıkları cihetle, âmme hayatı ve çok geçmeden doğrudan doğruya devlet üzerinde kuvvetli bir baskı icrasına girişmişlerdir.

Endüstri cemiyetinin ilk başlangıç devresinde, sendikaların kurulmasından önce, endüstri işçileri ekonomik durumlarını islâh için mes. makinelerin tahribine kadar varan taşkın *grevler* şeklinde zora dayanan ve mantıktan uzak vasıtalara başvurmuşlar ve bu hareketlerini, mahallî bir çevreye inhisar ettirmişlerdir. Sendikalar, aynı gayeyi takip etmekle beraber, çok daha değişik ve müessir vasıtalar kullanmışlardır. Gerçi onlar da, grev gibi ekonomik mücadele vasıtasından faydalandılar. Fakat bu grevleri, çok daha geniş çapta ve muayyen taleblere bağlı olarak teşkilâtlandırdılar. Buna göre gün geçtikçe mücadeleye daha yeni ve müterakki vasıtalar katılmaktadır. Direkt mücadele usullerinin yerine, artan ölçüde karşı tarafın menfaat birlikleri, yani işverenler birliği ile yapılan müzakereler geçmektedir. Bundan başka sendikalar, vasıtalı veya vasıtasız bir şekilde *kanun uzvu* ve icra kuvveti üzerinde nüfuz kazanmaktadırlar. Yahut halk efkârına tesir yolu ile taleplerini gerçekleştirme yoluna saptamaktadırlar.

Bu çeşit menfaat birlikleri, pek tabii cemiyetin diğer sınıfları tarafından da meydana getirilmektedir. İşçi sendikaları ile mücadele veya müzakere eden işverenler birliği, daha önce zikretmiş bulunuyoruz. Fakat elsanatkârları, köylüler ve nihayet memurlar da, bu yolda teşkilâtlanmağa başladılar. Bu hareketlerin sonucunda meydana gelen yeni sınıf cemiyeti, «Sınıf tezadlarının müesseseleştirilmesi» şeklinde tarif edilmektedir. Gerçek halde olup biten nedir? Sınıf cemiyeti ortadan kalkmış sayılamaz. Sınıflar arasındaki tezadlar devam etmektedir. Fakat bu tezadlar, başıboş mücadeleler şeklinde çatışacağı yerde, *müesseseler* yardımıyla tahkim edilmiş bulunmaktadır.

Böylece teşkilâtlanmış bulunan cemiyet sınıfları arasındaki çatışmalar nizâmî (hattâ kanun yolu ile tesbit edilmiş) kaidelere göre cereyan etmektedir. Sınıf cemiyetinin müesseseleşmesi vetiresi, son yıllarda bir çok memleketlerde benzer şekilde cereyan etmiştir. Bu sebeble sözü geçen vetireyi *tipik* ve sınıf cemiyetinin yeni şeklini, bu sosyal ana şeklin nihai mahsulü olarak kabul etmekte isabet vardır. Sınıf cemiyetine has, tipik bir gelişim vetiresi ile karşı karşıya olduğumuzun en bariz delili, bugünden bu vetirelerin değişik, fakat aynı yönde bulunan gelişim safhalarının birden kavranılabilmesi ve bunların endüstrileşmenin en ilerlemiş olduğu cemiyetlerde en fazla inkişaf etmiş olmasıdır.

Bu *iki vetire*, yani devletin sosyal politika faaliyeti ve aralarında teşkilâtlanan sınıfların bizzat yardımlaşmaları, esas itibarile aynı yönde müessir olmaktadır. Bunların müşterek neticesi olarak, ihmal edilen cemiyet sınıfının iktisadî durumuna ait haşinlikler, yavaş yavaş hafifletilmekte, sonunda tama-

men ortadan kalkmaktadır. Batı kültür çevrelerine mensup memleketler, bu sonuca bugün esas itibarıyla ulaşmış sayılırlar. Bu durumun mes. bugünkü bir endüstri işçisinin ekonomik seviyesini, 19 cu yüzyılın ortasında yaşamış olan tipik bir işçinin kaderiyle ve yine o tarihlerde endüstri bölgelerinde tertiplenmiş olan anketlerle kıyasladığımız zaman, daha iyi anlarız. O tarihlerde sadece propaganda maksatları için değil, ciddi ilmi eserlerde bir sınıf durumunu ifade etmek üzere de kullanılan «proletarya durumu» terimi, artık mânasını kaybetmiştir.

Fakat bu iki vetirenin tesiri, çok daha geniş alanlara yayılmaktadır. Sınıf cemiyetinin esas bünyesi muhafaza edilmektedir. Yani toplumun bütünü daha önce olduğu gibi, her biri karakteristik ekonomik durumlara sahip tabakalardan teşekkül etmektedir. Fakat bu münferit cemiyet tabakalarının ekonomik durumu, artan ölçüde birbirine *yaklaşmakta*, benzer bir hale gelmektedir. Bu vetireyi en kolayca gelir meselesinde takip etmek mümkündür.

Bütün ileri endüstri memleketleri, işçi gündeliklerini bir tarifeye bağlamışlardır. Teşkilâtî şekilde ve âmmenin kontrolü karşısında sendikalarla işverenler birliği arasında devam eden müzakereler ise, istihsal edilen esyanın değeri yükseldiği zaman, ücretlerin ona göre ayarlanmasını sağlamaktadır. Böylece işçiler, sosyal mahsul değerinin yükselmesinden, kendilerine düşen *payı* elde etmektedirler.

Bu durum, gelişmiş bir sınıf cemiyetinin bünyesi bakımından, aşağıdaki önemli neticelere yol açmaktadır : Gelir çeşitleri, - mes. işçi gündelikleri ; müstahdem ve memur maaşları ; ticaret, sanat ve hizmet sahalarından elde edilen serbest kazançlar, birbirlerine gittikçe yaklaşmaktadır. Bu yaklaşma, hic değilse, oldukça geniş bir orta kesimde karşılıklı *tedahül* suretile, daha bariz bir hal almaktadır.

Bunun mânası şudur : Orta kademede bulunan müstahdem ve memur maaşları ile sanat veya ticaretden elde edilen serbest kazanç miktarına yaklaşan işçi gündelikleri vardır. (Bir öğretmen veya akademik tahsil görmüş memur maaşlarından daha yüksek olan *kalifiye* işçi gündelikleri, bugün birçok memleketlerde, bilhassa Birleşik Amerika'da normal karşılanmaktadır). Gelir nisbetlerindeki yakınlaşma, bugün ortalara doğru daha sıkışık bir manzara arz etmektedir. Grafik vasıtalarla kademeli bir ehiram olarak sembolleştirdiğimiz eski sınıf cemiyetinin üst üste gelen yatay tabakaları, bugünkü şemaya uymaktadır. Zira sınıf durumlarını, kesin bir şekilde üst üste ve alt alta tasnif etmeğe imkân yoktur. Hiç değilse modern cemiyetin orta tabakaları, birbirine fazlasıyla benzemektedir.

Sınıf cemiyetinin bu yeni durumu, «tesviyelenmiş yani düzeylemiş orta sınıf cemiyeti» terimi ile ifade ve tarif edilmektedir. Bazı sosyologlar ise, gelişim halinde bulunan bir «sınıfsız cemiyet» den bahsetmektedirler. Bu *parolala-*

ri, münferit toplumsal tabakaların ekonomik durumları arasındaki farkın, tamamen ortadan kaldırıldığı ve bu çeşit yeni bir sınıf cemiyetinde, bütün sosyal gerginlik ve tezatların silindiği anlamda yorumlanmamalıdır.

Ancak bu sonuncu mülâhaza ile ilgili olarak şu hususun belirtilmesi gerekir : Sosyal tezaflar, artan ölçüde bir müesseseleşme durumuna intikal etmektedir : Yani bu tezafların müzakere yolu ile kaldırılması için, tanzim edilmiş kaide ve şekiller geliştirilmektedir. Nihayet şurası da muhakkaktır ki, mutlak bir üst ve alt tabaka - yani bir yandan fazla sivrilmiş, yükseltilmiş bir zümre geliri, öte yandan ise mühtaç ekonomik durumlar ve bunun neticesi gerçek sefalet bulursa dahi, - orta tabakalar, gittikçe kuvvetlenen nisbetde bir denklik yaratmaktadırlar.

Bu vetireyi, en canlı bir şekilde soyut gelir nisbetleri yerine, somut hayat standardını düşündüğümüz zaman kavramış oluruz. Cemiyetin bütün tabakalarına ait istihlâk itiyatları, gittikçe birbirine benzemektedir. Hayat standardı, eşit olmaktadır. Bunun ekonomik peşin şartı ise, gelir nisbetlerindeki *muvazene* mihrakının ortaya doğru kaymasıdır. Maamafih bu duruma, başka bir çok âmiller, mes. durmadan yükselen istihlâk maddeleri meydana getiren kütle istihlâli de tesir etmektedir. Sınıf cemiyetinin bu yeni gelişim temayüllerine daha ilerde tekrar avdet edeceğiz.

Sosyal ana şekiller olarak izah ve tasvir etmiş olduğumuz *beş model*, pek tabiidir ki, sosyal sistemlerin inşasına elveren yapı prensiplerinden ancak bir kaç örnek sayılır. Bu modeller yardımı ile ideal tiplere ait düşünce yolundan, sosyal hayatın saf ana şekillerinin elde edilebileceklerini; bu ana şekillerin saf olduğu kadar tarihî realite ile de karışmış bir halde mevcut olduklarını; nihayet her sosyal ana şeklin içinde, bazı tipik gelişim vetirelerinin cereyan ettiklerini; bunların belirli gelişme temayüllerine tâbi bulduklarını göstermeğe çalıştık. Şu noktaya da işaret etmek isteriz ki, karmaşık bir bünyeye sahip sosyal yapıları, bütün toplumsal hayatın içinde bulunduğu olayların cereyanından tamamen tecrit etmeğe imkân yoktur.

IV. Bahis:

SOSYAL HAREKETLİLİK

§ I — Yatay (ufki) hareketlilik

A. Comte'dan başlayarak, sosyolojinin büyük sistemlerinin çoğu, iki ana kısma ayrılmaktadır : Bunlardan birincisi, sosyal yapıları sükûnet halinde tasvir etmek ve sosyal hayatın şekillendirilmesini mümkün kılan kanunları bulmakla ödevli olan «sosyal statik»; ikincisi ise, sosyal düzenlerin değişimine sebep olan gelişim vetirelerini incelemeyi konu alan «sosyal dinamik» tir.

Daha önce de gördüğümüz veçhile, sosyal yapılarda uzuvlaşma, kolay ve sade olarak gerçekleştirilememektedir. Zümre ve sınıf cemiyeti gibi sosyal yapılar, yalnız statik yoldan kavranılamazlar. Bunların belirtilmesi için, içlerinde cereyan etmekte oldukları *gelişim* vetirelerinin de bilinmesi lâzımdır. Bununla beraber, bu iki görüş tarzını, soyut bir yoldan tefrik etmek ve biri yahut öbürünü, daha kuvvetli olarak belirtmek mümkündür.

Başlangıçta tesbit ettiğimiz şekilde toplumsal realite, hem bir yapı, hem de bir olaydır ve bu özelliği, maddî yoldan olmazsa dahi, fikren ifade etmek kabildir. Böylece bir defasında sosyal yapı ve ona has karakteristik gelişim vetireleri, başka bir seferde ise sosyal yapının bünyesine tesir icra eden sosyal vetireler, daha önemle ele alınabilmektedir. Önümüzdeki sosyal «dinamik» konusunu, işte bu anlamda inceleyeceğiz.

Son zamanlarda bilhassa Amerikan sosyolojisi tarafından ısrarla ele alınmış olan *hareketlilik* mefhumu ile, şu mâna kastedilmektedir : Sosyal düzenler her zaman muayyen ölçüde bir iç hareketliliğe sahiptirler. Bu hareketliliğin ölçüsü ve iç hareketlerin tarzı, sosyal hayatın çeşitli düzen ve şartlarına göre değişmektedir. Bir sosyal yapının içinde devamlı şekilde cereyan eden sosyal hareketleri tâyin eden, önemli özelliklerdir. Bu sebeble hareketlilik mefhumu, en geniş anlamda kullanılmaktadır.

Bu terimle, bilhassa *iki mâna* kastedilmektedir : Birincisi mekân dahilinde cereyan eden hareketler, muntazam bir şekilde olup biten mahallî hareketlerdir. Bu yatay hareketliliği, karınca yuvasında olduğu kadar, modern bir büyük şehirde de yüksek ölçüde takip edebiliriz.

İkinci neviden hareketlilik, bir sosyal tabakadan diğere geçişe; sosyal tabakalar arasındaki mübadeleye; yükselme, inme ve tabaka değiştirmeye taallük eden vetirelerdir. Bunları belirten «dikey» hareketlilik de, sosyal bir yapıyı karakterize eden esaslı bir özelliktir.

Sosyal tabakalar arasındaki sınırların sert veya gevşek olması, insanların meslek, zümre gibi sosyal mevkilerine sıkı şekilde bağlanmaları yahut bu alanda serî değişikliklerin atıksız cereyan etmesi hususları, bir sosyal yapının bünyesine ait *karakteri* tâyin etmeğe yarar. Burada ilk önce, yatay hareketlilik alanına ait bazı vakıa ve problemleri ele alacağız.

W .Sombart, «19 cu yüzyılda alman ekonomisi» adlı kitabında, 1800 den önceki Almanya'yı, yani tren ve diğere modern taşıt vasıtalarının icadından önceki bir memleketin halini tasvir etmiştir. O devrin Almanya'sında normal hayat, bir sürü nisbeten küçük bölgelerde cereyan ediyordu. Bu kesimlerin her biri, 50 en çok 100 kilometre karelik bir sahaya sahipti. Bunlar, civar köyler ile birlikte mütalâa edilen ortalama bir şehre benzetilebilirdi. Başka bir deyimle memleket, endüstrileşmeden önceki devirde, bir sürü «petek» lere ayrılmıştı ve bu *ufak* parçalar, burada yaşayan insanların büyük çoğunluğu için, bütün sosyal temas, tecrübe ve faaliyet sahalarını teşkil ediyordu.

Bu şartlar altında komşu yerlere yapılan ziyaretler, at gezintileri, yürüyüşler veya panayır kurulduğu günlerde şehirde bir dolaşma, mekân hahilindeki hareketliliğin esası sayılıyordu. Başkente yapılacak bir seyahat, nadir bir olay sayılıyor ve çok itinalı bir hazırlık gerektiriyordu. Hele dış memleketlere yolculuk, büsbütün *istisnai* bir haldi. Hareketlilikten yana hayli fakir olan bu durumu, uzun mesafeli seyriseferin bir istisna değil, aksine *normal* bir belirti sayıldığı bugünkü hal ile kıyasladığımız zaman, aradaki büyük fark hemen göze çarpmaktadır. Artık petekler erimiş olduğundan, sosyal hayat günlük seyrinde dahi, çok daha geniş sahalarda akıp gitmektedir. Böylece en uzak alanlara dahi, yakın, erişilebilir gözü ile bakılmaktadır.

Aynı müşahade, *eşyanın* hareketi hususunda da variddir. Sosyal bir düzenin bünyesi bakımından, eşyanın hareketliliği de, insanlarla eşit ölçüde mühim sayılmaktadır. Sombart'ın tasvirinde şehir, köylünün şehir surlarına kadar getirdiği veya şehirlinin kendi bahçe ve tarlasında yetiştirmiş olduğu buğday, et ve meyveyi istihlâk ediyordu, Bugün ise bir endüstri memleketinin şehirleri, başka bir kıtada yetiştirilmiş olan buğdaydan ekmek yapmakta, Arjantin'den gelen konserve eti yemekte Afrika'dan gelen meyveleri istihlâk etmekte ve ham maddesinin onbinlerce kilometre uzaktan ithal edildiği kumaşları giymektedirler. Hele endüstri işletmelerinde kullanılan ham maddeler, başlıbaşına bir ulaştırma teknik ve başarısını gerektirmektedirler. Burada da aynı fenomenle karşılaşırız : Sosyal hayatın eskiden içinde cereyan etmekte olduğu *ufak* kesimler

çözülmüş, sosyal hayat vetiresinin her günkü cereyan sahaları genişlemiştir. Hülâsa toplumsal olaylarda, devamlı şekilde *artan* bir hareketlilik dikkate çarpmaktadır.

Bu artan hareketliliği mümkün kılan teknik şartlar umumiyetle bilindiği için, bunların sadece hatırlatmakla yetineceğiz. 1830 tarihine kadar, karada yegâne taşıt vasıtası, binek veya yük hayvanı olarak at, denizlerde ise, kürek ve yelkendi. 1000, 2000, kattâ 3000 yıl önce aynı taşıt vasıtalarının kullanılmış olduğu düşünülürse, ulaştırma tekniğinin uzun yüzyıllar boyunca tamamen duraklamış olduğu, kolayca anlaşılmaktadır. Bu uzun duraklamayı takiben, kısa bir zaman içinde esaslı değişiklikler vuku bulmuştur.

1823 te *George Stephenson*, icadını değerlendirmek gayesile, ilk lokomotif fabrikasını kurmuş; bundan dört yıl önce ise, *Robert Fulton*'un icad etmiş olduğu ilk buharlı gemi okyanusa açılmış ve başarılı bir yolculuk yapmıştı. Hareketliliği arttıran diğer bir önemli âmil, *Samuel Morse*'un icat etmiş olduğu telgraf aynı tarihlerde ortaya çıkmıştır. Bir insan ömrü sonra, Avrupa memleketlerindeki demiryol şebekeleri tamamlanmış ve bütün denizlerde seyreden vapur hatları işletmeye açılmıştır. Modern ulaştırma tekniği tarihçesindeki *ikinci dalga*, 1900 sıralarına tesadüf etmektedir. Bu dalga ile, benzinli motör, uçak ve küçük şehirlerin iç hatlarında ulaştırmayı sağlayan tramvay gelişmiştir.

Bir sosyal yapıda cereyan eden ulaştırma hacminin tümünü, miktar olarak hesaplamak ve günlük ihtiyacı karşılayan mallardan her birinin kaç kilometre katettiğini veya normal bir insanın hayatında katetmiş olduğu yolun bütününi rakamla tesbite kalkışmak, insana hiç şüphesiz sosyolojik bir görüşten çok *empresyonist* bir intiba kazandırmaktadır. Bu fenomenin sosyolojik nüvesi, şu sorulara bağlıdır : Bu insan ve mal hareketlerinin, neveleri nelerdir; hangi hedeflere doğru yönelmektedirler ve bunlara ne gibi istikametler hâkim bulunmaktadır?

Eski devrin mahdut çaplı ve tasarruflu hareketliliğinin cereyan sahası olan ufak kesimlerde dahi, belirli bir yönün hareketliliğe hâkim olduğu görülebilir : Bu safhada taşradan şehirlere doğru bir göç hareketi olmaktadır. Şehirler oldum olası taşra mıntıklarından gelen göç hareketlerinin hedefini teşkil etmişlerdir. Bu göçler ilk zamanlarda şehre yakın bulunan çevrelerden geliyordu. Gerçi her zaman ileri geri hareketlerle gidip gelmeler olmuştur. Fakat bütün bu göç hareketlerinin bilânçosu kaideten şehirler lehine bir kazanç kaydetmektedir.

Dünya tarihinin bütün şehirleri, taşradan gelen daha ufak veya geniş, fakat herhalde devamlı göç hareketlerinden geçinmişler ve *taşra* da, bu göç hareketlerinin sebep olduğu kayıpları, çoğu defa güçlüğüne rastlamaksızın, doğum artışı ile karşılayabilmiştir. Ancak bütün bu göçler, yakın bir çevrede vuku buluyor-

du. Bunun istisnalarını eskiden beri yalnız başkentlerle çok büyük metropoller teşkil ediyorlardı. Buralara eskiden beri, *uzak* mesafelerden memur, saray adamı, askerler, talihlerini denemeğe gelen sanatkârlarla tüccar gibi çeşitli insanlar akın edip duruyorlardı.

Şehre göç suretile beliren bu fenomen, endüstrileşme devrinin başlangıcında yepyeni bir mâna ve kesafet kazanmıştır. 1830 dan bu yana, bütün memleketlerde - bilhassa hızla endüstrileşen yerlerde *şehirleşme*, yani büyük şehirlerin kurulması olayı ile karşı karşıya bulunuyoruz. Bunun mâna ve neticesi şudur: Memleketin şehir nüfusu, genel nüfustan çok daha fazla süratle kabbarmaktadır. Başka bir deyimle, şehir nüfusunun taşra nüfusuna olan nisbeti, şehir lehine gelişmektedir. (1).

Bu şartlar, en bariz bir şekilde büyük şehirler ele alındığı zaman anlaşıl-maktadır. Büyük şehirler, son süratle büyümekte ve genel nüfusun gittikçe artan bir yüzdesi, buralara yığılmaktadır. Milletlerarası ölçülere göre, nüfusu 100.000 i aşan şehirleri *büyük şehir* olarak vasıflandırırırsak, Almanya'nın 1830 da 8, yüz sene sonra ise, 50 büyük şehre sahip olduğunu tesbit edebiliriz. Onun gibi 1830 da büyük şehirlerde oturan Almanların, genel nüfusa nazaran nisbeti % 3 olmasına karşılık, bu nisbetin yüz sene sonra 27 ye çıktığı görülmektedir. Bu durumu başka memleketlerle kıyaslayınca aynı temayülün her yerde mevcut olduğu görülür. Bazı memleketlerde - ilk önce İngiltere'de - büyük şehirlerde oturan nüfusun nisbeti % 30 u aşmaktadır.

Bu mütevazi istatistik sayıları arkasına, çeşitli tabakalardan ibaret bir sosyal olay, daha doğrusu yatay hareketlilik vetiresi saklanmaktadır. Zira büyük şehirler, olağanüstü yüksek bir doğum nisbeti sayesinde, nüfuslarını arttırıp, kendi *güçleriyle* nüfus nisbetini köy ve küçük şehirlerin aleyhine olarak değiştirmemişlerdir. Burada tam aksine bir hâdise ile karşı karşıya bulunmaktayız : Taşra mıntıkları, çoğu defa büyük şehirlerle kıyas götürmez, daha yüksek bir doğum nisbeti göstermektedirler. Büyük şehirlerin gelişmesi, münhasıran göç hareketlerinin bir mahsulü sayılmaktadır. Hem de bu göç hareketlerinin büyük bir kısmı, uzak mesafelerden gelmektedir. Böylece şehre en yakın bir çevreden göç eden insanlar tarafından temsil olunan eski, normal sosyal olaya, büyük şehirleri memleketin dört bir tarafından gelen insanlarla dolduran yeni bir sosyal *gerçeği* katmak lâzımdır.

Bu gelişim vetiresini, bir büyük şehrin nüfusunu, doğum yerine göre tetkike tâbi tutmak suretile, nisbeten basit istatistik metodlarla en ince teferruatına kadar takip etmek mümkündür. Bu takdirde şehirde doğanlarla, göç etmiş olanları ayırmış oluruz. Bu konuda bugünkü Almanya'nın durumu, mülteciler problemi sebebile, son derece karmaşık bir manzara arz etmektedir.

---

(1) Bakınız, Tablo I.

Fakat 1939 yılında yapılan bu nevi bir araştırmaya gayet açık ve vazıh bir netice vermiştir : Kesin istatistik malzemesine dayanmaksızın, sadece istikâmet ve genişliklere göre, bir büyük şehir nüfusunun *üçte birinin*, halen yaşamakta olduğu ikamet yerinde doğmadığı, aksine oraya göçettiği ve bu üçte birden yine üçte birinin, yakın çevrelerden yani etraftaki küçük kasaba ve köylerden geldiği ; buna karşılık göç edenlerden geri kalan üçte ikisinin uzak mesafelerden gelmiş oldukları hesaplanabilmiştir.

Ancak bununla bahis konusu olayı tam kavramış sayılamaz. Büyük şehirde doğmuş olanlardan kaçının, ana ve babasının da orada doğduğunu ve kaçının ebeveyninin göç ettiğini, yani göç hareketinin *kaç nesle* kadar geri uzandığını da tesbit etmemiz gerekir. Böylece çok daha kabarık bir göç miktarı elde edilmektedir. Eğer bir nesil daha geri gidilecek olursa, büyük şehirler nüfusunun yarısından fazlasının, sonradan gelme olduğu anlaşılacaktır.

Şu halde büyük şehir nüfusunun ancak muayyen bir kısmı, uzun zamandan beri oraya yerleşmiş, geri kalanların hepsi, son yıllarda uzaktan veya yakından göç etmiş bulunmaktadır. Buna göre, büyük şehrin büyümesi, yüzbinlere doğru uzanan yatay hareketliliğin mahsulüdür. En fazla büyümüş olan şehirler, en yüksek doğum artışına sahip olanlar değil, en kuvvetli *cezbetme* kuvvetine sahip olanlardır. Bu cezbetme kudretinin çok uzak mesafelere uzanması, aynı zamanda göç vetiresinin kavramış olduğu sahayı da genişletmektedir. Berlin, Londra, New York gibi şehirler, sadece kendi memleketlerinin her bucağından değil, aynı zamanda dünyanın her tarafından göç edenleri nüfuslarına katmışlardır. Bunların son derece süratli gelişmelerini, sadece bu yolda izah etmeğe imkân vardır.

Münferit şehirlerin cazibesi, pek tâbiî olarak ekonomik ve siyasî şartlara göre değişmektedir. Bu sebeble büyük şehirler, eski yerli nüfus ile yeni göç edenler arasındaki münasebete göre, *farklı* bir karakter taşımaktadırlar. Büyük şehir olarak çok eski bir tarihi olan büyük şehirlerle metropoller, nisbeten geniş bir eski sakinler nüvesine sahip bulunmaktadır (İstanbul ve Paris'te olduğu gibi). Süratle büyüyen ve tarihi bakımından yeni sayılan büyük şehirlerde ise, bu nüve çok küçüktür: Mes. Ruhr bölgesinin tipik endüstri şehirlerinde olduğu gibi. Münferit hallerde aynı şehirde üç nesil boyunca oturmuş olan nüfus, şehir nüfusunun ancak dörtde birini teşkil etmektedir.

Şu halde bu şehirler, hemen hemen tamamen sosyal hareketliliğin mahsulüdürler. Bu vetireyi yaygın bir memleket veya bütün dünya çapından hesaplamağa kalkışırsak, milyonlarca insanın milyarlarca kilometre katettikleri anlaşılacaktır: Nitekim son iki nesil boyunca taşradan şehre vâki göç hareketlerine, dünya tarihinin kaydetmiş olduğu büyük göçlerdeki insan sayısını yüzlerce, binlerce defa *geçen kütleler* karışmıştır. İnsanların çoğunun ömrü, nisbeten dar

bir sahada cereyan eden eski devre kıyasla, sosyal hareketliliğin bu yükselişi, sosyal hayatın *yepyeni* bir durumuna işaret etmektedir.

Yatay hareketliliğin belirtileri arasında yer alan ikinci bir istikamet, «Endüstri yığınaşması, endüstri bölgeleri» parolası ile belirtilebilir. Bu ikinci sosyal olay, birinci gelişim vetiresinin daha geniş ölçüde tekrürüdür. Zira bu sahada, sadece münferit şehirler değil, baştan başa *bölgelerin* göç hareketlerine sahne oldukları görülmektedir. Bu olay, aynı zamanda memleketin iskân düzeninde ortalama nüfus kesafetini birkaç misliüne yükselten sık iskân edilmiş bölgeler yaratmaktadır.

Bir memleket, endüstrileşmeden önceki ziraat ve elsanatlarına dayanan durumundan sıyrılıp, endüstrileşmeye doğru geçerse, yeni endüstrilerin *rastgele* bir yere yerleştikleri aslâ görülemez. Aksine çeşitli memleket bölgelerine, sarih bir ayrılma cereyan etmektedir. Bazı bölgeler, tamamen veya büyük ölçüde ziraat kalmakta, hattâ bazen bu ziraat karakter, endüstri bölgelerinin elsanatları üzerinde yaptığı tesir sebebiyle, eskisine nisbetle daha kuvvetle ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık memleketin başka kesimleri endüstrileşmekte, bazı münferit hallerde ise bunlar, *srif* birer endüstri bölgesi haline gelmektedirler. Bu takdirde bütün endüstri müesseseleri, bir bölgeye yığılmakta ve burası tipik bir endüstri sahasına inkilâb etmektedir.

Endüstrinin muayyen bölgelerde toplanmasını davet eden teknik ve ekonomik sebeblere, burada uzun boylu yer vermeyeceğiz. Bunlar, bugün nazarı ekonomi tarafından teferruatlı bir şekilde ele alınmakta ve endüstri merkezlerinin mekân bilgisi konusunu, teşkil etmektedirler. Bu arada tek müessir sebep olmamakla beraber, çok önemli rol oynayan bir *âmil* de, kömür yatakları ve endüstri istihsalinde ham madde veya muharrik kuvvet vazifesini görebilen diğer maddelerin varlığıdır.

Bundan başka müsait ulaştırma merkezleri, yeni endüstri merkezlerinin teşekkülüne elverişli bir zemin teşkil edebileceği gibi, endüstride değerlendirilebilen iş elemanlarının bir yerde toplu olarak bulunması da aynı neticeyi davet edebilir. Burada sözü geçen vetireyi, yalnız sosyolojik bir görüşle, hem de sadece yatay hareketlilik açısından mütalâa etmek dileğindedyiz.

Bu nevi endüstri bölgeleri, 1800 yıllarından itibaren ilk olarak batı ve orta Avrupa'da, daha sonraları dünyanın her yerinde vücut buldular. Tarihi bakımdan en eski endüstri bölgesi, *Glasgow* şehri etrafında ve orta İngiltere'de meydana gelmiştir. Bu bölgeler, 1820 den itibaren sarahatle farkedilebilmektedir. Bunu takiben *Ruhr* bölgesi ile Fransa'nın kuzeyinde ve Belçika'daki endüstri bölgeleri teşekkül etmiş, daha sonraları orta Avrupa'da orta ve yukarı *Rhein* nehri kıyıları, yukarı İtalya, Saksonya, ves. boyunca endüstri merkezleri yayılmıştır. 19 cu yüzyılın ortasından sonra, Birleşik Amerika Devletlerinde

Atlantik kıyısından Orta batı kesimine kadar büyük endüstri yığınlaşmaları vuku bulmuştur. Endüstri sisteminin, 20 ci yüzyılda diğer kıtalara yayılma hâdisesi, oralarda da tipik endüstri kesimlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bütün bu hâdiselerde nüfus kesafeti (yani kilometre kare başına düşen insan sayısı), büyük şehirler hariç dünyanın hiç bir yerinde görülmemiş, ancak yığınlara dayanan bir endüstrinin mümkün kılabileceği bir nisbete erişmiştir. Esas itibariyle ziraî bir ekonomik bünyeye sahip olan bir memleketde, belli bir miktardan fazla insanı muayyen bir sahaya yerleştirmek imkânsızdır. İnsanlar, toprağa bağlı olarak yaşadıkları ve toprağın mahsulünden geçindikleri müddetçe, nüfus kesafeti mahdud kalmaktadır.

Ziraatçılık yapan bir memleketde kilometre kare başına düşen insan miktarı, teksifi ziraat yapılması ve toprak mülkiyeti dağılışının kabarık bir köylü nüfusu için elverişli olması yani esas itibarile orta ve küçük çiftliklerden müteşekkil bulunması halinde de, 50, *azamî* 75 - 80 kişiyi geçemez. Toprağın, bu miktarı aşan göçebe nüfusu barındırabilmesi için, ziraate elsanatları eklenmelidir. Küçük sanatların endüstri şeklini alması, ek nüfus miktarının, olağanüstü ölçüde çoğalmasına sebep olmaktadır. Yeni kurulan her endüstri tesisi, etrafına yüzlerce hattâ binlerce işçi ve müstahdemi, aileleriyle birlikte kendine çekmektedir. Böylece kilometre kare başına düşen nüfus kesafeti, eskisinin 6,8, hattâ 16 misline çıkmaktadır. Kilometrekare başına 250, 300 den fazla insan düşmesi gibi büyük bir nüfus kesafetine, bütün gelişmiş endüstri bölgelerinde rastlamaktayız.

Eğer bir memleketin muhtelif kesimlerdeki nüfus kesafetini, deniz seviyesine göre dağları tasvir eden *kabartma* bir haritaya benzer şekilde tasavvur edersek, bir nevi «nüfus kabartması» elde etmiş olurduk. Bu takdirde kesif bir endüstriye sahip kesimler, yükseklikleri, yani dağları; az gelişmiş bir endüstriye sahip, dolayisile orta bir nüfus seviyesine sahip kesimler, orta kademeleri ve düzlük yerleri ise ziraî kesimleri göstereceklerdir. Bugünün her endüstri bölgesi, böyle bir kabartına manzarası arz etmektedir.

Bu kabartına ancak son 150, daha doğrusu 100 yılda meydana geldiğinden, gelişim vetiresini, sayıca da takip etmek mümkündür. Glasgow etrafındaki saha, 1800 de yani endüstrileşme başlamazdan önce bütün şehirler ve köyler dahil olmak üzere, yarım milyon nüfusa sahipti. 1870 de aynı sahada 1 3/4 milyon insan barınıyordu. Endüstrileşme olayı bölgenin nüfusunu, üç ilâ dört misline çıkarmıştır. O tarihten beri, aynı bölgenin nüfusu, *tekrar iki* misline çıkmıştır.

Bu şartlar, orta İngiltere'nin endüstri bölgelerinde daha bariz bir karakter taşımaktadırlar. Burada endüstrileşme gelişiminin başlangıcında takriben 1,7

milyon insan bulunuyordu. 1870 de bu sayı, 8.5, 1939 da ise 24 milyona yükselmiş bulunmaktadır. Demek oluyor ki aynı sahadaki insan sayısı, 150 yıl içinde 15 misline çıkmıştır. Bu misaller, aynı zamanda nüfus kesafetini kabartma haritalar yolu ile canlandırmağa çalışırken, meydana getirdikleri dağları göz önüne sermektedirler.

Bu olaylar, pek tabii sözü geçen bölgelerin *iskân* şartlarını da, tamamen değiştirmektedir. Gelişim vetiresinin ilk tezahürü, sözü geçen bölgede bulunan şehirlerin olağanüstü büyümesidir. 19 cu yüzyıldan kalma *varoşların*, caddelerini işgal eden kışlaya benzer kira evleri veya bugün vahdetli bir plâna uygun olarak inşa edilmiş büyük apartman blokları, bu gelişimin tipik örnekleridir. Bundan başka civardaki küçük şehirlerle köylerin de, büyük şehrin içinde eridiklerini ve bazı yerlerde hiç yoktan şehir karakterine sahip büyük *iskân* bölgelerinin meydana geldiklerini görüyoruz.

Sonuncu sık, bilhassa büyük bir endüstri müessesesi, taşrada vepveni tesisler ve bunların etrafına işçi meskenleri kurduğu zaman gerçekleşmektedir (Birinci Dünya Harbi sırasında açık bir sahada oksijen istihsal etmek üzere kurulan ve 1920 yıllarında genişletilen LEUNA fabrikaları, yeni *iskân* bölgelerinin yoktan var olmasına mükemmel bir örnektir). Fakat diğer *iskân* sahalarının bünyesi de, bu nevi bir insan akını yüzünden temelinden değişmektedir. Mes. Köyler, tamamen karakterlerini kaybetmekte, herşeyden önce endüstri işçilerini barındıran büyük *iskân* mıntıkları haline gelmektedirler. Bütün bölge şehirleşmekte; küçük kasabalar da, büyük şehirlere has yaşayış itivadlarını benimsemektedirler. Yahut köy ile şehir arasında yer alan garib orta sekiler, âdetta mevcut olmayan küçük şehirlerin *varoşları* teşekkül etmektedirler.

Bu endüstri bölgelerinin, şehire benzer veya şehirleşmiş hatlarından biri de, sözü geçen bütün sahada hâkim olan kesif *seyrisetferdir*. Zira bu *iskân* sisteminin merkezini, büyük endüstri müesseseleri teskil etmektedir. Bunlarla ikâmet yerleri arasında, günde iki defa veya daha sık olarak, endüstrileşme hareketinden önce tasavvur edilemeyecek kadar kesif bir *kiitle trafiği* cereyan etmektedir. Bütün bu tezahürleri, endüstri bölgeleri tarihinde gayet açık ve adım, adım takip etmek mümkündür.

Şehir nüfusunun büyük endüstri bölgelerinin ağırlık merkezi haline gelmesi yüzünden nekadar büyük bir hızla çoğalabildiğine dair; iki örnek daha vermek isteriz: Pamuk mensucatı merkezi *Manchester*, 1800 yıllarında oldukça büyük bir şehirdi, 80.000 nüfusu vardı. 1870 de bu nüfus, 350.000. 1930 da 750.000 e çıkmıştır. Orta İngiltere'nin en büyük demir endüstrisi merkezlerinden biri sayılan *Birmingham*'ın nüfusu, su tempoyu takip ederek artmıştır: 1800 da 75.000; 1870 de 340.000; 1930 da 970.000. Gayet sâkin bir hayat sürmüş olan bazı taşra şehirlerinin veya büyücek köylerin, tek bir asır içinde birkaç yüz

bin nüfusa sahip büyük şehirler haline geldiği de görülmüştür. Mes. *Ruhr* bölgesinde Gelsenkirchen, 1840 da 400 nüfuslu bir köy iken, üç civar köyün katılması ve kömür maden ocaklarının işletilmesi yüzünden, 100.000 nüfuslu bir büyük şehir haline gelmiştir. Birleşik Amerika'da ve Avrupa dışı kıtalardaki yeni endüstri bölgelerinde de buna benzer birçok tezahürlere rastlanmaktadır.

Bütün bu örnekler, yatay hareketlilik (mobilité horizontale) vetireleri ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Nüfus yükselişini meydana getiren sebebler, ilgili mntıkların iç büyümesi olmayıp, dışardan gelen göç hareketleridir. İç nüfus artışına gelince, nüfus kesafetinde bir değişiklik kaydetmeyen veya az nisbetde bir yükseliş gösteren taşranın, kaideten şehirleşmiş endüstri bölgelerine nisbetle, çok daha yüksek bir doğum nisbetine ve fazlalığına sahip olduğu bilinmektedir.

Taşranın bu nüfus artışı, devamlı surette yine kaybolmakta, daha doğrusu endüstri bölgesine doğru kaymaktadır. Bu göç vetirelerinin ölçüsü mes. Almanya'da *Prusya*'nın bazı eyaletlerinde, nüfusunu uzun yıllar boyunca müstakar kalmasına karşılık, genel nüfusun % 80 - 100 nisbetinde artması ile tesbit olunabilir. Demek oluyor ki bütün nüfus artışı, büyük şehirlerle herşeyden önce endüstri bölgelerindeki boşlukları doldurmağa yaramıştır. Bu hareket vetireleri yakından incelendiği zaman, sarıh bazı kanunîlikleri tesbit etmek mümkündür.

Maamafih bu hareketlerin tahlili, kolay değildir. Çünkü burada teşkilâtlı kütle göçleri ile değil, fertlerle münferit ailelerin göç hareketleriyle karşı karşıya bulunmaktayız. Bu arada fazla insan cezbeden her endüstri bölgesinin, muayyen, bir bazı hallerde bir kaç «hinterland» dan faydalandığı görülmektedir. Başka bir deyimle, endüstri bölgesine *akın* eden insan kütleleri, belli mntıklardan gelmektedirler. Bu «hinterland» ların çoğu, ziraî bir karakter taşımakta ve onu muhafaza etmektedirler. Esasen bunlar, bu sebebledir ki, uzun müddet bir muhaceret kaynağı vazifesini görmektedirler.

İskoçya endüstri bölgesinde mes. şu üç safhayı kesin bir şekilde ayırt edilecek durumdayız: *Glasgow*'un içinde ve etrafında bir endüstri bölgesi kurulmağa başladığı zaman, ilk önce civar bölgelerdeki şehirlerin artan nüfusu, buraya akın etmişti. Endüstrileşmeden önce *İskoçya*'nın bu derin vadisi, yüksek bir doğum nisbetine sahip ve yetişen gençliğine çiftliklerde bir istikbal sağlyamayan tipik bir ziraî bölge idi. Üzerinde tasarruf edilebilecek boş toprak bulunmadığı cihetle, muhaceret etmiyen bir nevi köy proletaryasına sahip bulunuyordu. Yeni kurulan endüstri, iş imkânları sağlar sağlamaz, *Glasgow* ve etrafındaki küçük endüstri şehirlerine doğru kuvvetli bir göç hareketi başladı.

Bunu tipik bir yakın göç hareketi olarak vasıflandırabiliriz : Endüstri mntıkası ilk önce, 100 kilometrelik bir çevreyi kaplıyan bir sahaya tesir etmiş

ti. Fakat çok geçmeden bu vetire, daha ileriye doğru uzandı. *İskoçya* vadilerinde barınan insan kaynağı, kâfi gelmemeğe, bu yüzden ikinci merhale olarak, *İskoçya*'nın kuzeyine, geniş ölçüde koyunculukla geçinilen yaylalara başvurulmağa başlandı. Bu bölgede de, doğum nisbeti ve nüfus kesafeti yüksekti. Böylece bu kesim de, *Glasgow* bölgesinin *ikinci hinterland*'ı haline geldi. Başka bir deyimle, her yıl dağ köylerinden binlerce erkek, bunlar arasında bilhassa genç nesil, şehirlere akın edip, endüstri işçileri kafilesine katıldılar.

Fakat yine çok geçmeden *üçüncü* bir gelişim safhası belirdi. Daha 1820 yılından itibaren, çoğunluğu kalifiye olmayan fakat bir kısmı da tecrübeli işçi olan birçok *İrlandalı*'nın *İskoçya*'daki endüstri bölgesine göç ettikleri tesbit olunabilir - (İrlanda'da eskiden beri gelişmiş bir el dokuması sanatı mevcuttur). Esasen İrlanda, bütün 19 cu yüzyıl boyunca, adanın ekonomik ve siyasî şartları sebebiyle, kuvvetli bir göç hareketine sahne olmuştur. Bu yüzyılda da bir kaç milyon *İrlandalı*, bilhassa *Amerika*'ya hicret etmişlerdir. Fakat 19 cu yüzyılın başında İrlanda, önce *İskoçya*'daki daha sonrada Orta İngiltere'deki endüstri bölgelerinin bir numaralı hinterlandını teşkil etmiştir.

Endüstri bölgelerinin meydana gelişinde uzak mesafeli göç hareketlerinin tesiri ile, bu vetirede muayyen bir hinterlandın rolüne ait diğer öğretici bir örnek, *Ruhr* bölgesidir. Buraya bilhassa 1870 den itibaren, *Prusya*'nın doğu illerinden, yani doğu ve batı *Prusya*'dan *Pomeranya*'dan, *Silezya*'dan devamlı ve geniş bir göç hareketi cereyan etmiştir. Bu göç hareketi 700. 800 hattâ 1000 kilometrelik bir mesafeyi içine alan bir sahayı kaplamıştır. Eğer *Ren* ve *Westfalya* endüstri bölgelerindeki büyük tesisler işçilerinin *menşeleri* araştırılırsa, bunların çoğunun, isimlerinin de işaret ettiği gibi, *Doğu Almanya*'dan hicret ettikleri görülecektir.

Pek tâbiî bunlar, uzak göç hareketlerinin son derece *karmaşık* dokusunun, ancak bir kısmını teşkil etmektedirler. Bukadar yaygın bir göç vetiresinde, gerek menşe, gerek seyir bakımından karmaşık çeşitli yönler saklıdır. Fakat, bilhassa *Ren* ve *Westfalya* bölgesi misallerinde, Almanya'nın doğu bölgelerinden vaki uzak göç hareketlerinin *payı* büyüktür. Bugün Almanya'da, İkinci Dünya Harbinin bir neticesi olarak, çeşitli memleket köşelerine mensup insanların karışması hâdisesi, diğer Alman endüstri bölgelerinde, hele *Ruhr* bölgesinde uzun yıllar önce cereyan etmişti.

Büyük şehirlerin gelişmesi ve endüstri bölgelerinin kurulması, yatay hareketliliğin büyük problemlerine dahil en önemli iki konudur. Bu alandaki diğer tezahürlerden, mes. şehirler içi trafiğin kesifleşmesi olayı ile ikamet ve iş yerleri arasındaki rakkas hareketlerine ileride temas edilecektir.

Sosyal hareketlilik mefhumu, mekân dahilindeki hareketleri kavramakla kalmayıp, aynı zamanda sosyal mevki ve düzende olup biten hareketleri de, içine almaktadır. «Dikey» hareketlilik, işte bu noktada yatay hareketlilikten ayrılmaktadır. Bu konu ile ilgili problem çevresinden, yine *iki belli konuyu* işlemekle yetineceğiz. Bunları, «tabakalaşma» ve «sosyal yükseliş ve iniş» parolaları ile vasıflandırmak mümkündür.

Şimdiye kadar bahis konusu olan sırf mekân dahilinde olup biten hareketler, birçok hallerde ilgili insanın sosyal tabaka değişimine de bağlıdır: İnsanlar, bir yerden bir yere, mes. köyden şehre göç ettikleri zaman, sosyal mevkilerinde, mes. mesleklerinde, çalışma ve yaşayış tarzlarında, sınıf mensubiyetlerinde de, bir *değişiklik* olmaktadır. Bu herşeyden önce, kütle halindeki göç hareketlerinde mes. insanları ziraat bir hinterlanddan cezbeden bir endüstri bölgesinin kuruluşunda variddir. Bu insanlar, doğup büyüdüğü yerde çiftlik ağasının genç oğulları veya uşakları yahut yarıcı sınıfta ziraatle meşgul oluyorlar veyahutda köy hayatı ile yakından ilgili olup mes. sanatkâr olarak iş görüyorlardı. Hülâsa bu insanlar, köyün sağlamakta olduğu çeşitli ziraat faaliyetlerine ve bizzatî köyün hayatına iştirak edebiliyorlardı.

Büyük bir şehre veya bir endüstri bölgesine hicret, yani uzaklara götüren bir göç hareketi bunların *eski âlemleri* ile olan münasebetlerinin kesilmesine sebep olmaktadır. Böylece bu insanlar, sadece bir mekân değil, aynı zamanda sosyal bir muhit değişikliğine de maruz kalmaktadırlar. Göç edenlerin büyük bir kısmı, bu şartlar altında fabrika işçisi olmaktadır. Göçmenin bütün meslekî hayatı, bir darbe ile tamamen değişik bir hüviyet kazanmaktadır: Ziraat faaliyet yerine, makina başında çalışma ; köy evi yerine şehirleşmiş bir bölge veya büyük şehrin kocaman bir binasında kiracı sınıfta oturma; çeşitli aynî yardımların kesilmesi ve sırf gündeliğe dayanan maddî bir hayatın idamesi gibi olaylar, çok derinlere kadar işleyen sosyal değişikliklerdir. Bu hallerde eski muhitten kalma tip ve özellikler, bir müddet sonra *silinmektedir*. Bu hâdise, bazen çok süratle cereyan etmektedir. Öyle ki, ilk gelen yeni nesil, yepyeni sosyal şartlar altında yetişmektedir.

Bu durum, mekân dahilindeki göç hareketinin ziraat iş tarzından endüstri çalışma tarzına geçişte olduğu kadar, cezrî bir meslek değişimine bağlı olmadığı zamanlarda da aynıdır. Endüstri bölgelerini kalabalıklaştıran insan kaynakları, çoğu defa el sanatlarından geçinmekte idiler. Bu suretle el dokumacıları, mensucat işçileri, demirci ve çilingirler, demir endüstrisi işçileri haline getirilmişler, onun gibi marangozlar da mobilya fabrikaları tarafından istihdam edilmişlerdir.

Endüstrileşme *tarihi* boyunca şu tipik gelişim vetireleri, dalga halinde tekkerrür etmektedir: Muayyen el sanatları, endüstri tesislerinin rekabeti karşısında mağlup olmakta veya hiç değilse, sahalarını insan mevcudlarını eritecek kadar daraltmaktadırlar. Bu yoldan ekonomik bağımsızlıklarını kaybeden el sanatkârları ve çocukları, endüstri işçilerine katılma zorunda kalmaktadırlar.

Yer yer süratle gelişen endüstri merkezlerinin kalifiye olmayan işçi *ihtiyaçlarını* geniş ölçüde akın eden köylülerden; buna karşılık zarurî kalifiye işçilerini, endüstri yolundan imal edilen kütle istihsalinin rekabeti karşısında inkiraz etme veya tahdide uğrama zorunda kalan, dolayısıyla endüstri hesabına hazır iş kuvvetleri sağlıyan el sanatkârlarından temin etmekte oldukları, sarahaten müşahade edilmektedir. *Esasen* endüstri işçileri, ancak makine kullanan büyük işletmelerin ortaya çıkmasıyla beliren bir cemiyet sınıfıdır. Bununla beraber, bu sınıf belirdikten hemen sonra, yani birkaç yılda milyonları aşan sayıları bulmuştur.

Böyle bir sınıf, ancak bir *tabakalaşma* vetiresi, değişik bir sosyal muhite mensup insanların yeni bir sosyal tabakanın tipi haline gelmesi sayesinde mümkündür. Başka bir deyimle yeni cemiyet sınıfı, bir *erime* vetiresinin mahsulüdür. Endüstri işçilerinin sınıfını teşkil eden iki bellibaşlı kaynak, sarıh bir şekilde tefrik olunabilmektedir : bunlardan birincisi, toprak mülkiyetinin elverişsiz dağılımı veya toprak darlığı sebebiyle, bağımsız bir köy hayatı kuramamış olan köylüler, yarıncılar ve köylerin barındıramadıkları fazla nüfustan; ikincisi, dayanaksız kalan ve endüstrileşme yüzünden ekonomik şansları kaybelmiş olan el sanatları mensuplarından ibarettir. Bu sınıfı besleyen *üçüncü kaynak*, ancak ikinci üçüncü, hattâ dördüncü nesilde ortaya çıkmaktadır. Bu üçüncü kaynak, sözü geçen sosyal tabakayı, bilhassa endüstrileşme hareketinin başlangıç safhasında sayıca son derece süratle kabartmış olan yüksek doğum nisbetidir.

Şuhalde sosyal tabakalaşmalar yüzünden, yeni bir cemiyet sınıfının meydana gelişi, yalnız doğrudan doğruya bu harekete maruz kalanı değil, aynı zamanda bütün cemiyet *uzviyetini* büyük bir değişikliğe uğratmaktadır. Denilebilir ki sınıf bünyesi, işçi sınıfının ortaya çıkmasıyla alt kademelerden başlayarak gelişmiş ve buradan hareketle, bütün toplumsal düzeni içten içe değiştirmiştir.

Böyle hallerde, sosyal düzenin başka yerlerinde de, büyük çapta tabaka değişimleri olmaktadır. Böylece eski cemiyet zümreleri, yepyeni bir duruma getirilmekte veya sosyal düzendeki ağırlık merkezleri, sosyal bir mevki değişmesi yahut tabaka değişimi mânasına gelecek şekilde kaydırılmaktadır. Buna endüstrileşme devrinde, el sanatkârlarının durumunu *örnek* olarak alabiliriz.

Endüstrileşmeden önceki devirde, el sanatkârları zümresi şehir nüfusunun nüvesini teşkil ediyor ve tüccarlar, memurlarla serbest mesleklerin yanı başın-

da burjuvazinin geniş kütlesini temsil ediyorlardı. Bu zümre, 19 cu yüzyılın yarısına yakın bir zamana kadar, tamamen emin bir ekonomik mevkie ve sağlam bir sosyal statüye sahipti. El sanatlarının yanibaşında mevcut sayılı *imalâthaneler*, belirli küçük sanatlara inhisar ettiği cihetle, bu zümre, küçük sanatlar alanında tam bir hâkimiyete malikti. Klâsik Alman şiiirlerinin kaynağını teşkil etmiş olan sosyolojik temelin bünyesi ele alınacak olursa, el sanatkârlarının bu arada önemli bir toplumsal faktör teşkil ettikleri, aynı zamanda *kültürel* gayretlerin taşıyıcısı oldukları görülmektedir.

Bu cemiyet tabakası, 19 cu yüzyılın ortasından itibaren kuvvetli bir değişime maruz kalmıştır. Sözü geçen tabaka değişimi olayı, bu hâdisede ne yatay ne de dikey hareketlilikle, yani diğer bir sosyal tabakaya geçişle ilgili değildir. İnsanlar, dış görünüşlerine bakılırsa, gerek mahallî gerek zümrevî mânada *eski yerlerinde* kaldılar. Fakat bütün tabakanın sosyal durumu, *köklü* bir değişikliğe tâbi oldu. El sanatkârlarının durumu, cemiyet bünyesi bakımından, farklı bir hal aldı, önemleri azaldı.

O zamana kadar el sanatkârlarının çalışma alanına dahil olan bazı istihsal çeşitlerini, fabrikalar devir aldılar. Böylece bazı el sanatları, tamamen ortadan kalktı. Başka bir deyimle bu sanatı devam ettirenler veya bu sanata ileride intisab etmeği düşünenler, *başka* sosyal tabakalara, büyük ölçüde işçi sınıfına geçtiler. Biraz önce diğer cephesinden incelediğimiz vetire. işte budur. Bugün soyadı olarak yaşamağa devam eden dikiş iğnesi, düğme, bıçak gibi eski el sanatları isimlerinden, bu eşyanın fabrikada kütle halinde istihsaline başlanmasından sonra, hangi sanat dallarının tasfiyeye uğradıklarını kolayca takip edebiliriz.

Başka birçok el sanatlarının istihsal alanı da, ilgili endüstri tarafından ihhak olundu. Bununla beraber, bu el sanatları tamamen ortadan kalkmayıp, daha mahdud bir sahaya doğru yöneltildiler. Bunlar arasında, tamir (mes. bugün normal olarak ayakkabı imal etmeyen, yalnız pençe ve tamir yapan kunduracılık gibi). veya takma *işleri* (sadece fabrika tarafından imal edilen kilit ve kapı menteşelerini takan çilingirlik gibi) zikredilebilir. Daha başka hallerde el sanatkârları, eski imalât faaliyetlerini bırakıp, sadece satışla meşgul oldular. Mes. bir büyük şehirdeki saraç, sadece deri eşyalar satmakta ve gereğinde bunları tamir etmektedir. Onun gibi bir büyük şehrin ekmekçisi münhasıran değilse bile - dükkânında fabrikadan gelen ekmekle, belli bir marka taşıyan ambalajlı bisküvi paketleri satmaktadır.

Yine daha başka el sanatları, olduğu gibi kalmışlar, fakat bunların âmilleri el sanatları mefhumuna dahil sayılan *bağsız* bir imalâthane sahibi olmaktan çıkmışlardır. Bunlar, kalifye işçi sifatile büyük bir endüstri tesisinde vazife almışlardır. Mes. bir otomobil veya vagon fabrikasında çalışan *döşemeciler*, bü-

yük bir inşaat firmasında götürü hesabı çalışan *camcular* gibi. El sanatkârları zümresi, dört bir yandan daraltılmış bulunmaktadırlar. Bu zümre, ya istihsal alanını tamamen kaybetmiştir veya bir sınırlanmaya uğramıştır yahutta bağımsızlığını kaybetmiştir.

19 cu yüzyılın ortasına doğru bu gelişim vetirelerinin cereyan tarzı farke edildiği ve tehdit edilen el sanatları, devletten yardım talebinde buldukları zaman, sosyal politika ile meşgul olanlar, «teminatlı» el sanatlarının listesini hazırlamışlardır. Bu listelerde kütle istihsalinin zararı dokunabileceğine ihtimal verilmeyen el sanatları, *sıralanmış* bulunuyordu. Fakat çok geçmeden bu listelerin yürürlükten kalkmış oldukları anlaşıldı. Endüstri, ilgili malı makine yardımı ile imal yolundan doğrudan doğruya veya el emeği ile meydana getirilen eski mallar yerine, yeni değişik eşyayı *ikâme* suretile vasıtalı olarak, bu sahalara kısa bir zaman içinde nüfuz etmiştir. Arabacının eski sanatı, büyük ölçüde arabanın yerine otomobilin geçmesiyle, inkiraz bulmuştur.

Gerçi el sanatlarının *ergeç* tamamen söneceği *kehaneti*, hiç bir surette gerçekleşmemiştir. Nitekim bazı sahalarda yepyeni el sanatları ortaya çıkmıştır. Daha başka yerlerde de, el sanatları, makine imalâtı ile işbirliği yapmak suretile, yaşama kudretini isbat etmiştir. Fakat endüstrileşmeden önceki devirle yapılan *tarafsız* bir kıyaslama, bu zümrenin sosyal bünyede işgal etmiş olduğu mevkiin, yüz yıl öncesine nisbetle çok daha mahdud ve farklı olduğunu göstermektedir. Bu da bir sosyal tabaka değişimidir. Yalnız burada insanlar, bir sosyal tabakanın diğerine geçecekleri yerde, sosyal tabakanın statü *değerinde* önemli bir değişiklik olmuştur.

Bu mânada sosyal tabaka değişimlerine, sosyal tarihte olağanüstü sık rastlanılabilir. Bunlar, teknik şartların veya siyasî kudret münasebetlerinin farklı bir durum arz ettikleri her yerde, ortaya çıkmaktadırlar. Zira sosyal yapıyı teşkil eden muhtelif sınıf veya zümreler, bu nevi değişikliklere, *kaideten* esit ölçüde değil, değişik nisbet ve mânada maruz kalırlar. Böylece bu değişiklikler bir kısmına zarar, diğer kısmına ise fayda getirmektedir. Bunun zarurî neticesi olarak, sosyal tabakaların *karşılıklı* münasebeti, muayyen bir şekilde âyarlanmaktadır.

Bunun tarihî bir örneği olarak, ortacağda bütün Avrupa memleketlerinde sosyal kalkınma ve siyasî bünyede önemli bir organ rolünü oynamış olan *şövalyelik* zümresi gösterilebilir. Şövalyelerin sosyal mevki, esas itibarıyla, o devirdeki harb tekniğinin atlı ve ağır silâhlı muharibin ordunun nüvesini teşkil ettiği ve müessir savunma silâhları ile techiz olunan sağlam bir kaleve başanlı şekilde hücum edilemeyeceği gibi mülâhazalarına dayanıyordu. İlk önce 1500 yıllarında ortaya çıkan yeni silâh tekniği, şövalyeliği askerî görevinden tecrid suretile, *lüzumsuz* bir hale koymuştur. Bu tarihten itibaren uzun menzilli atış

silâhları ile teçhiz olunan piyade, ordunun ağırlık merkezini teşkil etmekte ve kalelerin mukavemeti, topçu kuvvetleri ile kolayca kırılabilir. 16 ıncı yüzyılın bütün Avrupa memleketlerinin kültür ve sosyal tarihinde bu zümrenin nasıl önemini kaybettiği, ya tamamen ortadan kalktığı veya sosyal mânada itibarını kaybettiği yahutta *yepyeni ödevler* başarmağa (dolayısıyla tamamen farklı toplumsal bir mevki işgal etmeğe) zorlandığı, açıkça takib olunabilmektedir.

Bu değişime, tabii harp tekniğinin geçirmiş olduğu tahavvülden gayri muhtelif başka saikler, bu arada bilhassa müstakar bir ordu ve *bürokratik* usullere göre yetiştirilmiş bir memur mekanizmasına sahip modern devlet de önemli tesirler icra etmiştir. Bu nevi sosyal tabaka değişimlere, ticaret yollarının farklı bir *rota* takip etmesi, paraların değerden düşürülmesi, siyasî tedbirlerin alınması veya hukukî nizamda tâdillerin yapılması (mes. Birleşik Amerika Devletinde çıkarılan esaret aleyhtarı kanunlarında olduğu gibi)nevinden saikler de, sebep olabilir. Son yıllarda bu önemli sosyal tabaka değişimi, sosyal statüsü geniş ölçüde mülkiyete dayanan *burjuvazide* cereyan etmiştir. Servetlerin erimesi ile, burjuvazinin büyük bir kısmı, mevkiini kaybetmiş ve başka bir sosyal tabakaya kayma zorunda kalmıştır.

§ 3 — *Dikey hareketlilik: Sosyal yükseliş ve iniş*

Bu bölümde bir cemiyet düzeninde bazı fert veya ailelerin bir sosyal tabakadan diğerine geçtiklerini, daha yüksek bir tabakaya yükseldiklerini veya daha aşağı bulunan bir kademeye, indiklerini ve bu halin, *istisnai* bir durum olmayıp, devamlı bir tezahür olduğunu izah etmeğe çalışacağız. Sosyal yapı, sosyal tabakalar arasında duruma göre, daha kuvvetli veya daha zayıf olan bir mübadeleye imkân vermektedir. Bir cemiyet düzeninin içinde *dikey* hareketlilik olup olmadığı, varsa bunun nevi ve derecesinin ne olduğu, yatay hareketlilik kadar önemlidir ve bu cemiyet düzeninin dolayısıyla sosyal hayatın belli-başlı karakteristiğini teşkil etmektedir. Bunu en iyi bir şekilde canlandırmak için birbirine zıd iki kutbu temsil eden örnekler verelim.

Bunlardan biri, bir *kast* düzeni ile canlandırılabilir. Sıkı bir kast sisteminde bir insanın, doğmuş bulunduğu kastdan bir diğerine geçmesi imkânsızdır. Burada yükseliş veya iniş anlamında bir sosyal hareketlilik mevcut değildir. Diğer örnek ise, çok liberal bir toplum düzeni olabilir. Burada hâkim olan eşit kanunlar ve demokratik hayat tarzı sayesinde, her insan yalnız prensip itibarile değil, gerçekten de her mevkie yükselebilir ve mes. menşe esasına göre zümrevî farklılaşmalar aslâ bahis konusu değildir. Yine böyle bir cemiyet düzeninde, hayata büro garsonu olarak atılan ve bu arada bir mesleğin inceliklerini öğrendikten sonra büyük bir müteşebbis veya nüfuzlu bir politikacı olarak ortaya çıkan «self made = kendi kendini yetiştirmiş» *adam*, sadece bir roman kahramanı değil, bir gerçektir: Bu nevi bir sosyal durum, temayül itibarile es-

kiden beri Birleşik Devletlerde ve şimdi de yeni kurulan bazı memleketlerde mevcuttur.

İçinde bulunduğumuz kültür çevresi cemiyet düzeninin, umumiyetle yüksek bir sosyal hareketliliğe, sosyal tarihin eski devirlerine nisbetle çok daha geniş *yükselme* imkânlarına sahip olduğu söylenebilir. Bir insanın meslekî mevcikiini verasetle intikal ettiren eski örfî ve kanunî bağlantıların çoğu, artık ya tamamen ortadan kalkmış veya esaslı bir surette çözülmüştür.

Gerçi bugün de, veraset yolu ile intikal eden meslekler vardır. Bunlara bilhassa çiftlik veya firma gibi muayyen bir mülkiyet bahis konusu olduğu zamanlarda rastlanır. Ancak mesleklerin verasetle intikali prensibi, eskisine nisbetle çok gerilemiştir. Zümre cemiyetinde bazı yüksek meslek neveleri, ancak muayyen *zümre* mensuplarına açık, buna karşılık diğer zümre mensuplarına kapalı tutuluyordu.

Zümre nizamının dağılışından sonra da bazı gelenekler muhafaza edilmiştir. Hukukî yoldan desteklenmeyen bu geleneklere uyularak muayyen zümreler tarafından *makbul* sayılan mesleklere, nesiller boyunca rağbet gösterilmiş, buna karşılık zümrenin tasvibini kazanmayan işler, itibar düşürücü olarak ihmal edilmişlerdir. Bununla beraber, bu nevi tekelci durumları koruyan hukukî kaideler *bertaraf* edilmiş, böylece hiç değilse herkese istidad, kabiliyet ve enerjisinin elverdiğini nisbetde, istediği hareket noktasından başlamak şartile *dilediği* hedefe ulaşma imkânı açılmıştır. Sosyal şansların her nevi tahdidinden kurtarılması modern hayatın demokratik şekillenmesine dahildir ve anayasaların birçoğu tarafından *teminata* kavuşturulmuştu.

Bununla beraber şansların gerçek, eşitliği, tabii bâki kalmıştır. Bunun sebebi servet, tahsil gibi sosyal hareket noktalarının değişikliğinde saklıdır. Fakat burada da, haklar eşitliğinin şekli teminatı gibi demokratik bir prensibi, muhteva bakımından geliştirmek imkânı mevcuttur. Bugün bu imkânı, birçok yerlerde anayasa yolu ile ve *müessesevi* bakımdan değerlendirilmektedir. Başka bir ifade ile bütün vatandaşların bütün mevkilere yükselme şanslarını daha müessir kılmak için, çeşitli tedbirlere başvurulmaktadır. Hareket noktaları, ister müsait ister gayri müsait olsun, bütün istidad sahiplerine sosyal yükselmeyi, ekonomik yönden mümkün kılan okul ücretleri muafiyeti, burs veya işletmelerle âmme müesseselerinin terfi imkânlarını teşkilâtlandırma hususları, hep bu *gayeye* teveccüh eden tedbirlerdir. Sosyal yükselmeyi, tahrik eden kuvvet, daima fertden gelmelidir. Dikey hareketliliğin gelişmesi de, bu muharrik kuvvetin, yeter sayıda insanlara müessir bir hale gelmesine bağlıdır.

Fakat bu güne kadarki tecrübeler, bize *iki* noktayı aydınlatmaktadır. Bunlardan birincisi, bizzat ferdin sosyal sahada yükselme arzusunun, hele çocuklarına böyle bir yükselmeyi temin dileğinin; içinde bulunduğumuz cemiyetde

son derece kuvvetli bir saik haline gelişidir. Modern aile üzerinde yapılan incelemeler, bu saikin, cemiyetin bütün tabakalarındaki yaşayış tarzı ile, ekonomik sevkü idare bakımından, son derece büyük bir önem taşıdığını isbat etmektedir. Netekim devamlı olarak sosyal yükselme uğruna tahditler göze alınmakta, fedakârlıklar yapılmaktadır. *Doğum* tahdidi ve doğumların düzenlenmesi gibi çok taraflı bir fenomenin tahlili de birçok hallerde daha iyi bir hayat standardı sağlama, birçok hallerde ise, çocuklara daha kaliteli bir tahsil sayesinde sosyal bir yükselme imkânı verme saiklerine irca edilebilmektedir.

Tecrübelerin açıkladığı *ikinci* bir nokta, sosyal yükseliş vetirelerinin, çoktan beri sadece ferdin imkânlarına terkedilmeyip, ayrıca âmme vasıtaları ile teşkilâtlandırılmakta olması gerçeğidir. Bugünkü toplumsal hayatın bir karakteristiğini teşkil eden *had* yükselme hareketliliği, ancak bu yoldan izah olunabilir. Seçilme ve yükselmeyi sağlıyan muayyen yolların açılmasına hizmet eden *teşkilât* kurma ve yaratma fenomeni, çok eskidir. En eski toplum düzenleri de, buna ait birçok örneklerle doludur.

Amerikan sosyolojisi, bu teşkilâtlanma vakasını belirten çok canlı bir mefhum yaratmıştır. Amerikan sosyolojisi, bu olayı, »elevator = asansör« tâbiri ile ifade etmektedir. Buna göre, cemiyetin *müessesevî* sistemi, fertleri bir sosyal mevkiden diğerine götüren bazı yollar daha doğrusu sosyal taşıt vasıtaları ihdas etmiştir. Bunları kullanmasını bilen veya bunlara kabul edilmek için konulan şartları dolduran, yükselmektedir.

«Elevator = asansör» tâbirini çok geniş tutarsak, sosyal tarihin birçok büyük teşkilâtı, mes: Avrupa'da yeni çağın başlangıcı devrindeki mutlakiyetçi hükümdarların *bürokrasi* de, buna dahil olmaktadır. Zira zikredilen bu bürokrasi sistemi, burjuvazi çevrelerindeki istidadları keşfetmeğe, yetiştirmeğe ve onları yüksek idarî mevkilere doğru terfi ettirmeğe yarıyordu. Hattâ bazı yerlerde bir «makam asaleti = noblesse de robe» ihdas edilmiştir. Doğuş esasına göre asaleti tamamlama gayesini güden ve ona karşı bir *muvazene* unsuru teşkil eden bu asalet sistemi, zümre cemiyetine dayanan sosyal düzenin diğer kısımlarında olduğu gibi, zümrevî yükselmeyi temin eden bir yol teşkil ediyordu.

Buna ait diğer bir önemli örnek, *katolik* kilisesidir. Sıkı bir hiyeraşiye dayanan katolik kilisesi, gerçek halde son derece demokratik bir yapıdır. Zira bu yapı dahilinde, *Abuzzia* dağlarından gelen bir küçük çoban veya meçhul bir rahibin kardinal mevkiine kadar yükselmesi görülmüş hâdiselerdendir.

Çoğu defa »elevator = asansör« tâbiri daha dar bir anlamda, yani esas devlet nizamının yanbaşıında önemli siyasî makamlara yükselmeyi mümkün kılan modern *müesseseleri* ifade için de kullanılmaktadır. Bu müesseseler arasında, mes. parlâmanter bir anayasa teminatı altında bulunan siyasî partiler, sendikalar ve diğer büyük birlikler yer almaktadırlar. Daha başka sosyologlar

bu terimle, ilk başta *serbest* rekabete dayanan ve bütün taliblere açık tutulan usulleri, mes. ilân ve müsabaka yolu ile memuriyetlerin tevcihini, ihale ve tahhütlerin dağılımını kast ederler.

Dikey hareketlilik konusuna, prensibe taallû eden daha *iki* hususun ilâvesini zarurî görüyoruz. Bunlardan birisi, problematiğine ve kullanmış olduğu metodlara, diğeri ise halihazır endüstri cemiyetinin bünyesine ve sosyal hareketliliğin bürünmüş olduğu şekle aittir.

Dikey hareketlilikten bahis ve bunun hacmini tâyin edebilmek için, ilk önce toplumsal düzende yer alan sosyal tabakaları tesbit etmek ve karşılıklı şekilde sınırlandırmak lâzımdır. Zira dikey hareketlilik, daima bir sosyal tabakadan diğere *geçiş* vetiresini teşkil etmektedir. Kesin surette birbirinden ayrılan tabakaların çokluğu, bu vetire ile onun nazarı bakımdan kavranılmasının peşin şartını teşkil etmektedir. Tabaka sistemi, dikey hareketlilik vetirelerini aksettiren bir *aga* benzetmektedir.

Gerçek halde endüstri cemiyetlerindeki sosyal tabakalar, zümre veya saf sınıf cemiyetinde olduğu gibi, *kesin* anahatlarla birbirinden ayrılmamaktadır. Cemiyet düzeni, daha önce bahsettiğimiz düzenlenmiş orta sınıf cemiyet tipine yaklaştığı nisbetde, geçişlerin akıcılığı artmakta, bu yüzden sosyal tabakaların herhangi bir kıstasla tefriki güçleşmektedir. Bu güçlük, bugün umumiyetle her yerde duyulmakta ve kendini, sosyal yükseliş ve inişin *kanuniliği* sorulmadığı, sadece modern bir sosyal uzviyet kat yapısının mefhumları arandığı yerde dahi, hissettirmektedir.

İstatistikte kullanılan «iktisaden bağımsız» veya «tâbi» gibi terimler, bu maksadı ifade hususunda kifayetsizdirler. Markist sınıf tâbiri ise, istihsal vasıtalarının gerçek sahibi olup olmama kıstasına âyarlanmıştır. Meslek sahiplerinden büyük bir çoğunluğun istihsal vasıtalarına sahip olmaması, olağan bir hal sayılmaya başladıktan sonra, bu *kıstas* da muteber olmaktan çıkmıştır

Esasen «iktisadî bağımsızlık» tâbiri kalifiye olmiyan işçi ile, yüksek ölçüde kalifiye işçi arasındaki büyük *farklaşmayı* da, belirtecek kudrette değildir. Bugünkü şartlara uygun düşen bir tabakalar şeması, hiç değilse, eski devirlerdeki sınıf bünyesini kesecek şekilde kurulmalıdır. *Theodor Geiger*'in, 1920 - 30 yıllarında Danimarka'lularla Almanlar tarafından toplanan malzeme yardımıyla, 1830 yılları endüstri cemiyetine ait sosyal bünyeyi belirtmek üzere meydana getirdiği tabakalar şemasının, büyük ölçüde *değersizliği* artık anlaşılmıştır. Bunun başlıca sebebi, *T. Geiger*'in, fazlasıyla eskimiş kategorilerden hareket etmesidir.

Bu alanda bir seri yeni denemelere girişilmiştir. Bu arada sosyal hareketlilik vetiresini belirten ağ problemi, bugün en hararetli bir tartışma konusu haline gelmiştir. Girişilen yeni tecrübelerin çoğu, asıl sosyal tabakaları, yani dikey

üst üste yatan durumları formüle etmeye çalışmamakta, daha ziyade *meslek* muhtevası açısından büyük nüfus grupları teşkiline çalışmaktadırlar. Bu teşebbüsün izi. mes. İngiliz sosyologu *Colin Clark*'ın tanınmış projesinde görülmektedir.

C. *Clark*, umumî olarak, aşağıdaki grupları, yekdiğerinden tefrik etmektedir : 1 — Aslı müstahsiller, 2 — El sanatları, 3 — Eğitim gayesine ve kültürel maksatlara mahsus hizmetler başta her türlü idareci, tasarruf edici ve yöneltici faaliyetlerde bulunanlar. Bunlar esasında şüphesiz birer sosyal tabaka sayılamazlar. Bu sebeble, böyle bir şema, belki sosyal yükselme ve inme vetiresini belirtme konusunda kifayetli olmayabilir. Fakat hiç olmazsa genel sosyal hareketlilik *hacmini*, yükseliş açısından daha çok toplumsal gruplar arasındaki mübadele bakımından belirtmeğe yarayabilir.

Buna bir örnek olmak üzere *Colin Clark*'tan hareketle, Fransa, Almanya ve Birleşik Devletlerde «istikrar» (yahut hareketliliğin ölçüsü) üzerinde mukayeseli bir etüd yapan *Herbert Luthy* adlı Fransız sosyologunun eserini zikredebiliriz. *Luthy*, her defasında babanın mesleği ile oğul veya torunların meslekleri arasında bir *orantı* kurmakta, neticede *Colin*'in şemasına uygun olarak, üç grup teşkil etmektedir : A) Ziraatçiler, B) İşçiler, C) Ötekiler, Bu mefhumda geniş ölçüde serbest mesleklerle bağımsız orta tabaka, memur ve müstahdemler yer almaktadır.

Araştırılan konu, şu esas etrafında toplanmaktadır : Grup A ya mensub 100 kişiden, kaç tanesinin çocukları aynı grupta kalmakta; kaç tanesi, grup B ve C ye geçmektedir? Birleşik Amerika'da alınan sonuç yuvarlak sayılarla şöyledir :

		A	B	C
Grup	A	38	39	23
»	B	4	61	25
»	C	4	25	71

Almanya'ya ait sayılar şunlardır :

		A	B	C
Grup	A	69	19	12
»	B	10	60	30
»	C	—	20	80

Fransa'ya ait sayılar da şunlardır :

		A	B	C
Grup	A	71	13	16
»	B	10	55	35
»	C	9	18	73

Bu üç sayı sırasının mukayesesi, bahsi geçen her iki Avrupa memleketinde sosyal hareketliliğin hayli *yüksek* olduğunu göstermektedir. Amerikan cemiyetinin ise olağanüstü yüksek bir sosyal hareketliliğe sahip olduğu, bukün artık iddia edilemez. Göze batan tek önemli *fark*, Amerika'da, köylü daha doğrusu çiftçi çocuklarından büyük bir kısmının, her iki gruba geçmeleridir. Bunun mânası, herşeyden önce Amerikan cemiyetinde ziraî nüfusun süratli bir tempo da azalmakta olduğu; buna karşılık Almanya ve Fransa'da köylülerin, hâlâ genel nüfusun nisbeten müstakar bir kısmını teşkil etmekte bulunduğudur.

Diğer gruplar arasındaki geçişler, hemen hemen *aynıdır*. Bu arada bil-hassa Grup C ye geçen işçi çocuklarının, başka bir deyimle sosyal bakımdan yükselenlerin, Avrupa memleketlerinde, Amerika'da olduğu kadar yüksekliği dikkati çekmektedir. Şu kadar ki, Amerika'daki işçiler, çok farklı ve yüksek bir gelire sahiptirler. C grubuna dahil çocukların işçi grubuna geçiş nisbeti de, üç memleket de hemen hemen *eşit* bir seviyededir.

Bütün bunlar, sadece sosyal gruplar arasındaki insan mübadelesinin geçişe müsait olan *açıklılık* esasını, daha doğrusu fransız sosyolojisinin «ouverture» diye adlandırdığı sosyal kısmî gruplar arasındaki açıklık derecesini ifade etmektedirler. Esasında sosyal yükselme meselesine, bu yoldan kesin bir şekilde temas edilmemektedir. Mes. Ziraî bir faaliyetden, grup C de bulunan bir meslek mevkiine geçişin, sosyal bir yükseliş olup olmadığı, münakaşa götürür bir meseledir. Bu halin, her münferit hâdisede yeniden tahkik edilmesi gerekir.

Bunun *aksi* de varid olabilir. Muayyen bir cemiyetde olup biten yükseliş ve aynı nisbetde iniş vetiresinin sayı genişliği, kesafet ve alanı tesbit edilebilmek, için, herşeyden önce, üst ve alt yapılar açısından, sosyal tabakaların kesin bir *şemasına* ihtiyaç vardır. Bu şema, mümkün olduğu kadar çok kademe ihtiva etmelidir. Zira yükseliş vetirelerinin büyük bir kısmı, sadece bir veya birkaç kademeye kadar uzanmakta, bunlar, ancak çok kademeli bir şema yardımı ile kavranılabilmektedirler.

Daha eski cemiyet düzenlerinde de, *kusursuz* bir kademe sisteminin tesbiti, daima güçlük yaratmıştır. Bunun belli başlı sebebi, bir sosyal tabaka mensubunun, daha yüksek veya aşağı bir kademede olduğunu tesbit eden *kıstasların*, çeşitli olmaları ve bazen birbirleriyle kesişmeleridir. Ücret kıstası da, sosyal değerlendirme ile bir uygunluk arzetmemektedir. Nitekim mes. muayyen bir sosyal mevki, gelir durumu diğer mevkilerin seviyesinden çok aşağı da olsa, bir yükselme hedefi teşkil edebilir. Yani böyle bir yere geçiş de, umumiyetle bir sosyal yükselme şeklinde telâkki olunabilir.

Amme şuurunda münferit mesleklerin sosyal değeri konusunda son zamanlarda bazı memleketlerde yapılan *anketler* de bununla ilgilidir. Bunlar ilgiye

değer neticeler vermekle beraber, bizim burada uğraştığımız tabaka şeması işinden daha çok halk efkârı araştırmalarına taallük eden bilgilerdir. (1)

Bu güçlük, bugünkü cemiyet nizamında mevcut sosyal yükselme meselesini ele almak istediğimiz zaman büsbütün artmaktadır. Bununla dikey hareketlilik bahsine ilâve etmek istediğimiz ikinci konuya gelmiş bulunuyoruz.

Bugünkü âyarlanmış orta sınıf cemiyetinde, daha önce gördüğümüz üzere, çeşitli gelir nevelerinin kesiştiği, işçi gündelikleri memur ve müstahdem maaşları ile orta çap serbest gelirinin çarpıştığı, oldukça geniş bir *kesim* teşekkül etmektedir. Bunlar birbirine aynen benzememekle beraber, gittikçe artan nisbetde ortaya doğru kaymakta ve böylece çeşitli gelir nevelerini kesen bir sürü ufak kademelerden müteşekkil bir sistem ortaya çıkmaktadır.

Bunun birinci önemli neticesi, insanların büyük çoğunluğunun meslekî gayeleri ile ilgili pratik davranışlarında, *gelir* saikinin hâkim bir hale gelmesidir. Mesleklerin sosyal değerlendirmesinde rol oynayan diğer saikler, bu arada tamamen silinmemekte; fakat çeşitli meslekî faaliyetlerin gelir bakımından birleştiği ve meslek içi bir yükselme, imkânını sağladığı yani bir farklılaşmayı geliştirdiği nisbetde, bunlar, ikinci plânda kalmaktadır.

Modern cemiyette yükselme vetiresinin şekillenmesinde en önemli unsur, gelir yüksekliğinin küçük ve fark edilmeyen kademeleşmesidir. Bunun sebebi, bu kademelerin insanların büyük çoğunluğu için arzu edilen ve bir çok hallerde pratik olarak erişilebilen bir *mahiyet* taşımalarıdır. Modern iş âlemi, bir çok yerlerde daha doğrusu hemen hemen her yerde, insanın her noktadan hareketle «bir şeyler başarabileceği» esasına göre kurulmuştur. Burada «Bir şeyler başarabilmek» ten maksat, buhrana karşı koyabilmeyi ve biraz daha yüksek bir ücret sağlamayı mümkün kılan bir mevkie geçebilmektir. İçinde yaşadığımız cemiyetin hareketlilik derecesi, gerek pratik olarak imkân çerçevesine giren gerek gerçekten vukûa gelen yükselmeler bakımından, çok geniş ve yüksektir. Yalnız burada, tamamen değişik bir sosyal tabakaya yükselmeye hacet kalmaksızın, sadece gelir cetvelinden bir, iki veya üç kademelik bir *tırmanış* bahis konusudur. Asıl muharrik kuvvet, esasen bu kademelerin istikrarıdır. Bu sebeble mes. büyük işletmelerin çoğu, bugün iş teşkilâtlarına, *bilerek* bu nevi yükselme imkânları dahil etmektedirler.

Fakat gelir cetvelinin bu ufak kademeleri, sadece arzu edilir ve erişilir olmakla kalmayıp, aynı zamanda *hayatî* bir önem taşımaktadırlar. Bu hal onların

Not : 1) Amme şuurunda münferit mesleklerin sosyal değeri konusunda Siyasal Bilgiler Fakültesinde de küçük bir etüd hazırlanmıştır. Bu mevzuuların ne şekilde ele alındığını görmek isteyenler. «Yetişen Türk İdarecileri», Hazırlayan Dr. A. T. J. Matthews Çeviren: Dr. Nermin Abadan. İdari İlimler Enstitüsü Yayını No. 1, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1955 etüdüne bakabilirler. Ayrıca aynı konunun halkefkârı araştırmaları ile münasebeti meselesinde «Halkefkârı mefhumu ve tesir sahaları», Dr. Nermin Abadan, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1956 etüdü önemli ipuçları vermektedir.

muharik kuvvetinin esasını teşkil etmektedir. Çünkü gelir, hayat standardı demektir. Gelirin yükselmesi de, genel olarak mevcut hayat standardında, daha geniş bir paye ve imkâna ulaşma mânasına gelmektedir.

Bu konuda modern toplum düzeninin diğer bir özelliği istihlâk itiyadlarının kuvvetle denkleşmesi ve bilhassa istihlâke ait zümrevî bağlantı ve normların ortadan kalkmasıdır. Daha önceki bütün toplum düzenlerinde, münferit sosyal tabakalara muayyen istihlâk talep ve itiyatları tanınmıştır. Bu devre ait «İhtiyaç istihkakı» mefhumuna, gerek muayyen zümre mensuplarına belli bir istihlâki lâyük görme veya lüzumlu bulma; gerekse bunu başka zümreler için yasak telâkki etme mânaları dahildir. Bütün bu bağlantılar, bugün pratik olarak ortadan kalkmış ve herşey herkese arzedilmiş bulunmaktadır.

Esasen endüstri sistemi, artan ölçüde fazla malı, âmmenin istihlâk eşyaları haline getirme esasına dayanmaktadır. Arzedilen hayat standardına katılmayı tâyin eden tek faktör, *satınalma* gücüdür. İşte bu, modern yükselme vetiresinde gelir saikinin hâkimiyetini izaha yarayan diğer bir husustur. Buna ayrıca kütle istihsalinde, fiyat tesbiti bakımından, cüzzî de olsa sayısız kademelerin teşkiline önem verildiği hususu da eklenmelidir. Bunun en iyi örneği konfeksiyon eşyalarıdır. Konfeksiyon, aynı modaaya uygun eşyayı, en ucuzundan en pahalı modeline kadar, çeşitli fiyat seviyelerinde imale imkân vermektedir.

Başka bir deyimle istihsal, gelir cetvelinin devamlı kademelerini aynen takip etmektedir. Bu kademeler, böylece sosyal yükselme gayreti bakımından büsbütün önemli bir hale gelmektedirler. Çünkü bunlar, safha safha gerçekleştirilmesi hemen mümkün bir hayat seviyesinin artışı, temsil etmektedirler. Üstelik bu farklar - küçük de olsalar - herşeyden önce serbest istihlâkin emrine âmade olan haddin fark edilir bir genişlemesini teşkil ederler. Pratik bir ifade ile bunlar, biraz daha iyi kaliteli bir mağaza, biraz daha pahalı bir tatil seyahati, biraz daha fazla yer alan motörlü vasıtalar şeklinde ifade olunabilirler. Bütün bu hususlar, toplu olarak, bugün Batı dünyasında dikey hareketliliği meydana getiren karakteristik *anahatları* teşkil etmektedirler. Bu arada tahlilimizi cemiyetde, sosyal yapının «orta şeridini» teşkil eden tabakalar üzerinde teksif etmekle yetindik. Fakat bu *şerit*, çok geniştir. Münferit milletlerde değişmekle beraber, bu şerit genel nüfusun hiç değilse yarısını, bazen de üçte ikisini içine almaktadır.

Dikey hareketliliğe dahil olan diğer bir önemli probleme burada hiç yer vermedik. Bu konu «elite = seçkinler» parolası ile vasıflandırılabilir. Bu mevzu, daha çok *siyaset* sosyolojisine taallük etmektedir.

KÖY, ŞEHİR VE BÜYÜK ŞEHİR

§ I — Ziraat sosyolojisi

Bir memleketin *iskân* düzeni, toplumsal düzenler bünyesi ile bariz, hem de *çifte* mânalı bir münasebet halindedir: Mevcut bir *iskân* düzeni, herşeyden önce, grupların teşekkülüne ve münasebetlerinin kurulma veya bozulmasına, insanların birleşme ve ayrılmaları şeklinde müessir olmaktadır. Belli bir *iskân* düzeni, her halde insanların sosyal davranışına tesir ve birlikte yaşama tarzlarını tâyin etmektedir.

Bundan başka böyle bir düzen, mevcut bir sosyal durumun görünür ifadesidir. Başka bir deyimle, bu durumun *mekân âlemine* aksettirilmesidir. Sosyoloji alanında bilgi kazanmış bakışlarla, bir memleketi dolaşan veya üzerinden uçan kimse, *iskân* manzarasından gözle görünür bir sosyolojik tablo elde etmektedir. Her 5 - 10 kilometre başında, bölünme tarzından köy ekonomisine ait bir işletmeye delâlet eden tarlalarla çevrilmiş 80 - 100 hanelik bir köy, bu memleketin sosyal bünyesi hakkında önemli bilgiler verebilmektedir. Onun gibi büyük, vahdetli bir şekilde sürülmüş arazi içerisinde küçük kulübelerle çevrili malikâneler veya tarlalar ortasında münferit duran çiftlikler de, aynı konuda mânalı ip uçları teşkil etmektedirler. Keza şehirlerin mes. Batı Almanya ve Fransa'da olduğu gibi sayısız küçük şehirlerin memleketin her tarafına serpilmiş olması, veya Hindistan ve Çinde olduğu gibi, çok parsellenmiş ziraî toprakların ortasında birkaç büyük şehrin toplanması, bir memleketin sosyal bünyesi bakımından çok şeyler ifade etmektedir.

Nihayet ziraî bir muhitde fabrika bacaları, maden ocakları tesisleri veya yüksek fırınların yanı başında yer yer ziraî bakımdan değerlendirilmemiş köy evleriyle bezenmiş bir arazi tipinin bulunması, köyle şehrin girift bir şekilde iç içe girmesi, köy ekonomisi işletmelerile, küçük sanatların, hattâ kısmen endüstri çalışma tarzının mezc edilmiş olduğuna işaret teskil ettiği cihetle, sosyal bünye bakımından da, son derece önemli sayılmaktadır.

Bütün bu örnekler, beşerî *iskân*'ın ana şekillerini vasıflandıрмаğa yarayan ve sosyolojinin de hareket noktasını teşkil eden köy, şehir, büyük şehir gibi

mefhumların, çoktan beri göründükleri kadar *tek mânalı* olmadıklarını göstermektedir. Bu müşahade, bilhassa köy için doğrudur. Bir köy, sosyolojik bakımdan son derece değişik muhtevalara sahip olabilir. Bu iddianın doğruluğu, Doğudan iltica eden göçmenler problemi, bir tarafa bırakılsa dahi, Almanya gibi bir memleketin köylerine ilk bakıldığı zaman anlaşılmaktadır.

Buralarda, daha önceleri hiç şüphesiz gerçek köylerle çiftliklerden başka farklı köy tipleri vardı. Bunların bir kısmı, çok eskiden daha doğrusu endüstri gelişiminin başlangıcından beri, mevcuttur. Bu köylerin yerli nüfusunun büyük bir kısmı, köy ekonomisi tipi işletmelerle meşgul olmayıp, belli bir ev sanatından geçiniyordu. Bu ev sanatı, umumiyetle tek bir köye has olmayıp, bütün *bölgeye* şâmil: Mes. oyuncak, müzik âletleri, eldiven dikişi ves. gibi el sanatları.

Almanya'nın dağlık ve ormanlık bölgelerinin birçok köyleri, esasen bu el sanatları olmaksızın, aslâ geçinemezlerdi. Endüstrileşme çağında, buna, kendi bölgesinde bir veya birkaç fabrikası olan, yani bir endüstrinin merkezi haline ulaşan ve içinde çoğu köylerden gelen fabrika işçileri yaşayan köylerle bir madden ocağı veya endüstri tesisi gibi *uzak* bir endüstri merkezinde çalışan işçilere iskân bölgesi ödevini gören köyler katılmıştır. Bu sonuncu iki halde köyün nüfusunu, geniş ölçüde ziraat bir faaliyeti ya hiç ifa etmeyen veya onu yardımcı bir iş tarzı, sayan, köylü olmayan endüstri veya ev işçileri teşkil etmektedir. Şuhalde halihazırdaki köylerin tahlili, bize her defasında tamamen değişik nüfus tereküp tarzları göstermektedir. Bu bakımdan «rural sociology» karşılığı olarak köy sosyolojisi, hiç bir suretle *ziraat* sosyolojisi ile, bir tutulmamalıdır. Çünkü Ziraat sosyolojisi, millî hayatın ziraat sektörünün incelemeleri le meşgul olmaktadır.

Fakat «köy» ve «ziraat nüfus» mefhumları ile ilgili esas problem, küçük sanatlar endüstrisinin, köyde *müessir* faktörler haline gelmeleriyle başlamaktadır. Bu problem, ziraat nüfusunun bünyesinde. Bu münasebetle halen milletlerarası alanda «ziraat sosyolojisi» diye vasıflandırılan *bu dalın* meydana gelişi ve tarihçesi hakkında kısa bir izahda bulunma zarureti belirlemektedir.

Köylerin hayat tarzı ve köyün sosyal bünyesine karşı, sosyolojik *ilgi*, doğrudan doğruya *J. j. Rousseau*'ya bağlı olarak, sonra da romantiklerin tesiri altında 18 inci yüzyılın sonunda başlamıştır. Ziraat sosyolojisinin bu en eski şekli, şehirden hareketle geliştirilmiş, yani onun bir *tezadı* olarak tasavvur edilmiştir. Ziraat sosyolojisi köylü yaşayışını, şehir hayatının rasyonel teşkilatlanma usullerine zıd olarak, içinde eski, köklü, gelişmiş hayat şekillerini değiştirmeden muhafaza eden bir hayat sahası gibi ele almaktadır. En eski ziraat sosyologlarından birkaçı, başlangıçtan itibaren köylülerin temsil ettikleri eski, yerli hayat âleminin kuvvetli değişmeler, kısmen de gerileme tehlikeleri ile karşılaştığını fark etmişlerdir.

Fakat bu idrak, onların *romantik* görüşünü kuvvetlendirmiş ve taşra halkı ile şehir medeniyeti arasındaki tezdaların belirtilip, nazarı alanda işlenmesine sebep olmuştur. Bu konuda istisnai bir mevki işgal eden *Justus Möser*'dir. O da, aşağı Saksonya'daki münferit çiftliklerdeki köylü nüfusunun ideal tasavvurunu çizmeye çalışmıştır. Ancak *Möser* günün ekonomik ve sosyal realitesinin objektif bir müşahidi sıfatıyla, aslı bir hayat tarzının gerilemesini sadece romantik bir tezahür olarak değil, aynı zamanda günün şartları karşısında zarurî bir *bünye* değişikliği olarak karşılamak ister.

Eski ziraat sosyolojisinin gelişimi bakımından, - öteden beri burjuva ile işçilerin hareket kuvvetlerine karşılık, köylülerle aristokrasi zümrelerinin, cemiyetin *müstakar* kuvvetini temsil ettiklerini ve burjuva toplum düzeninde de bünyelerini muhafaza ettiklerini iddia eden W. H. *Biehl*'in tesiri, büyük olmuştur. Böylece taşra halkı ile şehir nüfusu, romantik bir düşünceye uygun olarak, bir sisteme yol açan prensip haline yükseltilmiştir.

Köylü hayat tarzının cevherinde saklı azim ve tabiiğe ait görüş, böylece bütün ziraat sosyolojisi literatürüne hâkim olmaktadır. Şehir ve köy arasındaki *tezdân* belirtilmesi, hattâ bazan aşırı bir şekilde tebarüz ettirilmesi, «ce-maat» mefhumu ile bilhassa köyü kasteden *F. Tönnies* de açık bir mahiyet almaktadır. Bu arada her memleketde ve tarihin her devrinde, tabiatı eşyadan, yani köy işletmesi ile yaşayış tarzından ileri gelen ve öteden beri mevcut olup bundan sonra da devam edecek, dolayısıyla değişmeden muhafaza edilecek *ebedî* bir köylü ana şekline ait görüş, daima önemli bir rol oynamıştır.

Umumî kanaate göre, bu «ebedî» köylülük tarihten önceki devirden itibaren, *ayrı* iki vakıanın birleşmesinden meydana gelmiştir; Bunlardan birisi ziraatçılık, yani ekili nebatların yetiştirilmesi; diğeri de göçebelik eden çobanların hayvancılığıdır. Bu iki cereyanın birleştirilmesi, birçok yerlerde ehli hayvanları, umumiyetle öküzleri sapan ve sap arabasına koşmak suretile sapan ziraatini benimseyen çiftçiliği meydana getirmiştir. Bu ekonomik şekil, ihtiva etmiş olduğu cebredici *iç* kanunluğu sebebiyle sosyolojik ana bünyesini mes. aile nizamını, komşuluk birliklerini her yerde kabul ettirmekte ve varlığını tamamen değişik bir muhitde de, olduğu gibi muhafaza etmektedir.

Tarih felsefesi «ebedî» köylülük tezi ile etraflı bir şekilde meşgul olmuştur. Nitekim *O. Spengler* e göre, bütün tarihî hareketler şehirlerden gelmişlerdir. Tarih, esas itibarile şehirlerin tarihidir. Buna karşılık köylülük, «tarihî olmayan» bir sosyal vakadır. Köylüler her zaman tarihî olayların hücumuna maruz kalmışlardır. Fakat bu olaylar, hiç bir zaman köylülüğün esas bünyesini *değiştirmeye* muvaffak da olamamışlardır.

Şurasını hemen belirtmeliyiz ki, *modern* ziraat sosyolojisi, bu tezden tamamen ayrılmıştır. Esasen modern ziraat sosyolojisi, ancak «ebedî bir köylülü-

gün» var olduğu tasavvurundan ve ondan ileri gelen tartışmalardan vazgeçtikten sonra, esas problemlerini ele alma imkânını bulmuştur. Ziraat sosyolojisi, bu münasebetle iki *noktay* belirtmiştir. Bunlardan birinci noktayı şöyle özetlemek mümkündür. Ziraat ekonomisine ait tek bir ana şekil yoktur; birkaç ana şekil vardır. Dolayısıyla köyün birkaç ana bünyesi vardır. Bunlar da *daima tarihi* bir *gelişime* tâbi olarak, çeşitli tipler yaratırlar.

Bu görüş, köylülüğün tarihi olmayan bir tezahür olduğu şeklindeki iddiayı, ortadan kaldırmaktadır. Aksine her ziraî sosyal bünye, karmaşık, bazen binlerce yıl sürmüş, kaynakları malûm gelişim vetirelerinin mahsulüdür. *Max Weber*, ana eserinin bir yerinde, köy halkının içinde bulunduğu sosyal bünyenin ana şekillerini bütün dünyayı kaplayan ve bütün tarihi kateden bir sistematik halinde tasvir etmiştir. *M. Weber*, sekiz ana tip tesbit etmekte, bunları da tâli kollara ayırmaktadır. Esas itibarile Fransa, Güney ve Batı Almanya, İskandinavya'da; kısmen güneybatı Rusya (tâbi devletleştirmeden önce) ve bazı değişikliklerle modern Çin'le Hindistan'da görülen «Bäuerliche Besitzerwirtschaft = Mülk sahibi köylü işletmesi» bu *tipler* arasında en fazla bilinenidir. *M. Weber*, bu tipin ebedî köylülük modelinin teşekkülünde rol oynadığını, fakat bu mefhumun yalnız olduğunu, belli tarihi vakıalarla uzun gelişmelerin mahsulü olarak daha hiç değilse bir *düzine* değişik tiplerin bulunduğunu kaydetmektedir.

Diğer esas tipler arasında misal olarak şunları sayabiliriz: Eski Çin, kısmen Rusya ve Balkan memleketlerinde rastlanılan «ziraî ev birliği ve sop işletmesi» Bu tip bir işletmede, büyük bir aile birliği, muayyen bir sahayı *müştereken* işletmektedir. Bu aile birliğine, daima kan akrabası olmayan yabancı unsurlar da dahildir. Diğer bir değişik tip, İrlanda İtalya ve Güney Fransa'da rastlanan, eski çağlarda *helenistik* doğunun esas yapısını teşkil eden, *yarıcıların* işletmekte oldukları «icar esasına dayanan işletme = Rentengrundherrschaft» sistemidir.

Bundan başka hür olmayan işçiler, çoğu defa «esirlerle idare edilen büyük çiftlikler» tipi vardır. Bu tip, eski Roma'da ve Kartaca'da hâkimdi. Buna yeni çağlarda 1860 yılına kadar, Birleşik Amerika Devletlerinin Güney eyaletlerinde ve başka sömürgelerde rastlanıyordu. Nihayet «Çiftlik idaresi = *Gutswirtschaft*» nin *çeşitli* şekilleri vardır.

M. Weber, bunlardan bilhassa ikisi üzerinde durmakta ve bunları çiftlik sahibinin ziraî işletmeyi bizzat idare etmesine veya İngiltere'de çok defa olduğu gibi idareyi başkalarına bırakmasına göre birbirinden ayırmaktadır. Bu tiplerden birincisine, Almanya'nın doğu illerinde, Polonya'da ve Bolşevik idaresinden önceki batı Rusya'da rastlanıyordu. *M. Weber*, ziraat işletmelerine ait sistematik izahlarında, bunlardan hepsinin, ancak kısmen *saf* ekonomik sebeb-

lere dayandığını (mes. ormandan kazanılan arazi ile sulandırmadan faydalanan bölgeler arasındaki farkta olduğu gibi); çoğunun, «tarihî kader» lere irca edilebileceğini ve *zirai sistemde*, eyaletlerin siyasî, tarihî gelişimleri, savunma tarzları ves. gibi âmillerin aksettiklerini ileri sürmektedir.

Böylece modern ziraat sosyolojisinin, *birinci* büyük problem sahasının ana hatlarını çizmiş bulunuyoruz. Bu saha, zirai sektörde hâkim bulunan, yani ziraatle uğraşanların kalkınmasında rol oynayan - sosyal bünyelerin tahlillerile meşgul olmaktadır. Yukarda belirttiğimiz noktaların açıkladığı üzere, bu bünyeler, ancak *tarihî* bir zemine dayanmak suretile incelenebilir. Ziraat sosyolojisi, bu kısımlarda daima ziraat tarihî, hattâ onun dışında umumî tarih araştırmaları ile ilgilenmek zorundadır.

Modern ziraat sosyolojisi literatürü yakından gözden geçirildiği zaman, *ikinci* bir problem sahası daha ortaya çıkmaktadır. Bu ikinci problem sahası, bugün Amerika'da olduğu kadar Fransa ve Almanya'da da köy sosyolojisinin (*rural sociology*) âlaka *mihrakı* haline gelmektedir. Bu meselelerle meşgul olanların araştırdıkları nokta, herşeyden önce endüstri sektörünün, köylüler üzerinde yarattığı *tesirlerdir*. Başka bir deyimle, endüstri gelişmesinin şartları karşısında, köy ve taşranın sosyal bünyesinde ne gibi değişiklikler meydana gelmiştir?

Endüstri sistemi ile memleketin zirai bünyesi arasındaki münasebetlerin değişik bir mahiyet taşıdığı, gün geçtikçe daha vazih bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu münasebeti perçinleyen âmillerden birisi, «yatay hareketlilik» ve «*hinterland*» terimleri ile daha önceden belirttiğimiz üzere - *taşra* halkının, endüstri toplumunu besleyen insan kaynağını teşkil etmesi, diğeri ise, endüstri sisteminin köye ve onun sosyal düzeni üzerine derin tesirler icra etmesidir. Bu sonuncu tesir, sadece endüstrinin doğrudan doğruya bazı bölgeleri ilhak etmesinden, yani endüstrinin taşra merkezlerini geliştirip bu yoldan ilgili bölgelerin, *saf zirai* karakterini değiştirmesinden ve taşra halkının, artan ölçüde endüstri eşyalarına tâbi kılınmasından ibaret değildir.

Endüstrinin taşra üzerindeki en *önemli* tesiri, endüstri bölgelerinde geliştirilen düşünce ve yaşayış tarzlarını, doğrudan doğruya taşraya *aktarması* ve böylece köy halkının muhtar bünyesine içten nüfuz etmesidir. Bütün endüstri memleketlerinde âşikâr bir mahiyet taşıyan bu gelişim vetiresi, gittikçe artan ölçüde, ziraat sosyolojisinin alâka *mihrakı* haline gelmektedir. Bu da açıkça görüldüğü üzere, *tarihî* bir gelişim vetiresidir. Ancak bu vetire son yüzyılda, daha doğrusu son yıllarda hızlanmıştır. Bugünkü problemler, eski ziraat sosyolojisine nisbetle tamamen değişmiştir. Hiç kimse, halen şehir ve köy âlemlerini, tamamen değişik veya birbirine zıd iki hayat çevresi olarak tasavvur etmemektedir. *Aksine* bunların karşılıklı münasebetleri, birbirlerine nüfuz etmeleri ve

üst üste tabakalaşmaları meseleleri, umumî âlâkanın mihrakını teşkil etmektedir.

Böylece bugünkü ziraat sosyolojisinin *ikili* bir ödevi olduğu anlaşılacaktır. Bu ödevlerden birincisi, köy âlemine ait tipik sosyal bünyeleri meydana çıkarmaktır. Bunu yaparken ziraat sosyolojisi, tarihî olmayan, âdeta tarih dışı bir köylülüğe doğru yönelmiyecek; aksine münferit kültür çevrelerinde gelişmiş olan tarihî zemine dayanarak köy cemiyet düzeninin karakteristik şekillerini bulmağa çalışacaktır.

Ziraat sosyolojisinin ikinci ödevi, endüstri cemiyetinin tesir gölgesi altına düşmüş *taşranın*, sosyal bünyesinde olup biten değişiklikleri tesbit etmektir. Bu iki problem alanına ait birkaç misal verelim. Birinci problem alanına ait tek bir örnek vermekle yetineceğiz. Bu *örnek*, bize en yakın duran Avrupa köylüsünün karakteristik bünyesini gösterecektir. Bunun her yerde eşit ölçüde *geçer* bir tip olmayıp; aksine birçok tarihî şartlara bağlı bir tezahür olduğu bugün hemen her yerde kabul edilmektedir. Sosyal tarihçiler, mes. *Otto Brunner* bu nokta üzerinde ısrarla durmuştur. Avrupa köylülüğünün, sosyal yapısını geliştirmiş olan tarihî vetirenin burada ancak en önemli safha ve âmillerine işaret edebileceğiz.

Ana hatlariyle Roma kaynaklarında beliren ve Ortaçağın ilk yüzyıllarında tam teşekkül eden eski *cermen* ziraatî statüsünden tarihin bütün erken devirleri için, tipik ve aslı bir sosyal yapı çıkarılmak istenmiştir. Bilhassa «Almende» müessesesinde beliren bu sosyal yapıda toprak, dağıtılıp münferit çiftlikler halinde işletileceği yerde, *ortak* mülkiyet olarak kullanılmaktadır. Bu *hal*, insanlığın bütün ziraatî statülerinin başlamış oldukları farzolan *komünizmin* menşei olarak yorumlanmak istenmiştir.

Bu tez, bugün artık hiç bir şekilde müdafaa edilemez. Avrupa'nın ziraatî statüsünün en erken şekillerinde dahi, kavimlerin göçleri ile toprak fetihlerinin gerektirmiş olduğu özel tarihî şartların akisleri görülmektedir. Bu inkişaf, tarihî kaynaklarda 8 inci yüzyıldan itibaren takip edilebilmektedir. Bu gelişim vetiresinin en karakteristik *emaresi*, ziraatî faaliyetin hububat yetiştirme üzerine toplanmasıdır. Başka bir deyimle, bu sistemde toprak, *cermen* köylüsünün avcı, hayvan yetiştirici ve aynı zamanda muharip olduğu ilk çağlara nisbetle, daha fazla işletilmektedir.

Teksifî ziraatçiliğin yayılmasında en önemli âmil, *üç tarlalı* ziraate geçiş, yani arazinin kış ekimi, yaz ekimi ve nadas esasına göre işlenmesi olmuştur. Köy toprakları, ancak o tarihten itibaren meşhur üç tarla haline bölünmüşlerdir. Yine köy işletmesinin büyüklüğünü tayin eden Hufe adlı ölçü, bu tarihte taayyün etmiştir. (Hufe bir nevi arazi ölçüsüdür). Böylece münferit çiftliklere ait olan toprak, yani bu çiftliğe dahil bulunan iş elemanlarının işletecekleri

arazi ile orman ve meralardan istifade hakkı, devamlı *hukukan* bölünmez bir *vahdet* haline gelmiştir. Bu «*Hufe*» nizamı ile tarla statüsü sistemi İngiltere ve İskandinavya'ya kadar bütün Orta Avrupa'da; muayyen bir sınıra kadar Akdeniz bölgelerinde; 13 üncü ve 14 üncü yüzyılda ise, Polonya ve Macaristan'a yayılmıştır.

Tarihçiler, bu ziraî *statünün* sebep ve yaratıcılarının bugün kesin şekilde ve her türlü şüpheden âri olarak, araştırılabilen ve araştırılması gereken bir tarihi mahsül olduğunu tesbit etmiş bulunuyorlar. Sözü geçen sistem, çok *ince* hesaplara dayanmaktadır: Ziraî statünün bütün unsurları, iyi tasarlanmış bir münasebet halinde bulunuyorlar. Bu statü bir yandan ziraî topraklarla meraların ayrılmasının çit ve sınır taşlarına ihtiyaç göstermesi, öteyandan münferit çiftliklere ait tarlaların da plânlı ve düzenli bir işletmeye muhtaç bulunması sebebiyle, kesin ve sabit kaideler ihtiva etmektedir. Bu sistem, bütünü sevkedici bir kuvveti, *teşebbüs* kabiliyetini ele alan bir kimseyi gerektirmektedir. Böyle bir sistem kendi kendine gelişmemektedir. Bu sevk ve idareyi sağlayan kuvvetin ise, *derebeylik* olduğu, bugün artık anlaşılmıştır. Derebeylik ile köy ve köylü, Ortaçağın ilk başlangıcından beri, en yakın bir münasebet halinde bulunuyordu. Bu yakın ilgi 18 ci yüzyıla kadar açık toprakların işletilmesine tesir etmiştir.

Derebeylik, bilindiği üzere, köylerin toprakları üzerinde bir üstün mülkiyet hakkına sahip *hâkim* bir zümreden ibarettir. Köylü mülk sahibi, burada sadece bir kiracı veya başkaların mülkünü işleten yabancı bir iş elemanı gibi değildir. Aksine kendisine ait araziye işletmekle beraber, tamamen *hiir* değildir. Çünkü o, derebeyine ya bazı mahsulleri vermek veya bazı hizmetlerde bulunmak yahutda *her iki* mükellefiyeti birlikte yerine getirmek zorundadır.

Bu derebeylikler, kavimlerin göç hareketile ilgili olduğu nisbetde, Ortaçağın başlangıcından itibaren bilhassa harb münasebetlerinden mülhem olarak, Avrupa'nın her tarafında gelişmişlerdir.

Toprağı işleten köylü, o devirde harb hizmetleri için celbedilmemekte; *Karolingler* devrinden itibaren ise, ordunun süvari kısmına alınmamakta; olsa olsa savunma maksatları için koruculuğa çağrılmaktadırlar.. Bütün siyasi ve askerî ödevler, derebeylere, bilhassa aristokrasiye geçmektedir. Her tarafta ayrıca *ruhban* derebeylikleri de vardı. Bu derebeylerin, rasyonel bir şekilde bölünmüş tarlaları ve müşterek mülkün kullanılış tarzı ile temayüz eden «*Hufe*» lerden mürekkep köye has karakteristik sosyal statüyü yaratmış olan *faal* kuvvet oldukları anlaşılmaktadır.

Ortaçağ Avrupa'sında, bulunan başka bir çok yerlerde, *serbest* bir köylülük, yani derebeylik rejimine tâbi olmayan köylüler de vardı. Bu çeşit serbest köylülere, İtalya, İspanya, Fransa'da; Alman imparatorluğu topraklarında, İn-

giltere ve İskandinavya'da; fakat her zaman ancak *muayyen* bölgelerde rastlanmaktadır. Bunların hürriyeti, derebeylerine değil, doğrudan doğruya hükümdarlara, kral veya prenze *tâbi* olmalarından ibaretti. Bir çok yerlerde bunlara, «homines regis» = «Kralın adamları» adı verilirdi.

Gerçi bunlar da, bir hâkimiyete bağlı idiler. Fakat bu köylülerde, bütün Ortaçağ toplumsal düzenini belirten derebeylik müessesesinin bir *kademesi*, yani derebeyliklerin teşkil ettiği *orta tabaka* atlanmış bulunmaktadır. Bu tip serbest köylülerin bulunduğu yerlerde, daima derebeyliğin kökleşmesine engel olan sebepler bulmak mümkündür. Bu sebepler, çoğu defa ilgili memleket bölgesinin siyasî gelişiminde saklıdır. Bununla beraber, Avrupa köylülüğünün *ezici* çoğunluğu, 8 - 10 yüzyıl boyunca derebeyliğe tâbi kalmıştır.

Bunun garip ve ilk bakışta hayret verici neticesi, bizzat bu derebeyliğin, *köylülüğü korumuş* ve onun topraksız bir yarıcı veya ırgat haline indirilmesine engel olmasıdır. Özel sebepler dolayısıyla, büyük toprak mülkiyetine dayanan çiftlik sisteminin teşekkül ettiği yerlerde gelişim, bambaşka bir istikamet takip etmiştir (Almanya'nın doğusunda olduğu gibi). Şurası muhakkaktır ki, derebeyliğe tâbi, fakat kendi topraklarını işleten, *artan* ölçüde ziraî faaliyetlere girişen ve ihtisaslaşan köylü, bugünkü Avrupa köylülüğüne giden yolun, *ilk* tarihî gelişim safhasını temsil etmektedir.

Şimdi de aynı gelişim vetiresinin müteakip safhalarını, kısaca gözden geçirelim. Ortaçağın son devresine ait sosyal ve ekonomik tarih, köy işletmesinin artan ölçüde bir *verimlilik* gösterdiğini kaydetmektedir. Derebey, bu artan verimlilikten ancak mahdut ölçüde faydalanıyordu. Çünkü köylülerin, derebeylerine karşı ifa etmekle mükellef oldukları hizmetlerle, vermek zorunda oldukları icar bedeli, büyük ölçüde, *normlar* yardımıyla tesbit edilmiş bulunuyordu. Derebeyliği, her nevi icar sisteminden ayıran bellibaşlı fark, bu noktada saklıdır.

Köylülerin çoğalan refahı ve bunların nüfus artışı, açıkça iki yoldan belirmektedir: Bunlardan birincisi, köylülerin, toprağı taksifi bir şekilde işletmeleri, yani ormanları açma, bataklıkları kurutma gibi usullerle ziraate elverişli toprakları çoğaltmalarındır (Alman tarihinde doğunun iskân edilmesi, yeniden fethedilen İspanya'ya Fransız köylülerinin akın etmeleri, bu konu ile ilgilidir).

Köylü nüfusunun *artışı* dolayısıyla köy işletmesinde artan verimliliğin ikinci neticesi, şehirlerin kalkınması veya hiç değilse, bu kalkınmayı yaratan ana şartların meydana gelmesidir. Taşranın nüfus fazlalığı, şehirleri dolduran insan kaynağını teşkil ettiği gibi, ziraî mahsullerin artışı da, *gıda* maddeleriyle şehirdeki küçük sanatların muhtaç olduğu ham maddeleri (mes. dokuma ipliğini) sağlamaktadır. Bu meselenin aynı nisbetde önemli diğer cephesi ise, şehir malları-

mı çekecek bir *piyasayı*, ancak teksifi ve verimli bir ziraat ekonomisinin yaratabilmesidir..

Sosyal yapının bu iki *kutbu*, bir yandan küçük sanatlar alanında ihtisaslaşan şehir, öteyandan artan ölçüde ziraî istihsale yönelen köy, birbirini tamamlamakta ve gittikçe karşılıklı bir bağlantı durumuna geçmektedir. Bunun tabii ve her zaman için geçer bir kanun olmayıp, aksine birçok tarihî şartlara dayandığı mes. Rusya veya Çin gibi değişik kültürlerle yapılan bir kıyas sonunda - hemen anlaşılmaktadır.

Rusya'da da, Ortaçağın sonuna ve yeni çağın başlangıcına doğru şehirler, hem de çok erkenden büyük şehirler mevcuttur. Fakat buralarda, Batı Avrupa memleketleri için, Ortaçağda tipik sayılan orta ve küçük şehirlerin *sıkı ağı* eksiktir. Bu yüzden şehir ve köy arasında, birbirlerini tamamlama münasebeti de yoktur. Rus köylüsü, Rus köyü, küçük sanatları ilgilendiren faaliyetlerle meşgul olduğu halde, aynı küçük sanatlar, şehirlerin büyük bir kısmının ekonomik muhtevasını teşkil etmemektedir. Bunlar ya hükümet veya memurlar şehirleridir. Yahut da refahı dış ticarete bağlı olan ticaret merkezleridir. Orta ve batı Avrupa şehirlerinde küçük sanatlar faaliyeti, köyden şehirlere intikal ederek oralarda toplanmıştır - (İlk zamanlarda köy de çeşitli küçük sanat faaliyetlerine sahne oluyordu : Köylü bu alandaki ihtiyaçlarının büyük bir kısmını, bizzat vücutte getiriyordu).

Avrupa köy gelişiminin tarihi diğer bir *safhası*, Yeniçağlarda mutlakiyetçi devletle başlamaktadır. Bu yeni devlet tipi de, köyün Ortaçağdan kaima yapısına birkaç yönden tesir etmiştir. Devlet, herşeyden önce, idare ve hazineye ait vasıtalarla, köyün ziraî ekonomisinden önemli parçaları, bu arada «Almende» lerle çok büyük bir rol oynayan *ormanı* koparmıştır. Böylece köy ziraatinin, artan ölçüde kendini sırf toprağı işletmeğe hasretmesi, bir kat daha mecburi hale geldi.

Devletin *diğer* bir müdahale şekli, bütün mutlakiyetçi idareler tarafından, merkantilizm programına sokulan *iskân* politikası teşkil etmiştir. Buna göre nüfus sayısının çoğalması, memleketi daha büyük bir refaha götüren temel sayılmaktadır. Gerçi merkantilist politikanın ilk hedefi, daima küçük sanatlarla ticaretin gelişmesi olmuştur. Fakat hükümdarların çoğu, gerek nüfus politikası gerekse ticaret bilânçosu sebeplerinden ötürü, *köyleri* de geliştirmeye çalışmışlar; hiç olmazsa onları himayeleri altına almışlardır.

Bu arada alınan tedbirlerden biri de, aristokrasiye mensub derebeylerine şiddetli mukavemetlerine rağmen kanun yolu ile köylülerin toprağını kendi mülklerine eklemelerinin yasak edilmesidir. Böylece köylülüğün varlığını muhafaza etmek, onu kabilsen nüfus kaynağı ve gıda maddelerinin müstahsili olarak zenginleştirmek, her yerde merkantilist ekonomi politikasının başlıca hedefi sayılıyordu.

Gerçekten de köylerin nüfusu, mutlakiyetçi yüzyıllar boyunca her tarafta fazlasıyla artmıştır. Bir çok yerlerde, arazinin genişletilmesi, yani toprağın işlenmesine elverişli bâkir sahaların kazanılması imkânsız olduğuna göre *ikili* bir gelişim vetiresi başlamıştır.

Bunun birincisinin, safkan köylü nüfustan bir kısmının, *dış* memleketlere göç etmesi teşkil etmiştir. O tarihler de Güney ve Orta Almanya'daki kalabalık köylü gruplarının, güneydoğuya hicret ettikleri görülmektedir, İkinci gelişim vetiresi de, köy nüfusunun, köyün kaldıramıyacağı bir ölçüde *çoğalmasdır*. İskân siyaseti sebebiyle nüfus kesafetinin artması, köylerde ikinci bir nüfus tabakasının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunlar, toprağı ve çiftlikleri olmayan köylülerdir. Bu devrede, bilhassa patates ziraatine başlanmasının, köydeki bu alt tabakanın ucuz gıdasını sağlama bakımından, önemli bir rol oynadığı haklı olarak iddia olunabilir.

Mutlakiyetçi idarenin, köy yapısına müdahalesi, köylülüğün tarihi bakımından daha başka bir *mâna* da taşımaktadır. Bu müdahale ile köylüler, serbestliğe kavuştular; yani derebeylik ilga edildi. Köy malları üzerine konmuş olan hizmet ve aynî vergi mükellefiyeti kaldırıldı. Buna karşılık köylü, *mülk* sahibi oldu. Bu yoldan malları ve iş elemanları üzerinde serbestçe tasarruf etmek imkânını buldu.

Köylülerin hürriyete kavuşmaları, ilk önce devlete ait ülkelerde, Prusya'da Frederik, Avusturya'da Mari Terez ve II ci Joseph zamanında başlamıştır. Bununla beraber bu hareket, mutlakiyetçi devirde ancak başlangıç safhasında bulunuyordu. Bu cereyan, genel mahiyetini, asıl Fransız ihtilâli ve onun tepkileri ile, Prusya'da da *Von Stein* ve haleflerinin çıkarttıkları kanunlarla kazanmıştır.

Köylülerin hürriyete kavuşmalarını sağlayan liberal kanunların, köylülüğün bütünü üzerinde ne gibi tesirler icra ettiği, ona zarar veya fayda sağladığı, onu gevşettiği veya sağlamlaştırdığı konuları, yüzyıllardan beri tartışılmaktadır. Bu hareketi tenkit edenler, tazminat ve bazen de toprak terki yolu ile köylünün mükellefiyetlerinden kurtulmasının, onun toprağını azalttığını iddia etmektedirler. Bunlara göre köylü, bu hareket neticesinde, toprağının üçte birini, bazen de yarısını vermek zorunda kalmıştır. Köylülerin çoğu ise, bu şekilde daralan veya küçülen bir yerde tutunamamışlardır.

Bundan başka köylü, derebeylik sisteminde sadece yükler taşımıyor, aynı zamanda bazı yardım ve teminatdan da faydalanıyordu. Oysa ki daha sonraları, tamamen kendi işletmesinin icablarına ve serbest piyasa kanunlarına bağlı bulunuyordu. Nihayet toprak mülkiyetinin serbestçe tasarrufu, aynı zamanda satış hakkını ihtiva etmektedir. Bu imkân ise, köyden şehre göç hareketlerini kolaylaştırmıştır.

Bu tartışmalara, uzun boylu girişmeksizin şurası belirtilebilir ki, köylünün serbestisi, köylülüğü kuvvetlendirmenin peşin şartını teşkil etmiştir. Köylülerin hürriyete kavuşmaları, son zamanlarda *Ipsen*'in Prusya durumunu misal olarak isbat ettiği üzere toprağın daha geniş ölçüde işletilmesine, dolayısıyla köylü tabakasının zayıflayacağı yerde kuvvetlenmesine yaramıştır. Başka bir deyimle bu hareket, binlerce yıl geri giden bir gelişimin son ve *nihai* adımını teşkil etmektedir. Bu gelişim sayesinde Avrupalı köylü, kesin olarak sırf ziraatle iştigal etmeğe başlamış ve bu alanda ihtisas sahibi olmuştur. Bu gelişim, aynı zamanda Ortaçağın ilk safhasından itibaren takip ettiğimiz bir hareketi sonuçlandırmıştır.

Avrupa köyünün tarihi, burada yaptığımız gibi kısaca anahatlarile çizildiği zaman dahi - modern köylü ve köy mefhumuna ait bir *karşı* gelişimi de içerisine almaktadır. Daha yukarda da belirttiğimiz üzere şehir, - tarihi bakımından - artan ölçüde küçük sanatların istihsal merkezi haline gelmekte, buna karşılık köy küçük sanatlarla ilgili muhtevasını kaybetmektedir. Daha önceleri, kendi köy evinde veya köy içinde ayrı bir yerde çalışan bir sanatkâr yardımıle karşılanan küçük sanatlar taallük eden ihtiyaçlar, bu değişiklikten sonra köylü tarafından, şehirden satın alınmaktadır. Köylü ihtisas kazandıkça, ürünleri karşılığında istediği malları şehirden tedarik etmektedir. İşte bu *yeni* gelişmeler, ana hatlarile kısaca belirtmeğe çalışacağımız bir mukabil inkişafı yaratmaktadır.

Köy nüfusu kesafetinin arttığı ve «hufe» ziraî ölçüsünü aştığı her yerde, daha önce gördüğümüz veçhile nüfus fazlalığı dolayısıyla *aşığı* bir köylü tabakası teşekkül etmektedir. Bu tabaka, muayyen bir ölçüye kadar mevcut mülkiyetin daha fazla bölünmesile doğurulabilir. Esasen bir çok yerlerde bu nevi tedbirlere başvurulmuştur.

Büyük, orta ve küçük toprak sahipleriyle toprağı olmayan köylülerden müteşekkil bir *mozayik*, yani çeşitli köy mülkiyetinin karışım ve tereküp tarzı, bu gelişim vetiresinde akis bulmaktadır. Fakat bu hal çaresi de, mevcut ziraî arazinin büyüklüğü ile kayıtlıdır. Böylece hiç toprağı olmayan veya kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere ancak bir bahçe büyüklüğünde toprağı olan *aşığı* köylü veya köylü olmayan bir nüfus fazlalığı meydana gelmektedir. Bu tabakanın teşekkül etmesile birlikte, ortaya bunların *ekonomik* faaliyet ve varlıkları meseleleri çıkmaktadır.

Bu nüfus fazlalığı, köy nüfusunun büyük bir kısmını teşkil ettiği zaman, köyün bütün yapısı, bu yüzden esaslı bir değişime maruz kalabilir. Köye saf bir ziraî karakter kazandıran ve onun küçük sanatlarla ilgili faaliyetlerini adım adım tasfiye eden gelişime karşılık, tamamen zıd bir inkişaf cereyan etmektedir. Buna göre köye, ziraî olmayan faaliyetlere girişen unsurlar girmektedir. Bu unsurlar, köyde yaşayan, fakat toprak sahibi olmayanlardır

Bunlar, modern istatistik tabirile, «esas mesleği çiftçi olmayanlar» dır. Aslına bakılırsa, sözü geçen *terim* de, bu tabakayı tarif etmemektedir. Çünkü bu kimseler, ancak ikamet yerlerine göre köylü sayılırlar. Bunların mesleği, marangozluk, el sanatkârlığı, seyyar satıcılık, demiryolu işçiliği ves. dir. Köylülüğün tarihine ait bazı gelişim *safhaları* bu çifte tesiri yaratmıştır : Bu tesislerden birisi, ziraati teksif etmek ve köylünün artan ölçüde ihtisas sahibi olmasını sağlamak, diğeri ise, köylerde bir nüfus fazlalığı meydana getirmek şeklinde belirmiştir : Mes. mutlakiyetçi devletlerin, taşra nüfusunu arttırmak gayesile güttükleri iskân siyaseti, bunun bir *örneğidir*.

Bu iskân siyaseti, çoğu defa el sanatları şeklinde köylerde küçük sanatların meydana gelmesini *teşvik* etmiş veya böyle bir sanatı, sırf köy nüfusuna yeni geçim imkânları sağlamak gayesile, hükümet tedbirleri olarak ihdas etmiştir. Büyük *Frederik* zamanında, Prusya'nın iskân siyaseti, mes. aşağı Silezya ve doğu ile batı Prusya'da büyük *dokumacı* köyleri yaratmıştır. Başka yerlerde bu inkişaf, kendiliğinden ortaya çıkmış ve sonradan sadece devlet idaresi tarafından teşvik edilerek tanzim edilmiştir.

Bu gelişim, bilhassa ziraate elverişli tarlaların, toprağın yapısı veya arazinin yüksekliği sebebiyle, ancak *mahdut* bir nüfusun geçinmesine imkân verdiği yerlerde, mes. Saksonya ve Bohemya dağlarında, kendiliğinden ortaya çıkmıştır. Burada köyler, âdeta iki ayak üzerinde duruyorlardı : Köyde kökleşmiş bulunan bir küçük sanat, az verimli olan ziraati tamamlıyordu. Bu oluş vetiresi asıl köylülere, ya tamamen topraksızlık veya az mülkiyet sebebiyle, sadece bu ev sanatından geçinen nüfusun katılması veya her hane ve ailede bu iki ekonomik dalın birleşmesi şeklinde tezahür ediyordu.

Goethe, «Wilhelm meister» adlı eserinde (Lenardo'nun hatıra defterinde), bu çeşit iplik imal eden veya dokumacılıkla geçinen köyleri, gayet etraflı bir şekilde tasvir etmiştir. Buralara endüstrileşme, kendi işletmelerini köylere kadar götürmek suretile, girmiştir. Bu *giriş*, küçük sanatlar muhitinde büyük keşafet ortasında yaşayan tecrübeli ve kalifiye iş elemanlarının bulunması sebebiyle, taşra endüstri merkezlerinin kurulması yolundan gerçekleşti.

Böylece Avrupa köyünü ve köylülüğü - sadece ana hatlarla de olsa - tasvir etmiş bulunuyoruz. Bu *örnek*, taşra ve köy halkının sosyal bünyesinin, - «ebedî köylülük» tezinde ileri sürüldüğü veçhile - *yeknesak* ve tarih dışı bir mahiyet taşımadığını isbata yaramıştır. İlk bakışta toprağa bağlı köy işlerinin, her yerde aynı hayat münasebetleri ve aynı sosyal bünyeyi yarattıkları tesbit olunabilir. Bunun gibi, mes. serbest olmayan iş kuvvetlerine dayanan büyük çiftlikler tarzındaki farklı ziraat teşkilâtlanma şekillerinin bulunmadığı, yani ziraat köy işletmelerinin hâkim olduğu her yerde, köylülerin hayat ve düşünce tarzına has bazı ana hatlar, hayret verici bir *istikrarla* kendini her tarafta göstermektedir.

Hiç şüphe yoktur ki Alman ve Sicilyalı, Fransız ve Türk köylüsünün *cevhlerinde* esas itibarile bazı benzerlikler vardır. Fakat memleketden memlekete, hattâ bölgeden bölgeye değişen mekânın sosyal bünyesi, yine de çok farklıdır. Bunlar, her zaman çok gerilere kadar uzanan tarihî bir gelişimin mahsulüdür. Bilhassa tarih bakımından, millî hayatın en eski sektörü sayılan köy ve taşra, bütün tarihî olaylardan, vasıtalı veya vasitasız bir şekilde *müteessir* olmuştur. Siyasi tarihin büyük olayları, her defasında karakteristik bir sosyal düzen yaratacak ölçüde, taşra hayatı üzerinde tesir icra etmişlerdir. Ziraat sosyolojisinin çok defa lâyıkile ilgilenmediği, köy halkının sosyal statüsünde saklı duran bu tarihî tesirleri, yukardaki örnekte belirtmeğe çalıştık.

Demek oluyor ki, sözü geçen tarihî gelişimin bir neticesi olarak köy halkı, her yerde - farklı olmak şartile - *belli* bir karışım ve sosyal düzen şeklinde ortaya çıkmaktadır. Ziraat sosyolojisi, içinde bulunduğumuz şartları tahlil ederken, işte bu durumu göz önünde bulundurmamak zorundadır. Buna ait bir örnek vermek, bu arada konuyu sadece bugünkü Batı Almanya'ya has olarak *sınırlandırmak* istiyoruz. Almanya federal cumhuriyeti gibi, geniş ölçüde endüstrileşmiş bir memleketde, köy ve taşranın sosyal bünyesi, büyüklük ve sosyal yapı bakımından nasıl bir görünüme sahiptir?

Bütün endüstri memleketleri, bilhassa endüstrileşmenin bir yüzyıldan fazla zamandır kökleşmiş bulunduğu Avrupa memleketleri, şehir ve taşra arasında hatırı sayılır bir *kaynaşma* ve kaymaya sahne olmaktadırlar. Taşra ve köyde yaşayan insanlar, devamlı surette azalmakta, buna karşılık şehirler, bilhassa büyük şehirler durmadan büyümektedir. Bu gelişim vetiresi, - «şehir» ve «komün» mefhumlarını tesbit etmek şartile - istatistik yolu ile kolayca kavranılabilir.

Ancak sosyal vakıaların istatistik yoldan ifadesi, önemli problemlerin ortaya çıkmasına vesile olmaktadır. Buna bir misal olarak, şu meseleyi zikredebiliriz: İstatistikte olduğu gibi, aceba 2000 nüfusa kadar bir yeri *komün* olarak vasıflandırmak sosyolojik bakımdan doğru mudur? Biraz daha etraflı bir tahlil, bilhassa Almanya'da muayyen bazı bölgelerde, komünlerin sık sık endüstri faaliyetlerine sahne olduklarını ve bu yüzden daha büyük bir şehrin *merkezi* hesabına bir ikamet yeri teşkil ettiklerini; buna karşılık, 2000 - 5000 nüfuslu komünlerde yer yer zirâi faaliyetlere de girişen büyük bir nüfus topluluğunun bulunduğunu göstermektedir.

Eğer meseleyi eskiden beri istatistikçiler tarafından kabul edilen ölçülere tâbi tutarsak, bugünkü Batı Almanya'da sırf iskân görüşünden hareketle - genel nüfusun, *dörtte birden* fazlasının komünlerde oturmakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu nisbet 1900 de genel nüfusun yarısını, 1871 yılında ise, hemen hemen üçte ikisini (% 64) ni teşkil ediyordu.

Taşra halkının tereküp tarzı, herşeyden önce meslekî, yani ziraî faaliyetlere dayanılarak tesbit olunmalıdır; *İkamet* yerine göre yapılan bir tasnifin verdiği ip uçları, birkaç mânaya birden delâlet etmektedir. Meslekî faaliyetlerde bulunanlar açısından, ziraatle, diğer ekonomi dalları arasındaki münasebet araştırılacak olursa, son yüzyılda her yerde karakteristik bir kaymanın cereyan ettiği görülmektedir; Meslek sahipleri arasında ziraatle meşgul olanlar önemli şekilde azalmışlardır.

Bu münasebetle daha önce bahsetmiş olduğumuz *Colin Clark*'ı bir daha hatırlatmak istiyoruz. *C. Clark*'ın modern millî camiaların meslekî tabakaları hakkında girişmiş olduğu araştırmanın bir neticesine göre, grup A (yani ziraî istihsal ile meşgul olanlar) azamî olarak *müstakar* bir durumda kalmış, bazı yerlerde ise mutlak bir çöküntüye uğramış; buna karşılık bütün nüfus artışı, diğer iki gruba, yani küçük sanatlar alanında faaliyet gösterenlerle ticaret ve idarede çalışanlara intikal etmiştir.

Bu neticeyi, Almanyadaki durum da teyit etmektedir. Takribî olarak denebilir ki, bütün Almanya'da son yüzyılda ziraat sahasında meşgul olan insanların sayısı, asgarî miktarlarını muhafaza edememişlerdir. Bugün genel nüfus üç misline çıktığı halde, bunlar çok daha düşük bir seviyede bulunmaktadır. 1800 yılına ait tahmin ve hesaplara göre, ziraat alanında faal olanların, miktarı, nüfusun dörtte üçüne tekabül eden 16;5 milyonu bulmuştur. Buna karşılık 1939 da yapılan istatistiklere göre, bütün Almanya'da ziraatde meşgul olanların sayısı 12,3 milyon, yani genel nüfusun *beşte* birinden ibarettir.

Bu sayılarda bir çok gelişimler, esasına bakılırsa, köylülüğün tarihine tesir etmiş olan bütün gelişimler saklıdır. Ziraî işletmenin *islâh* edilmesi, rasyonel esaslara göre düzenlenmesi ve verimliliğinin yükselmesi, son yüzyıla isabet etmektedir. (19 cu yüzyılda bütün ziraî mahsullerin artışı % 400 olarak tahmin edilmektedir). Bu olayın arkasında başka saiklerle birlikte, köylünün eski devirlerde çiftliğinde girişmiş olduğu bütün küçük sanatlarla ilgili işlerini bırakması ve kendini sadece ziraî faaliyete *hasretmesi* keyfiyeti saklıdır. Bu gelişimi, köylülüğün tarihini bir uçtan bir uca kateden *temayül* olarak, daha önceden teşhis etmiştik.

Almanya gibi bir memleketde nüfusun *beşte* birinin ziraî faaliyetlerden geçindiğini tesbit eden bu yuvarlak sayılar, köy tabakasına ait sosyolojik gerçekleri açıklayabilmeleri için, daha önce birkaç *bakıma* göre incelemelidir. Bu işe girişmek için, daha önce köylülerin mülklerini büyüklüklerine göre ayırılım. Bunlar yardımile, köy tiplerinin tesbitine yarayan esaslı ölçülere kavuşmuş oluyoruz. Ancak bunları tesbir ettikten sonra, ziraî bir faaliyetin bu mes'lekle iştil edenlere, aile fertlerini hangi ölçüde gerçekten geçindirebildiğini ve hangi noktalarda ziraî faaliyetin başka faaliyetlerle birleştiğini anlıyabiliriz.

Böylece esas mesleği çiftçi olanlarla ancak munzam olarak ziraî faaliyetde bulunan, yani «tâli meslekleri çiftçi» olanlar kategorilerini tesbit etmek imkânı elde edilmektedir. Bu görüş açısından hareketle, bugünkü Batı Almanya hakkında aşağıdaki basitleştirilmiş tasnifi sunuyoruz. Bununla yüksek ölçüde endüstrileşmiş bir memleketde ziraî sektörün halihazırdaki durumuna ait somut bir örnek vermiş oluyoruz. Sözü geçen tasnif 4 *gruptan* müteşekkildir :

- 1) Ziraate elverişli 30 - 100 hektarlık bir sahaya sahip çiftlikler,
- 2) 15 - 30 hektarlık bir sahaya sahip büyük köylü işletmeleri,
- 3) 7,5 - 15 hektarlık sahası olan orta köylü işletmeleri,
- 4) 2 - 7,5 hektarlık küçük köylü işletmeleri.

Bu gruplara göre yapılan tasnif şu neticeleri vermektedir :

1) 53.000 çiftlik 2) 156.000 büyük köylü işletmesi 3) 323.000 orta köylü işletmesi 4) 679.000 küçük köylü işletmesi. *Hülâsa*, bu rakamlar toplandığı takdirde 1,2 milyon çiftliğe karşılık 1,2 milyon köy ailesine karşılaşılmış olur. Bunlardan yarısından çoğu küçük toprak sahiplerine düşmektedir.

Esas problemler istatistik lisansı ile «küçük toprak sahipleri» olarak vasıflandırılan bu *dördüncü* grupta saklıdır. 2 - 7,5 hektarlık ziraate elverişli bir toprak, muayyen şartlar altında Orta Avrupa'da yaşayan tam kadrolu bir aileyi geçindirebilmekte ; yani gıdasını sağladığı nisbetde kendilerine çeşitli faaliyetler temin etmektedir. Eğer mes. bağıcılık, tütüncülük, meyve ve sebzeçilik gibi özel ekinler bahis konusu ise, bu saha, başka şartlar altında 2 hektardan da küçük olabilir.

Fakat birçok hallerde bu saha, münhasıran ziraî faaliyetler için kâfi gelmemekte ve esas mesleği çiftçilik olan kimse, bu takdirde ikinci bir *kazanç* sağlama yoluna sapmaktadır. Buna bağlı olarak, sarih bir şekilde belirli olmayan ölçüde, ziraatin tâli bir meslek olduğu ve esas kazanç kaynağının başka bir ekonomi dalında bulunduğu, *başka* haller de vardır. Batı Almanya'da işletme sahibinin, ziraî olmayan bir meslek ifa ettiği 1/2 milyon küçük ziraî işletmeler bulunmaktadır. Tamamen veya kısmen ziraatle meşgul ailelere ait tam bir sayı elde etmek için, bu yarım milyonu, yukarıda bahsi geçen 1,2 milyona eklemek gerekir.

Bununla beraber, ziraati *ikinci* meslek olarak seçenler arasında, köyde oturan sanatkârlar, küçük esnaf, civarda ziraatçilik yapan lokanta sahipleri gibi çok çeşitli elemanlarla, *tek* bir aileyi geçindirmekten aciz küçük veya verimsiz kalan köy işletmeleri enkazı veya artıklar bulunmaktadır. Nihayet ziraî olmayan mesleklerle, ziraatçiliğin birleşmesinden ortaya çıkan bu çeşit münasebetler, yepyeni olarak şehir dışı iskân yolundan da kurulmaktadır.

Şehir dışında, işçi, memur veya müstahdemlere ait genişçe bir iskân bölgesinin kurulduğu her yerde, köy ve şehir hayatının karşılıklı yekdiğerine nüfus edişini aksettiren bazı şekiller vücut bulmaktadır. Çoğu defa bu nevi iskân yerlerine ait olan toprak, ikinci bir meslekî faaliyet olarak ziraatçilik yapmağa elvermiyecek nisbetde küçüktür. Yarım hektardan az olan toprak ancak patates ekmeğe yeter (Bugünkü batı Almanya'da 2 milyona yakın taşra meskenleri mevcuttur).

Esasen bu çeşit ufak toprak parçaları ve ziraatçiliği ikinci bir meslek olarak yürütenler bir memleketin ziraî istihsalinde gerçek bir ağırlık teşkil etmemektedirler. Fakat bunlar, hemen göreceğimiz veçhile önemlidir. Çünkü köy veya taşrada yaşayan insan, bu hayat tarzından bazı izler taşımaktadır. Bundan başka en ufak bir toprak parçası dahi, bir ailenin ekonomik varlığında önemli bir rol oynamaktadır. Şehir dışında oturan ve nakdî ücretinden başka cüz'î de olsa aynı bir geliri olan işçi veya müstahdem, benzer bir meslekî durumda bulunan şehirli bir insandan farklı bir hayat tarzına sahiptir.

Böylece modern bir endüstri memleketinde taşra ve köy nüfusunun teşkil etmekte olduğu kalitatif sosyolojik probleme gelmiş bulunuyoruz: Almanya'da komünlerde oturan 12 milyon insan, takriben 7 milyon nüfusu temsil eden 1,2 milyon gerçek köylü aileleri ve bunlardan başka ziraatçiliği bir ikinci faaliyet olarak benimseyenler acaba hayat tarzlarında ve sosyal yapılarında ne gibi özellikler taşımaktadırlar? Modern köy sosyolojisi, bu meseleyi herhangi bir memleketde araştırdığı zaman, daima ikili bir problemle karşılaşmaktadır.

Köy sosyolojisi, önce köy faaliyet ve hayatına has bünye özelliklerini belirtmeğe çalışmaktadır. Bu bünye özellikleri, tabii her zaman, en saf olarak hakikî köylülükte gerçekleşmiş bulunmaktadır. Fakat tecrübeler, saf köylü olmayan unsurlarla taşra nüfusunun saf köylü sayılmayan kısımlarının da, bu bünyeye dahil edildiklerini veya hiç olmazsa bunların tesiri altında kaldıklarını göstermektedir.

Buna ikinci bir problem eklenmektedir : Gittikçe büyüyen bir endüstri sektörünün gelişmesi ve bunun artan ölçüde köy nüfusu üzerinde nüfuz kazanması, taşra nüfusunun sosyal yapısında ne gibi değişiklikler yaratmıştır? Endüstrileşmenin başlangıç devirlerinde, endüstri ekonomi ve cemiyeti, irili ufaklı adacıklar halinde köy ve taşranın içinde yer alacağı benziyordu. Gerçekten de ilk zamanlarda meydana gelen endüstri bölgeleri, diğer kısımları eski durumu muhazafa eden bir memleketin adaları manzarasını gösteriyordu. Şukadar ki, bu adalar, asıl memleketden göç hareketleri yolu ile insan celbediyorlardı. Bu durum, bugün tamamen kalkmıştır.

Endüstri sistemi, halen sadece mekân bakımından olağanüstü yayılmakla ve yakın bir zamana kadar köy sayılan bölgeleri içine çekmekle, endüstri ma-

mulleri de her yerde nüfuz etmiş durumdadır. Piyasa malları, bugün köy evlerinde, şehir evlerindeki gibi *farksız* bir şekilde aranmaktadır. Köy ve taşra, şehirliler nisbetinde taşıt vasıtalarından faydalanmaktadır. Bugün her köyün bir sineması vardır. Radyo programları ise, köy evlerine göre âyarlanmaktadır.

Bugünkü ziraat sosyolojisi literatürünü gözden geçirirken, iki problemin, ön plânda yer aldıklarını daha önceden belirtmiştik. Bunlardan birincisi, ziraat sektöründe hâkim olan *özel* sosyal yapılarıdır. İkincisi, endüstri âleminin köy yapısı ile köy halkı üzerinde icra etmiş olduğu tesirlerdir. Bu problemlerin her ikisine, bugünkü Batı Almanya'nın ziraî bünyesinde rastlıyabiliriz.

İlk önce sırf köye has sosyal yapıların karakteristik ana hatlarını belirtmekle işe başlayacağız. Ziraî statünün, geniş ölçüde köy mülklerinin büyüklüğüne ve ziraî köy işletmesine dayandığı her yerde *aile*, diğer bütün ekonomi dallarına nisbetle çok daha önemli bir rol oynamaktadır. Aile, burada sacede bir istihlâk birimi, hayatın diğer sahalarında olduğu gibi bir hayat ortaklığı değil, aynı zamanda bütün köy işlerini başaran bir unsurdur. Eski «Hufe» esasına dayanan statü, bir köylü ailesinin çalışma *normunu*, ilk zamanlarda istihlâk normuna da uygun olarak âyarlanmıştı.

Bu norm, çiftlikte kalan ve çalışma grubuna mensup olan ailenin, ihtiyar üyelerini de içine alan geniş bir aileye göre tesbit edilmişti. Bu geniş aile tipi, kendini tamamen değilse de, birçok hallerde bugüne kadar muhafaza etmiştir. Bu sebeple onu köy aile sosyolojisinde *müessir* ve tâyin edici bir unsur olarak hesaba katmalıdır. Bugün; eski «Hufe» sistemi, tamamen silinmiştir. Üstelik bu sistem, ekonominin değişmesi sebebiyle, tamamen önemini kaybetmiştir.

Bununla beraber, halı n mevcut ve büyük, orta ve küçük köy işletmelerinden müteşekkil *karmaşık* bir yapıda da, köy işletmeleri *birimi* ve aile esasına dayanan çalışma grupları, önemlerini muhafaza etmektedirler. Bu hali istatistikte, «yardımcı aile fertleri» kategorisinde görmek mümkündür. Bunlara, bazen «aileye has iş kuvvetleri» adı da verilmektedir.

Gerçi yardımcı aile fertlerine, *diğer* meslek dallarında da mes. bir el sanat-kârı karısının, dükkânda tezgâhtarlık yapması veya lokanta sahibinin kızının, garsonluk etmesi şeklinde rastlanılabilir. Fakat aileye has iş kuvvetlerinin tam teşekkül etmiş *bünyevî* önemini, sadece köy ziraî işletmesinde buluyoruz. Federal Almanya istatistiklerine göre, 1953/54 yılında, Batı Almanya ziraatinde, 4,8 milyonluk bir iş kuvveti mevcudu vardı. Bunlardan 4 milyonu, aileye has iş kuvvetleri olup, ancak 800.000 kadarı *ücretli* elemanlardır.

Denilebilir ki, bütün orta köy işletmeleri (yani mülkleri 7,5-15 hektar arasında değişenler), aile çalışma usulünü benimsemişlerdir. Bu sistem, geniş ölçüde müsait istihlal şartları ve toprak mülkiyetinin aşırı derecede küçük ol-

maması sebebiyle, bir aile *geçiminin* mümkün olduğu küçük köy işletmelerinde de uygulanmaktadır. Aileye mensup olmıyan, yabancı iş kuvvetlerine, ancak 100 hektardan fazla toprağa sahip *büyük* köy işletmelerinde rastlıyoruz: Bu gibi çiftliklerde, devamlı veya geçici olmak üzere geniş sayıda *rençber* bulunmaktadır.

Kısmen hâla muhafaza edilen eski geleneklere göre aile fertlerine dahil olmıyan işkuvvetleri, köy ailesinin *ev ortaklığına* dahil sayılıyorlar. Büyük çiftliklerdeki asıl *ırgatlar*, köylülerin serbestiye kavuştukları günden itibaren, önemli bir problem teşkil etmişlerdir. En fazla köyden şehre göç edenler, bu unsurlar olmuştur. Bunlar, halen *başlıbaşına* bir sosyal problem teşkil etmektedirler., Fakat biz bu meselelere burada temas etmek niyetinde değiliz.

Buna karşılık, orta ve küçük köy işletmelerinden müteşekkil geniş *kuşakta*, ziraat işletmesi ile ailenin birleştiğini görüyoruz. Bu birleşme çok defa *üç nesli* kucaklayan bir aile şeklinde olmaktadır. Böylece köylü karı koca, yetişen nesilleri ve ihtiyar aile fertlerinin hepsi, birer ekonomik süje haline gelmektedir. Bugünkü ekonomi şeklini, işletme ile aileyi *tamamen* birbirinden ayırdığı ve aileyi en küçük hacmine indirdiği düşünülürse, köy işletmesi ile ailenin birleşmiş olmasını, köy sosyolojisinin önemli bir *hususiyeti* saymak yerinde olur.

Bu özelliğin sebep ve teminatını, köye mahsus iş tarzında bulmak gerekir. Bu ekonomi şekli, *çiftlikte* son derece önemli görevler ifa eden kadınla, yetişkin olmıyan gençlere, hattâ mahdut çalışma hareketine sahip ihtiyarlara çeşitli ödevler sağlamaktadır. Son zamanlara kadar muntazam bir tezahür sayılan taşra bölgelerinin yüksek doğum nisbeti, tamamen değilse de kısmen kabarık bir çocuk sayısının, ekonomik bir yük teşkil etmeyip, *aksine* iktisadî bir yardım unsuru, fazla çalışma kuvveti teşkil etmesinden ileri gelmektedir.

Köy ve taşra halkının sosyal bünyesine ait ikinci bir *özellik*, ziraatçiliğin (hayvancılık dahil), şahsî ihtiyaçları da karşılayan tâbii geçim kaynakları açmasıdır. Burada, piyasadan faydalanacağı yerde, *otarşık* kalan ve bazı şartlar altında son derece önemli sayılabilen bir hayat tarzının bakiyelerine rastlamaktayız. Köy işletmeleri, çok erkenden, hiç değilse şehirlerin kurulduğu zamandan beri, piyasa için istihsalde bulunmuşlardır. Bugünkü modern köylü de, geniş çapta *piyasa* hesabına çalışmaktadır. Buna rağmen köylü, ekme, et, süt gibi hayatî ihtiyaçların büyük bir kısmını, bizzat istihsal ettiği cihetle, tâbir caizse - bunların *kaynağını* elinde bulundurmaktadır.

Buhranlı devirlerde bu hal, kendini bütün tesir ve tepkileriyle duyurmaktadır. Böylece bu ekonomik dalın, olağanüstü kuvvetle buhranlara karşı *koyma* hassasına sahip olduğu görülmektedir. Köylülüğün piyasa için istihsal ettiği mahsuller her zaman için bir buhran konusu olabilir. Ziraat buhranlar, eskiden beri köy ve taşra halkının tarihinde büyük bir rol oynamaktadırlar. Bu durum

karşısında, köy aile işletmelerinin, buhranlara karşı da son derece *mukavim* oldukları anlaşılmaktadır. Köy aile işletmesi, zaruretler karşısında sermaye yatırımı ve iş gelirinden vazgeçme suretile, hayat standardını indirebilmektedir. Bu hareket serbestisi, köy aile işletmesinin, sadece piyasaya bağlı olan ekonomi işletmelerinden ne kadar *farklı* olduğunu göstermektedir.

Buhrana karşı *emniyet* unsuru, bir derece farkı ile küçük köy işletmeleri, ikinci meslek olarak ziraatçiliği seçenler, hattâ sadece taşrada ikamet edenler için de variddir. Küçük bir bahçe veya tarla dahi, *munzam* bir geçim kaynağı, hiç değilse zaruret karşısında müstakbel bir destektir. Harp zamanında görüldüğü üzere bir çiçek tarhı, kolaylıkla ve süratle bir patates tarlasına çevrilebilir. Onun gibi, süs maksadile ekilen bir çimen, keçilere mahsus bir otlak haline getirilebilir.

Fakat bu durum, *normal* devirlerde de önemlidir. Sırf şehir dışında oturmak, normal geliri herhangi bir aynî gelire tamamlanma imkânını yaratmaktadır. Büyük şehirlerde oturanlar, bu imkânlardan varoşlarda ufacık bir sebze bahçesi yetiştirmek suretile faydalanıyorlar. Bu gözle bakılınca, ziraat sosyolojisinin (yani asıl köylülüğü inceleyen sosyolojinin), köy sosyolojisi haline inkılâb etmesi, gayet haklı görünmektedir. Esasen modern şehir ve taşra iskân bölgelerinin, *karşılıklı* bir şekilde birbirlerine tesir etmesi, bu gelişimi desteklemiştir.

Bu gerçekler, daha önceki devirlere ait sosyal tarihte de rol oynamışlardır. *Mes. Sombart*, etraflı bir şekilde kapitalizmin ilk devresinde, taşrada kurulmuş olan imalathanelerle fabrikalarda çalışan işçilerin, endüstri tesislerinden aldıkları nakdî gündeliklerden gayri, kendilerine ait birer *köy* işletmeleri olduğunu göstermiştir. Bu durum, pek tâbii sırf endüstrinin ücretlerine tâbi olan büyük şehirlerdeki proletaryadan tamamen farklı sosyal şartlar yaratmıştı.

Taşra ve köy nüfusu sosyal yapısının, bir *üçüncü* özelliği daha vardır. Köy, taşra ve komünün sosyal hayatını, cemaatin ideal tipi olarak tasvir etmek hatalı olur. *F. Tönnies*, bu kusurdan kendini her zaman uzak tutmamıştır. Buna rağmen bu iskân şekli, komşuluk münasebetleri, şahsî devamlı temaslar, *müstakar* hayat çevrelerinin kuruluşu gibi gerçekleri her çeşit şehir durumundan daha elverişli bir şekilde geliştirmektedir.

Hayat şartlarının toplu bir şekilde gözden geçirilebilmesi, günlük temas ve mekân dahilindeki yakınlık gibi, cemaat modelinin daha önce tasvir etmiş olduğumuz ana hatlarından hepsi burada mevcuttur. Saf bir köyde *komşuluk*, ahlâkî kuralları belirmiş, maddî ve manevî yardım şekilleri muayyen kaidelerle tesbit edilmiş *gerçek* bir müessesedir. Komşular burada, âdetâ *aile* çevresini genişletmektedirler. Bugünün bir çok köylerinde, bu komşuluk münasebetleri, ya eski halile halen de devam etmekte bulunan veya idame, perçinlenme ve yenilenmesi başarı ile takip edilen hâkiki bir gaye sayılmaktadır.

Bu *özellikler*, en kuvvetli olarak saf köy karakterine sahip topluluklarda, mes. birçok Alp dağları köyleri ile Kuzey Almanya münferit çiftliklerinde göze çarpmaktadır. Fakat bu özelliklere köylü nüfusa sahip olmayan komünlerde de rastlanmaktadır. Hattâ bunlar, *yeni* kurulan taşra iskân yerlerinde, doğrudan doğruya şartların tesirile, ortaya çıkmaktadırlar. Bu bakımdan, köy karakterine sahip olmayan taşra nüfusunu da, bu özelliklerin şumulü içine sokmak haklı ve *zarurî* görülmektedir. Köyde yaşayan el sanatkârı, köyün karakterini taşımaktadır. Köyde oturan işçi ve müstahdem de, köyün karakterini tam mânâsile benimsememekle beraber onun tesiri altında kalmaktadır. Yapılan *tahminlere* göre (bu meselede, ancak tahminler yürütülebilir), bugün Batı Almanya'daki ailelerin *altıda biri*, hayat tarzları bakımından, taşranın izlerini taşımaktadırlar. Kuvvetli bir taşra karakteri taşıyan doğu illerine sahip büyük Almanya için bu tahmin, şüphesiz daha *yüksek* nisbetler gösterirdi.

Bu bölümün sonunda, endüstri cemiyetinin köy ve taşra nüfusu yapısında, ne gibi *değişiklikler* yarattığı meselesine temas etmek istiyoruz. Günümüzde mevcut herhangi bir köy sosyal statüsünün incelenmesi, ancak *soyut* yoldan ele alınabilir. Çünkü halen bütün taşra sektörü, endüstri düzeninin kuvvetli tesirleri altındadır. Bu sebeple köyün sosyal statüsüne has özellikler, endüstri toplumunun *tesirleriyle* birleşmiş bulunmaktadır. Bu konuyu üç yönden tetkik etmeyi uygun buluyoruz.

Bunlardan birincisi, köylünün gittikçe artan ölçüde saf bir ziraî faaliyet sahasında ihtisas kazanmasıdır. Bunun neticesinde köylü gerek mallarını satmak gerekse küçük sanatlarla ilgili ihtiyaçlarını karşılamak bakımından, tamamen *piyasaya tâbidir*. Bu gelişim, daha önceden belirttiğimiz veçhile, eskiden beri takip edilebilmektedir. Endüstri devrinde bu inkişaf, ziraî işletme dahilinde küçük sanatlarla ilgili her *nevi* istihsalin durmasına sebep olmuştur. Eski bir çiftlikte vaktile, bilhassa ziraî çalışmanın, ev sanatlarıyla ilgilenme hususunda bol vakit bıraktığı kış mevsiminde, nelerin istihsal edilip, yapıldığını bir an için göz önüne getirmelidir.

Aynı *müşahade*, şehirlerdeki ev idareleri için de doğrudur. Buralarda da vaktile, endüstri istihsalî tarafından sonradan devralınan birçok faaliyetlere girişilirdi. Fakat köy işletmelerinde, ev mamullerine verilen *önem* daha kuvvetli olup çok sürekli olmuştur. Ev idaresinin «içten oyulması», başka bir deyimle piyasa ekonomisinin gittikçe önem kazanması *vetiresi*, ancak son yüzyılda nihayete ermiş sayılmaktadır. Başlangıçta köy evinin bir faaliyeti sayılan tahta oymacılığı ve dericilik, ilk önce *terkedilen* iş nevelerinden biridir.

Bunları, dokuma sanatı takip etmiştir. İplik bükme ve dokumak, 1830 yıllarında henüz her yerde canlılığını muhafaza eden; bazı bölgelerde ise, çok daha sonraları da devam ettirilen bir ev sanatıdır. İplik bükme, daha çok ka-

dınların, *dinlenme* günleriyle kışın yaptıkları bir işti .Ev sanatlarını terk etme hususu, bugün Almanya'da, bazı muayyen bölgeler hariç - çok daha ileri gitmiştir. Ekmekçi ve kasab da, bugün köyün devamlı esnafından sayılır, Her köy evine ait ekmek fırınları, artık birer tarihî hatıra sayılmaktadır.

Bununla beraber, kendi kendini *geçindirme* ve dolgun erzağa sahip ev idaresine ait bazı özellikler, bugüne kadar devam etmektedir. Bunlar, köy işletmesinin biraz önce bahsettiğimiz kendi kendine *yeterliği* ve buhrana karşı mukavemetile ilgilidir. Genel olarak ziraî istihsal alanında ihtisas sahibi olan köylü, millî ekonominin piyasaya tâbi ve fiyatlarla masrafların tesiri altında iş gören tam istihdam edilmiş bir uzvudur.

Bu hal, endüstri tarafından daha çok şehirlinin ihtiyaçlarına göre seri şekilde imal edilen eşyanın, köye nüfuz etmesiyle büsbütün kuvvet kazanmaktadır. Bugün sadece eskiden evde imal olunan eşya pazardan satın alınmakla yetinilmemekte, *yepyeni* istihlâk malları köylere yayılmakta ve asıl bunlar, köy ekonomisinin, tam manasile piyasa sisteminde son bulmasına sebep olmaktadır.

Köyün şehirlere has istihlâk alışkanlıklarını ve normlarını benimsemesine sebep olan *âmil*, Batı Almanya'daki taşra yapısının gösterdiği üzere köylerde, meslekî veya ekonomik durum bakımından, köylü olmayan bir nüfus tabakasının oturmasıdır . Bu *tabaka*, beraberinde şehre ait istihlâk alışkanlıklarını getirmekte veya bunların ilk nüfuz noktalarını temsil etmektedir. Bu alışkanlıklar, buralardan hareketle geri kalan köy nüfusu arasında yayılmaktadır.

Köy işletmelerinin, genel piyasa ile kaynaşması, *ziraî* işletmenin büyük bir şehir merkezinin yakınında bulunması, tamamen şehir ihtiyaçlarının karşılanması, mes. sebzeçilikte ihtisas kazanılması hallerinde görülmektedir. Burada ziraî köy işletmesi gerek müstahsil gerekse müstehlik sıfatile, tamamen piyasaya *bağlı* bulunmaktadır. Kaideten bu temayül, modern köylülüğe hâkimdir.

İkinci özellik; bugünkü köylerin, kuvvetli bir ölçüde köye has olmayan unsurları *barındırmasıdır*. Bu temayül, bütün köyü saran, onun sosyal yapısını değiştiren ikinci bir gelişim vetiresinin çıkış ve köye nüfuz ediş noktasını teşkil etmektedir. Bugünkü Alman köylerinin büyük bir kısmı, mültecilerle şehirden boşaltılanlar problemi bir tarafa bırakılmak şartile - o derece köylü olmayan unsurların *tesiri* altında kalmaktadır ki, buralarda çoğu defa *saf* bir köy sosyal statüsünün muhafaza edilmesine imkân yoktur.

Köylü olmayan bu unsurlar, kendilerini köyün sosyal tabakalarında kuvvetle duyurmakta, komün hayatının *muhtar* idaresini tâyin etmektedirler. Bunun en bariz ölçü ve örnekleri, iyi ücret alan endüstri işçilerinin veya doğrudan doğruya endüstri sistemine dahil kimselerin, köy nüfusunun *çoğunluğunu*

teşkil ettikleri zaman ve yerlerde görülmektedir. Bu takdirde komünle ilgili *siyasî* kudret, onların eline geçmektedir.

Amerikan köy sosyolojisi, bu gelişim vetiresini umumiyetle şöyle ifade etmektedir : Saf köylü bir sosyal statü «açık bir sınıf sistemi» haline geçmektedir. Başka bir deyimle - insan, sosyal statüsünü, muayyen bir köy tabakasına mensup olmakla lâyin edip ölçmemektedir. Sosyal düzende ferdin yeri *müstakar* köy kategorilerine göre kararlaşıcağı yerde, dışardan gelene, endüstri âleminin havasına, işgal ettiği mevkie ve her şeyden önce gelirinin yüksekliğine göre tayün etmektedir. Böylece köyün sadece istihlâk alışkanlıkları değil, hayat tarzı da, - en iç sahalara kadar - şehir âleminin ışınlarından müteessir olmaktadır. Köye yalnız istihlâk malları değil, endüstri âleminin zihniyet ve değer sistemi de girmektedir.

Birçok sosyologlar, bu bakımdan endüstri nüfusu ile taşra nüfusu arasında sadece bir nevi «nesil farkı» olduğu tasavvuruna dayanarak çalışmalarına devam etmektedirler. Buna göre şehir sektöründe olup biten bütün gelişmeler, mes. ailenin bünyesi, nesillerin karşılıklı münasebeti ves. köy ve taşra nüfusuna da muayyen bir zaman payı içinde *sirayet* etmektedir.

Üçüncü özellik köy işletmesinin *şekil değiştirmesi*, her şeyden önce *teknîğin*, ziraî çalışma tarzına nüfuz etmesiyle ilgilidir. Bu arada sadece doğrudan doğruya toprağın ekilmesine yarayan makineleri değil, aynı zamanda sun'î gübreyi, metodik bir şekilde elenen seçme tohumları, bitkilerin korunmasına yarayan kimyevî maddeleri ve teknik ulaştırma vasıtalarını düşünmek lâzımdır. Modern bir köy işletmesi, bu yardımcı teknik vasıtalar olmaksızın, artık tasavvur edilemez.

Tarihî bakımdan, modern tekniğin ziraate tesiri, ilk önce teknik ve sosyal sebeplerden ötürü, *büyük işletmeler* yolu ile olmuştur. Muharrik enerji, buhar kuvveti oldukça, ancak çok büyük işletmeler, teknik vasıtalarından *rasyonel* bir şekilde faydalanabiliyorlardı. Ancak elektrik motöre geçiş, ziraî köy işletmelerine de uygun düşen şartları yaratmıştır.

Bu arada sosyal sebepler, *ağır* başmışlardır. Ziraî köy işletmesinin, herşeyden önce aileye mensup çalışma kuvvetlerine bağlı olmasına karşılık, büyük köy işletmesi, *ücretli* işçiler istihdam etmektedir. Rençber meselesi, daha 19 uncu yüzyılda güçlükler arz etmiştir. O devirde başlayan işçi kıtlığı, bu sebepten ötürü teknik vasıtaların kullanılmasını zarurî kılmıştır.

Bugün tarla işinin, teknik ve rasyonel prensiplere göre ayarlanması, elektrik kuvveti ve dizel motörü sayesinde ziraî köy işletmesine de uygulanmaktadır. Bu gelişim, el sanatlarıyla yakın bir *benzerlik* arz etmektedir. El sanatlarının, makine istihsaline gelişimini sağlıyan saik de, ilk önceleri küçük motör ol-

muştur. Bu sayede yer yer el sanatları, son derece yüksek verimli *şekillere* kavuşmuşlardır.

Aynı hâdise, ziraî köy işletmesinde cereyan etmiştir. Bu gelişim vetiresi, büyük ziraî işletmenin ekonomik üstünlüğü *lehine* ileri sürülen bir çok delilleri de, kuvvetden düşürmüştür.

Küçük ziraî işletmelerin makineleşmesi, normal olarak, ancak *kooperatif* yolu ile gerçekleştirilebilir. Fakat köyün sosyal bünyesi, bu nevi kooperatifler için son derece elverişli şartlara sahiptir. Köyün bünyesinde saklı duran ce-maat özelliklerinin, kooperatifçilik müessesesinin kuvvetlendirilmesi yolu ile, yepyeni ve modern bir şekle kavuşabileceği birçok defalar ileri sürülmüştür.

Bazı ziraat sosyologlar, at veya öküz yerine traktörle çalışan veya orak yerine biçer - döğer makinesini kullanan köylünün, sırf çalışma tarzını değiştirdiği cihetle açıklavada çalışan bir *nevi* endüstri işçisi haline geleceğini savunmuşlardı. Fakat vakalar, bu tahminin *yersiz* olduğunu göstermişlerdir. Ekonomik ve hukukî temeller, kendi mülkiyeti ve bağımsız işletme idaresine ait esaslar bâki kaldığı müddetçe, teknik yoldan rasyonelleştirilmiş olan *köylülük*, bu zümrenin gerçek gelişim unsur ve safhasını teşkil etmektedir.

§ 2 — Şehir

Şehrin sosyal yapısı, ancak köy sosyolojisinin *fonu* ile birlikte kavranılabılır. Çünkü şehir, gelişim tarihçesi bakımından aslı olmıyan, tâbi bir fenomendir. Şehirler, her zaman taşranın *insan* kaynakları yardımıyla teşekkül etmekte ve bütün varlıkları boyunca, taşra ve köye *muhtaç* bulunmaktadır. Taşra, sadece gıda ve ham maddelerin müstahsili sıfatıyla şehre hizmet etmekle kalmıyor; aynı zamanda şehirlerin devamlı nüfus kaynağını da teşkil ediyor.

Bu gelişim vetiresine «yatay hareketlilik» başlığı altında Bahis IV, § 1 de temas etmiştik. Bu bahiste şehirlerin, daima bütün *iç göç* hareketlerinin hedefi olduğunu ve şehir nüfusunun tereküp tarzında, muayyen bir nisbetin *daima* dışardan gelenler tarafından temsil edildiğini belirtmiştik. Bu müşahade, modern şehir bilhassa büyümesi sadece sosyal hareketliliğin mahsulü sayılan modern büyük şehir için doğrudur. Bununla beraber bu *teşhis*, daha önceki devirlere ait şehirlere de uygulanabilir. Her devir ve kültür çevresine ait şehirler, memleketlerin nüfus binasında daima taşraya istinad eden *ikinci katı* temsil etmektedirler. Şehirler, her nüfus yapısında daima temerküz ve kesafet noktalarına, yığılma merkezlerine birer işarettir.

Böylece bu çeşit yığılmalara sebep olan saikleri araştırma meselesine gelmiş bulunuyoruz. İşte bu *görüşe*, şehirlerin kuruluş ve esasına ait olan bütün teorileri bağlayabiliriz. 19 uncu yüzyılın tarih ilmi, bu meselelere defalarca te-

mas etmiş ve bir takım *şekli* «şehirleşme teorileri» meydana getirmiştir. Şehirlerin kuruluşunda rol oynayan ekonomik, siyasî ve askerî saiklerden hangilerinin ağır bastığı, 1900 yıllarının tarihçileri tarafından hararetle tartışılmıştır.

Bu tartışma genel olarak, yani bütün devirler ve kültürlere *şâmil* olarak *bir hal* şekline bağlanamaz. Şehirlerin kuruluşunda, birkaç saikin birden rol oynadığı ve münferit memleket ve kültür çevrelerinde şehirleşme vetiresinin *değişik* yollar takip ettiği, bu konu ile ilgili olarak yapılan tartışmalardan çıkan neticelerden biridir.

Bu konuda tarihî bir vetire karşısında bulunmaktayız. Bu sebeple ancak her defasında özel bir şekilde incelememiz gereken şartlar, bu meseleyi çözmeyi ve şehirlerin kuruluşunda rol oynayan unsurları tesbit etmeyi mümkün kılmaktadır. Bir memleketin sosyal yapısı, bilhassa *hâkimiyet* sistemi ve ekonomik şartların bütünü, şehirlerin kuruluş vetiresinde önemli bir rol oynamaktadır.

Bu gelişim vetiresine katılan bütün *amiller*, en mükemmel bir şekilde *Max Weber*'in ana eserinin VIII. bahsinde belirtilmiştir. «Wirtschaft und Gesellschaft-Ekonomi ve cemiyet, sh. 514 ve sonrası) *Max Weber*, tarihin bütün devirlerini ve bütün kıtalarının gelişimini içine alan, muazzam bir *vakıalar* malzemesine dayanarak, bu bahiste şehir kuruluşuna ait birkaç tip meydana getirmiştir.

Bu araştırmaya, şehirleşme vetiresinin bir *netice olduğunu*, yani bu gelişimin çeşitli zaman kesimlerinde ve yerlerde değişik özellikler taşımakta bulunduğunu açıkça göstermiştir. *M. Weber*, bu arada bilhassa batı şehirleriyle, eski doğu kültür çevrelerine ait şehirler arasındaki *bünye* farkını ortaya çıkartmıştır. Fakat Avrupa'da da, karakter itibarile *farklı* bir kaç tip tesbit edilebilir. Mes. Kuzey Alplerde bulunan bir şehrin kuruluş şartları, hukukî mahiyeti ve ekonomik özellikleri bakımından, güney Avrupa şehirlerinden çok farklıdır.

Şehirlerin oluş tarihinin farklılaşması ve bundan ileri gelen şekil zenginliği, daha önceden ifade edildiği üzere, *sosyal tarihe* ait bir konudur. Şehirlerin şekil zenginliği, sistematik sosyoloji bakımından da önemlidir. *Max Weber*, elindeki tarihî materyel yardımıyla, şehir sosyolojisi yönünden önemli sayılan kanunilikleri belirtmek üzere, başarılı gayretler sarf etmiştir. *Weber*'in tarihî tahlillerinden, kısmen bir terkip yapmak suretile, kısmen de bir tipoloji mânasında şehrin *esas cevherine* ait bir kaç unsuru, ortaya koymak mümkündür.

Şehir, herşeyden önce *ekonomik* bir ayırıcı vasıf ile, karakterine kavuşmaktadır. Her şehir, bir *pazar* yeridir. Bu ayırıcı vasıf, her ne kadar şehri tarif etmeğe yetişmiyorsa da, şehir mefhumunun bir kısmını teşkil etmektedir.

Bir şehir, ancak yerli halkın iktisadî ihtiyaçlarının büyük bir kısmını mahallî pazar yerinde karşıladığı zaman, *var* demektir. Bu, tabii iş bölümünü, istihsal açısından ihtisaslaşmayı gerektirmektedir. Esasen normal şartlar altında şehire *yakın* bulunan nüfus, hiç değilse ihtiyaçlarının bir kısmını, şehirdeki pazara köy mahsullerini getirmek ve bunun karşılığında şehir halkının ihtisas kazanmış olduğu ticaret malları ile küçük sanatlara ait eşyayı satın almak suretile gidermektedir.

Pazarın mevcudiyeti ile, şehirlerin kuruluşu bakımından *önemli* sayılan tarihî şartlar başlamaktadır. Pazarın varlığı, çok defa bir imtiyaza veya derebeyi yahut hükümdarın himâyesine dayanmaktadır. Bunun karşılığında hükümdar da, ticaret eşyasının alımı, pazar ücretleri ve gümrük hadleriyle ilgilenmektedir. Gerçi bazen böyle bir pazar, saray veya diğer hâkimiyet merkezlerinin *desteği* olmaksızın da, kurulmaktadır. Bu takdirde şehir, «saf» bir pazar yeri sayılmaktadır.

Bununla beraber, tabiatile büyük ve *devamlı* ihtiyaçlara sahip derebeyi veya hükümdara ait bir saray idaresi, kaideten pazarın kuruluşuna sebep olan temel noktayı teşkil etmektedir. Böylece şehirlerin kuruluşuna müessir olan *ikinci âmil*, yani prenslik veya dükalık şehrinin kuruluşuna intikal etmiş bulunuyoruz. Bu unsurun hâkimiyeti hâlinde, ikinci şehir tipi ile karşılaşırız.

Şehirlerin kuruluşunda bir saray idaresinin yerine memurlar, sabit gelir sahipleri veya topraktan aldıkları gelirlerini şehirlerde sarfeden derebeyler gibi büyük müstehlikler de geçebilir. *M. Weber*, gerçek bir *memur* şehrine örnek olarak *Pekin*'i toprak ve gelir sahiplerinin şehri olarak da serflik müessesesinin kaldırılmasından önceki *Moskova*'yı göstermektedir. Bütün bu hallerde, büyük bir müstehlikler grubu veya bir saray idaresi, yahut bunların *birleşimi*, şehir ekonomisinin ve hassaten pazarın mihrakını teşkil etmektedir. Bu şehirler, herşeyden önce «müstehlik şehirleri» dir.

Bu tip şehirden tamamen farklı olan diğer bir tip, *müstahsil* şehridir. Bu takdirde şehrin nüfusu ile satın alma kudretinin kabarması, mamulleri dış bölgelere gönderilen özel bir veya birkaç küçük sanat şubesinin istihsal imkânlarına bağlı bulunmaktadır. Muayyen bazı ev sanatlarıyla imalathanelerin yerleşmiş bulunduğu birçok eski şehirler, bu tipe dahildir. Bununla beraber, bu tip şehri en saf olarak *modern* endüstri şehrinde bulabiliyoruz.

Şehrin kuruluşuna âmil unsur, buralarda küçük sanatlarla ilgili istihsal yerine, bilhassa dış memleketlerle yapılan *ticarettir*. Gelirlerini, dış ülkelerle yapılan ticaretden elde eden şehirlere, çok eskiden beri rastlanmaktadır. Mes. Orta çağdaki Alman Hansa şehirleri gibi. Bunun bir modern *örneği*, birçok banka ve büyük tröstlerin merkezi olan şehirlerdir. Bu takdirde şehrin ekonomik temeli, endüstri kazancı yerine, ticaret *kârı* olmaktadır. Her iki halde de

şehir, istihlâk şehirlerinden farklı olarak - birçok işletmelerin merkezidir. Bu nevi şehirler, sarîh bir şekilde civardaki taşradan ayrılmaktadırlar.

Bütün bu şehir neveleri, *Max Weber*'in anlamına göre, «saf» tipler, daha doğrusu «ideal tip» lerdir. Gerçek halde bu şehirler, çeşitli *karışım*lar halinde ortaya çıkmaktadırlar. Şehirlerin tarihî çeşitlilikleri gözönünde bulundurulursa, bunların ziraatle olan münasebetleri, modern devirde alıştığımız nisbetde aşikâr bir mahiyet taşımaktadır. Bütün Ortaçağ boyunca, hattâ yeni çağlara kadar, bariz bir şekilde *pazara*, bazen istihsal veya ticaret merkezlerine sahip olan şehirlerde, ziraatle meşgul olan vatandaşların bulunması, *sık* rastlanan bir haldir. «Ziraî araziye sahip şehirler» adı verilen yerlerde, kısmen otlak veya *ormanlık* olarak kullanılan geniş tarlalar vardır. Bu şehirlerde yapılan modern genişletmelerde sözü geçen geniş topraklar, inşaat yeri veya yeşil saha olarak kullanılmaktadır.

Yukarıda sözü geçen ve çoğu ekonomik bir mahiyet taşıyan unsurlar dışında, bir şehrin *tipolojisinde* iki hususa daha dikkat etmek gerekir. Bunların her ikisi de muayyen tipte şehirlerin kuruluşuna müessir, karakteristik bağımsız unsurlardır. Bu unsurlardan birincisi, şehrin bir *hisara* sahip olmasıdır. Bu vakıa, şehirlerin erken tarihçesinde çok önemli bir rol oynamasına karşılık, bugün tamamen ihmal edilmiş bulunmaktadır. Birçok şehirler bir *kale* veya *kışla* merkezi olarak kurulmuşlardı. Şehirlerin büyük çoğunluğu ise, etrafı surlarla çevrili muhkem yerlerdi. Çoğu defa bu hisar, küçük sanatlar iskân bölgesi ile pazarın etrafına toplandığı *mihrak* noktasıdır. El sanatkârları ile esnafın, hisarın himayesine sığınmaları tabiidir. Onun karşılığında hisarın sahibi olan hükümdar ve maiyeti, şehirde imal edilen malların çoğunu istihlâk ediyordu.

Şehirlerin kuruluşuna, bilhassa Avrupa'da geniş ölçüde müessir olan *sonuncu* âmil, siyasi, bir karakteri haizdir. Burada, ilk defa eski Yunanistan'da beliren «synoikismos» vetiresine rastlıyoruz. Bundan maksat, şehir kurucularının kendilerine has bir *hukukî* cemaat meydana getirmeleridir. Bu arada *önderlik* edenler, çoğu defa askerî veya siyasi sebebler dolayısıyla, savunma maksadile bir araya gelip bir müdafaa birliği meydana getiren aristokrat asıldan *gelme* insanlardır. Böylece şehir, taşranın içinde bulunduğu hukukî şartlardan farklı bir mahiyet kazanmakta ve kendine has *siyasi* bir şahsiyet haline gelmekte, dolayısıyla şehire göç edenler, kendilerine has bir hukuku olan bu cemaatin de üyesi olmaktadır.

Bu gelişim sırasında çoğu defa şöyle bir durum ile karşılaşılmaktadır: Köy toprakları, derebeyinin *üst* hâkimiyetine tâbi bulunmaktadır (Ziraat sosyolojisine ait olan bölümde ortaçağda köylünün Avrupa'da kaideten tamamen hür olmadığını, aksine bir derebeyine karşı faiz ödeme ve hizmette bulunma mükellefiyetlerini taşıdığını görmüştük). Buna karşılık, şehir, derebey-

lik yapısının nüfuz edemediği bir *serbesti* sahası teşkil etmekte idiler. Bu sebeple şehre göç eden, aynı zamanda derebeylik yapısından da kurtulmuş oluyordu. Bu hal, o devirde «şehir havası insanı hür kılıyor» sözü ile ifade ediliyordu.

Bu gelişimin tabii bir neticesi olarak ortaya çıkan diğer bir mesele de *kinin*, şehir cemaatinde hâkim bulunduğudur. Burada *iki* esas tipin birbirinden ayrılması gerekir. Bunlardan biri, «nesiller şehri» dir. Buna göre muayyen bir ailenin hâkimiyeti elinde bulundurduğu şehirler, mes. Venedik bu kategoriye dahildir. Diğerisi ise *demokratik* vatandaş şehridir. Bu sonuncu *tip* her yerde umumiyetle uzun süren *iç* mücadeleler neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu mücadelelerde en önemli rol, *loncalara* düşmüştür. Şurası muhakkaktır ki, bu şehirler, bütün vatandaşların siyasi iştiraki ile demokratik bir hayat tarzına ulaşan *ilk* sosyal gruplardır.

Bu izahatla, şehirlerin sosyal tarihine ait en önemli unsurları kısaca belirtmiş oluyoruz. Tarihî *seyir*, bütün kültür çevrelerinde, bu arada bilhassa Hindistan ve Çin'de takip edildiği zaman, bir sürü diğer tip ve tâli tiplerin mevcudiyetini açığa vurmaktadır. Şehirler tıpkı ziraat statülerinde olduğu gibi, büyük bir *şekil* zenginliğine sahiptir. Bu şekil zenginliği ise, geniş ölçüde siyasi tarih olayları tarafından tâyin edilmektedir.

§ 3 — Büyük Şehir

Artık bugünkü şehir, daha doğrusu *bugünkü* büyük şehirleri sosyolojisine ait bir iki problemi incelemeğe sıra gelmiş bulunuyor: Bu problemlerin ilki, şehirlerin nüfus terekübü ile ilgilidir. Modern nüfus sayımı yardımı ile, her şehirde münferit meslek gruplarının sayı nisbeti ile bağımsız, işçi, memur, müstahdem ves. nevinden vatandaşlar münasebetinin ne olduğunu *tesbit* etmek mümkündür. Çoğu defa bu yüzdeler, ilgili sosyal grubun memleketdeki ortalama nisbeti ile kıyaslanmaktadır. Bu takdirde, şehirlerde bilhassa büyük şehirlerde bazı sosyal grupların, mes. müstahdem veya memurların, memleketde işgal ettikleri gerçek mevkie nazaran, daha *yüksek* bir nisbette temsil edildikleri anlaşılmaktadır.

Münferit grupların, şehirlerde taşraya kıyasla, *farklı* bir durum işgal etmeleri, şehirlerde bilhassa modern şehirlerde, ziraî mesleklerle ya hiç yer kalmamış veya bunların son derece tahdit edilmiş olmasının bir neticesidir. Dolayısıyla şehirlerde, umumiyetle küçük sanatlar, ticaret ve memurlukla ilgili meslekler, daha *kabarıktır*. Milletlerarası meslek istatistiklerinin gösterdiği üzere, bütün büyük şehirlerde müstahdemler nisbeti, *artan* ölçüde çoğalmaktadır.

Nitekim Batı Almanya'da müstahdem ve ücretlilerin yarısından fazlası, (% 54) ü büyük şehirlerde oturmaktadır. Büyük şehirler ise, genel nüfusun

% 28 ini barındırdıklarına göre, şehirlerde toplanan müstahdem ve ücretlilerin nisbeti, genel nüfusta işgal ettikleri mevkiin hemen hemen *iki* misline yükselmektedir. Bunun sebebi aşikârdır. Büyük şehirler yalnız büyük endüstri tesislerinin değil, bütün ticarî firmaların, bankaların, sigorta şirketlerinin, mağazaların, kliniklerin ve buna benzer *âmme* müesseselerinin toplandıkları merkezlerdir. Müstahdem ve ücretlilere ait kabarık sayılar, bu vakiadan ileri gelmektedir.

Büyük şehirlerde oturan memur ve işçi sayısı da, *taşraya* nisbetle daha kabarık, buna karşılık müstahdemlere nazaran daha düşüktür. Memur ve işçi sayıları bakımından, büyük ,orta ve küçük şehirler arasında önemli bir fark yoktur. Büyük şehirler nüfusunun, genel nüfusun üçte birini teşkil ettiği Almanya'da, *işçilerden* ancak üçte biri, büyük şehirlerde oturmaktadır. El sanatları mesleklerine gelince, bunların büyük şehirlerdeki nisbeti, hemen hemen diğer *ikâmet* yerlerinden farksızdır. Şu halde el sanatları, büyük şehirlerde taşraya nazaran daha *üstün* bir mevki işgal etmektedir. Bununla beraber, büyük şehirlerdeki el sanatları işletmeleri, *ortalama* olarak, kasabalara nazaran daha büyüktür.

Münferit sosyal tabakaların *izafi* büyüklüğünü, genel nüfusa veya küçük şehirlere kıyasla hesaplamak, bir bakıma büyük şehir nüfusunun karakteristik bünyesini belirten, oldukça *kaba* bir vasıttır. Büyük şehirler, nüfus terekkep tarzları bakımından, aralarında büyük *farklar* arz etmektedirler. Tipik bir ticaret şehri tipik bir endüstri şehri veya bir memleketin *başkenti* gibi, tipik memur şehrinde tamamen farklı bir nüfus kabartmasına sahiptir.

Muayyen bir şehirde yapılan dikkatli bir tahlil, bunun kendine has bir *terkip* formülü olduğunu gösterecektir. Her sosyologa, mümkün olduğu kadar tipik bir şehirde böyle bir tahlile girişmesi tavsiye edilebilir. Bu arada ortalamaya nisbetle *ufak* yükselişlerin, bir şehrin sosyolojik manzarasında önemli farklar yaratabileceğini unutmamak lâzımdır (mes. %14 yerine %16 el sanatkârları veya %30 yerine %35 işçi gibi). Böyle bir tahlili, gerçekten sosyolojik bir görüş açısından başarabilmek için, *Max Weber* ve *W. Sombart* tarafından geliştirilen ve bugün ise, malı olmuş sosyolojinin iki *mefhumu*, belirtilmesine ihtiyaç vardır. Bunlar: «şehir nüvesi» ile «şehir kuşağı» mefhumlarıdır.

M. Weber'in, sosyal tarihe taallük eden mülâhazalarından, bir şehrin karakterinin, *geniş* ölçüde şehir pazarının başlıca müstehliklerine bağlı olduğu anlaşılmıştı. Bu müstehlikler, ya bir saray muhiti veya gelir ve kiralarnı şehirde sarfeden memur ve gelir sahipleri, yahutda şehirde *tedavül* eden endüstri ve ticaret kârları olabilir. Bu mülâhazaları bir prensibe irca ettiğimiz zaman, bir şehir nüfusunun sosyolojik tahlili için lüzumlu olan yardımcı vasıtayı ,elde etmiş oluyoruz.

Bu bakımdan hareket noktamız, bir şehrin kendi kendine yeter (otarşik) olmadığı, kendini beslemediği, *aksine* bazı kaynaklardan (belirli bir iş neviden, mevcut servet veya özel bir gelirden) geçindiği düşüncesi olmalıdır. Şehir nüfusunun bu kaynaklara tasarruf eden *kısmı*, «şehir nüve» sini teşkil etmektedir. Şu halde şehir nüvesi terimi, mekân mânâsında değil, ekonomik ve sosyolojik mânâda anlaşılmalıdır.

Bu terimi, basit ve *şematik* bir örnekle izah edelim : Her birinde, 100.000 işçi ve müstahdem bulunan 10 büyük tesisin kurulduğu bir endüstri büyük şehrinde, 100.000 insan şehir nüvesini teşkil etmektedir. Bu işçi ve müstahdemlerin ücret ve maaşları (buna tabii işletme idarecilerinin müteşebbis *kârı* da dahildir) şehrin dayanmakta olduğu *temeldir*.

Şimdi de bir endüstri şehri yerine, yine *şema* yardımıyla basitleştirilmiş olan bir ticaret şehrini alalım; Burada şehir nüvesi, şehirde bulunan ticaret ve ulaştırma firmalarında çalışan müstahdemlerle işçiler ve bu firmaların sahiplerinden *terekküp* etmektedir. Tipik bir memur ve idare şehrinde ise, çeşitli âmm müesseseleri ile resmî dairelerde çalışan memur ve ücretliler *şehir nüvesini*, teşkil etmektedirler.

Aynı *müşahadeyi*, saf bir gelir şehrine uygulamak mümkündür: Büyük sayfiye ve tedavi merkezlerinde, bu *durum* gerçekleşmiş sayılır. Burada şehir nüvesini teşkil edenler, *harcama* kudretine sahip servet ve gelir sahibi insanlardır. Tabii bütün bunlar, sadece «saf», sun'î yoldan yaratılmış, *basit* tiplerdir. Bir şehir nüfusunun nüvesi çeşitli unsurların karışımından da meydana gelebilir. Somut hallerin çoğunda şehirlerin *terkibi*, bu yolda gerçekleşmektedir.

Bu «şehir nüve» sine, her defasında bir «şehir kuşağı»nın *eklendiği* görülmektedir. Bu terimle şunu kastediyoruz Şehir nüvesi, 100.000 işçi ve müstahdem kullanan 10 büyük endüstri işletmesinden ibaret, büyük endüstri şehrine ait *ilk* misalimize dönelim. Böyle bir şehir, *yaşama* kudretine sahip sayılmaz. zira muhtemelen bu şehir sadece makine veya lâstik yahut buna benzer endüstri *malları*, istihsal etmektedir. Bunlar ise insanı *yaşatan* şeyler değildir. Demek oluyor ki «aslî» veya «nüve» nüfusa bir ilâve kuşak eklemek lâzımdır. Bunlar şehir nüvesinin nüfusu ve aile fertleri sayesinde geçim *imkânı* bulan meslek sahipleridir: Her 300 veya 500 işçi ve müstahdem ailesi başına, bir *ekmekçi*, bir *manav*, bir *berber*, bir *kunduracıya* ihtiyaç vardır. Bundan başka her 700 veya 800 aile başına, bir çamaşır ve manifatura mağazasına, nihayet her 1000 veya 1500 aile için bir *eczaneye*, ayrıca doktorlara, avukatlara, okullara (dolayısıyla öğretmenlere, lokantalara, otellere, sinemalara, tiyatroya ves. ye) *ihtiyaç* bulunduğu aşikârdır. Bütün bunlar, şehir *kuşağını* teşkil ederler.

Bilhassa halihazır Amerikan sosyolojisi, büyük bir heyecan ve *dikkatle*, bu şehir yapısında münferit tâli unsurların (mes. berber; terzi, manifaturacının), hangi çapta ortaya çıktıklarını araştırmaktadır. Bunlar gibi bu neviden bir

ikinci işletmenin, hangi büyüklükten sonra lüzumlu olduğu, bir mağazanın hangi vüs'atden sonra teşekkül ettiği tesbit edilmektedir. Ortalama olarak denilebilir ki, teşekkül eden ve şehir nüvesinin büyümesi ile birlikte, devamlı surette kabaran şehir kuşağı, aşağı yukarı şehir nüvesi kadar insan sayısı ihtiva etmektedir.

Bunu şematik bir örneğe irca edince, şöyle bir manzara ile karşılaşabiliriz: Her biri 10.000 işçi kullanan 10 büyük işletme, şehir nüvesinin nüfusuna dahil 100.000 meslek sahibi demektir. Bunlar, aile fertleri ile birlikte, 300.000 insan eder. Şu halde bu 10 büyük işletmenin meydana getirdiği iç nüvenin etrafına 600.000 nüfuslu bir büyük şehir teşekkül edecektir.

Bu vakiaları, sosyolojik bir kanun, hem de «çifte değerler kanunu» olarak formüle etmek mümkündür. Bu terimle şunu kastediyoruz: Endüstri ziraî toprakların tabii doyum kudretini açacak şekilde, daha fazla insan için çalışma yerleri yaratmaktadır. Sadece ziraî alanda kullanılan bir memleket, kilometre kare başına yalnız muayyen sayıda insan meşgul edip beslemek imkânına sahiptir. Netekin müsait bir toprak mülkiyeti dağıtım sisteminde de, kilometre kare başına, belki ancak 70 insan barınabilir.

Nüfusun daha fazla kesafet kazanması, ancak ziraî ekonomisi üzerine, bir endüstri kurulmakla mümkündür. Bu adımın atılması, yani endüstri tesisinin yeniden yaratmış olduğu her iş yeri ile birlikte, aynı zamanda bu yer sayesinde geçim imkânı bulan, bir ikinci yer de ihdas edilmiş oluyor. Bir endüstri tesisinin kurulması iş ve ekmek bulan her 10.000 insana, otomatik olarak 10.000 meslek sahibi daha katılmaktadır. Bunlar, birinci 11.000 insana lüzumlu ihtiyaç mallarını tedarik etmekte, onlara hizmetde bulunmakta, tıbbî tedavilerini yapmakta, ves. işlerini görmektedirler. Böylece endüstri sayesinde kabaran ek nüfus, devamlı surette çifte bir değere yükselmektedir. Herhangi bir endüstri şehrinin nüfus terekkiübünde, şehrin nüvesi ile, şehir kuşağının eşit gelişimini tesbit etmek mümkündür.

Yukarıdaki örneği, bir endüstri şehri olarak seçtik. Aynı durumu, şehir nüvesi, değişik bir terkiplerle mes. memur veya gelir sahiplerinden teşekkül ettiği zamanda da müşahade edilebilir. Burada da bir şehir kuşağı, meydana gelmektedir. Şehir nüvesi, her zaman şehrin karakterine göre değiştiği ve şehrin asıl tipini tâyin ettiği halde, şehir kuşakları, bütün hallerde birbirine fazlasıyla benzemektedirler.

Her şehir kuşağı, her defasında 100.000 kişinin meşguliyet tarzına bakmaksızın, onların küçük sanatlar, ev hizmetleri, gıda temini ve eğlence müesseseleri hususlarına taalluk eden ihtiyaçlarını, eşit ölçüde karşılayacaktır. Bir şehir kuşağının nüfusunda el sanatkârlarıyla esnaf meslekleri, ayrıca doktorluk, avukatlık, gazetecilik, ves. gibi serbest meslekler, öğretmenlik gibi belli memuriyetler ağır basmaktadır. Şehir kuşakları, şehir nüvelerine nisbetle, çok daha vahdeili bir şekilde uzuvlaşmaktadır.

Bunun metodik neticesi, olarak yukarda bahsi geçen şehir tahlilleri, kesin bir şekilde gerçekleştirilmek istenirse, herşeyden önce şehir nüvesi ile şehir kuşağını, sarıh bir şekilde birbirinden *ayırma* lâzımdır. Bu takdirde birinci grubta, şehrin nüfus tereküp tarzından ileri gelen özelliklerin ortaya çıktıkları görülecektir. Buna karşılık iki kısma ait nüfusun birbirine karıştırılması, *manzarayı* tamamen bulandıracaktır.

Bununla beraber, şehir kuşaklarının, tamamen *yeknesak* oldukları da söylenemez. Şehir kuşağının, şehir nüvesine nisbetle olan büyüklüğü, bir fark yaratmaktadır. Bu kuşak, nüfusunun nüvesi esas itibarile işçilerden ibaret olan *katıksız* bir endüstri şehrinde, nisbeten ufak olacaktır. Bu durumda yukarıda sözü geçen çifte değerler kanunu, yani nüve ile kuşak arasında 1 : 1 münasebeti hâkim olmak gerekir.

Başka hallerde, mes. büyük bir ticaret şehrinde, şehir kuşağının, kaideten daha *zengin* bir şekilde teşekkül etmesi tabiidir. Hele başkentlerde buna, daha iddialı mağazalar, büyük tiyatrolar ves. katılmaktadır. Şehir nüvesi ile kuşağı münasebeti, bazen 1 : 1 nisbetinin çok dışına taşabilir. Büyük dünya merkezlerinde, mes. Paris gibi olağanüstü kesif turizm faaliyeti bulunan metropollerde, şehir nüvesi ve kuşağı münasebeti, 1 : 2,5 nisbetine ve daha yukarılara doğru çıkabilir.

Büyük şehirlerde el sanatkârları, dükkan sahipleri, serbest meslek mensupları gibi, ortanca ve küçük *bağımsızların*, şehir kuşağının *ana* kesimini teşkil ettikleri, ilgiye değer bir sosyolojik münasebettir. Bu da gösteriyorki, bir yandan endüstrileşmenin ilerlemesi, öte yandan büyük şehirlerin gelişmesi, 19 cu yüzyılın ortasında sık sık ileri sürüldüğü gibi *bağımsız orta sınıfın* gerilemesine değil; aksine bilhassa büyük şehirlerde kuvvetlenip kökleşmesine âmil olmuştur. Varoşlarda yeni inşa edilen her büyük şehir caddesinde, çeşitli mağazalar açılmaktadır. Yükselen hayat standardının yarattığı refahın en mühim neticesi, şehir kuşaklarının daha zengin bir şekilde geliştirilmesidir.

Büyük şehirler sosyolojisine ait *ikinci* bir problem, büyük şehir meskenlerindeki sosyal hayat, insanlar arasındaki tipik münasebetlere ve büyük şehirler muhitinde meydana getirilen sosyal düzene taallük etmektedir. Bu meseleler de, son yıllarda Amerika, Almanya ve Fransa'da çok *etrafli* bir şekilde incelenmiştir. (1)

-
- 1) PARK — BURGESS - Mackenzie The City (1925) = Şehir.
P. SOROKİN — C. C. ZİMMERMAN Principles of rural - Urban sociology (1929) = Köy ve şehir sosyolojisinin prensipleri.
W. HELLFACH: Mensch und Volk der Grosstadt (1931, 2 Aufl. 1952) = Büyük şehrin insan ve milleti.
L. MUMFORD: The Culture of cities (1938) = Şehirlerin kültürü.
Bu konu ile ilgili araştırmalar hakkında etrafli bilgi veren eserlerin başında E. PFEİL Grosstadt - Forschung = Büyük şehir araştırmaları (1960) adlı eserde yer almaktadır.

1900 den bu yana, *büyük* şehirler sosyolojisi alanında sarfedilen araştırma gayretleri, kolayca anlaşılmalıdır. Dünyanın bütün ileri memleketlerinde şehirleşme, bilhassa büyük şehirlerin gelişim vetiresi, açıkca görülmektedir. Bu gelişim, 20 cı yüzyılda temposunu iyice hızlandırmıştır. Birçok memleketlerde nüfusun dörtte biri, bazısında üçte biri büyük şehirlerde oturmaktadır.

Fakat bu sayılar büyük şehir sektörünün önemini lâıykile aksettirmektedir. Zira büyük şehirlerde gelişen hayat şekilleri, *ışın* gibi küçük şehirlere müessir olmaktadır. Büyük bir şehrin civarında bulunan kasabalar, bu bakımdan hayat tarzlarını artan ölçüde büyük şehre uydurmaktadırlar. Bu görüş ve şehirleşme vetiresinin devamlı surette gelişmekte olduğuna dair olan bilgi, büyük şehirler sosyolojisine ait problemleri süratle ele almayı gerektirmektedir.

Almanya'da büyük şehir sosyolojisi, ilk önce *Ferdinand Tönnies* tarafından ortaya atılan «cemaat» ve «cemiyet» kategorilerine dayanarak, incelemelerine girişmiştir. Bu mefhumlar veya bunlara benzer olarak icad edilenler, diğer memleketlerde de büyük şehirlere has hayat tarzını belirtmek maksadiyle kullanılmışlardır. Bu düşünce tarzına göre, büyük şehir hayatının *karakteri*, her şeyden önce *sun'î* yoldan yaratılan menfaat birliklerinin, tabii cemaat şekillerine, sunî düzenlerin ise, tabii olarak gelişen düzenlere *hâkimiyet* kazanması suretile taayyün etmektedir.

Gerçi büyük şehirlerde de, işbirliği yapılmaktadır. İnsanlar burada da, çeşitli sosyal münasebetlerle birbirine bağlanmış bulunmaktadır. Fakat insanlar bu çerçeve içerisinde, gayeler gerçekleşir gerçekleşmez, yeniden *ayrılmaktadırlar*. Burada eksik olan veya gerileyen husus, devamlı, tabii, insanı bütün olarak kucaklayan sosyal münasebetlerdir. Gerçekten de *Tönnies*, cemaat ve cemiyet mefhumu tezadını bir yandan köyün, diğer yandan şehrin sosyal yapısına dayandırmıştır. Büyük şehir hakkındaki bütün erken tesirler (*G. Simmel*, *W. Sombart*, *P. Sorokin*), hareket noktası olarak *Tönnies*'i almışlardır..

Büyük şehir hayatının çeşitli tezahürlerini açıklayan anahtar olarak, büyük şehirde yaşayan insanın, daima bilmediği, bilmek ihtiyacında olmadığı ve tanımak için gayret sarfetmediği bir *kütlenin* ortasında dolaştığı vakası kabul edilmektedir. Büyük şehirde yaşayan insan, sokakta, taşıt vasıtalarında, mağaza ve sinemalarda hep yabancılarla karşılaşmaktadır. *A. Vierkant*, bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: «Büyük şehirlerimizde yabancı, sosyal hayatımıza nüfuz ederek izlerini bırakmıştır».

İnsanın içinde daima bulunduğu veya giriştiği sosyal münasebetlerin sayısı, *olağanüstü* büyüktür. Bu sayı, küçük cemaatlerdekinden daima çok daha yüksektir. Fakat bütün bu münasebetler, bağlayıcı değildir. Yaşanılan için, bir mâna ifade etmemektedir. Bu sebeple bütün beşerî münasebetleri, mümkün olduğu kadar ihtilâfsız ve asgarî bir şahsî katılma yolu ile başarma *eğilimi* ortaya çıkmaktadır.

Büyük şehirlerde yaşayan insanın menfaatine yarayan bazı şekli kaideler ve konvansiyonel davranış tarzları, bu gayeye hizmet etmektedirler. Bunlar, büyük şehirde oturana, sırf yabancılar ortasında süratle ve herhangi bir engele rastlamaksızın, hareket etmeyi kolaylaştırmaktadırlar. Bundan başka büyük şehir hayatında insanın *tipik* sosyal münasebetleri, yalnız muayyen bir yoldan muhatabını ilgilendirmektedir. Büyük şehirde yaşayan insan, hiç bir zaman bütün kişiliği ile değil, sadece o an için işgal ettiği *mevkie* göre, mes. trafiğe katılan yaya, müşteri veya haber kaynağı olarak muamele görmektedir.

Bu yolda geliştirilen standard davranış tarzlarından hepsinin bir *müşterek* noktası vardır: Buna göre herkese yapılan *muamele*, sadece o anda duyulan ihtiyaçla ölçülüdür. Gişenin arkasında oturan memurun, meçhul bir halk kütlesine olan davranışı ve buna karşılık gişenin önünde duran insanların, memura karşı olan durumları, bu çeşit bir münasebetin en tipik şeklidir. Amerikan sosyolojisi (*Sorokin Riemer*), «rol» ve «kalıp» (*Gebrauchsmuster*) terimlerini, bu maksatla geliştirmişlerdir.

Büyük şehir, insana daima «rol» oynamanın ve bütün şahsî temaslarını, bu role *inhisar* ettirmenin, kendi menfaati icabı olduğunu öğretmektedir. O beserî münasebetlerinin halli için, daima muayyen bir hareket kalıbından faydalanmaktadır. Bu da, büyük şehrin yarattığı özel *duruma*, ve yabancılar arasındaki harekete bir nevi uyuma halidir. Fert, şahsî temasların çokluğu karşısında, bu sayede bütün kişiliğini ortaya koymaktan kurtulup, nefsinin koruyan bir tedbire kavuşmuş olmaktadır.

Büyük şehir hayatının geliştirdiği, kullanışı bir alışkanlık eseri olduğu kadar bir zaruret arzeden vasıtalı münasebetler de aynı istikamete yönelmektedirler. Bunlar arasında, üçüncü bir şahıs yardımıyla varılan anlaşmalar, telefon yolu ile alınan haberler, nakdi para ödemeksizin para mübadelesi ves. yer almaktadır. İşte böylece «vüz yüze» karşı temas yerine, artan ölçüde *anonim* münasebetlerin kaim olduklarını görüyoruz. Büyük şehir hayatı, işte bu şahsî temaslar, dış düzenlemeler ve standardlaşmış davranış tarzlarından ibaret *şim* ortasında cereyan etmektedir. Fert ise bu durumlara, intibak etme zorundadır.

Büyük şehirdeki sosyal hayatın genel *atmosferi*, başka bir deyimle «sosyal havası», bilhassa bu özelliklerle belirmiş bulunmaktadır. Yani sosyoloji, bunun dışında *amprik* vasıtalar yardımıyla, insan hayatı için önemli sayılan sosyal yapıların, büyük şehrin hayat şartları üzerine tesirleri sebebiyle, ne gibi değişikliklere uğradıklarını araştırmağa başlamıştır. Bu sosyal yapıların *başında*, aile ve komşuluk gelmektedir.

Büyük şehirdeki ailenin, köyden bambaşka bir durumda bulunduğu aşikârdır. Büyük şehir ailesinin çoğu defa büyük bir apartmanın kira dairesinde oturma zorunda bulunması vakiası, ailenin günlük hayatı, çocukların yetişmesi ve

ailenin dış münasebetleri bakımından, köy *evi* ile küçük kasabalardaki şahsî *ev* nizamından tamamen farklı şartlar yaratmaktadır. Aile sosyolojisi bahsinde, bu meseleye tekrar avdet edeceğiz.

Büyük şehirlerin *mesken* şartları da, geniş ölçüde komşuluk münasebetlerinin şekil almasına tesir etmektedir. Sık sık yapılan ev değiştirme *vakiası*, müstakar ve sürekli komşuluk münasebetleri için, müsait bir zemin teşkil etmemektedir. Mes. Berlin gibi bir şehirde normal yıllarda, yani mesken buhranı olmadığı zamanlarda, *ortalama* olarak, her ailenin 2 - 3 yılda bir ev değiştirdikleri, bazı mahallelerde her yıl taşındıkları görülmüştür.

Bu konuda *muhtelif* memleketler hattâ çeşitli büyük şehirler arasında, esaslı farklar vardır. Nitekim mes. Güneye has karakter sahibi lâtin memleketlerinde, komşuluk münasebetlerinin, büyük şehirlerde dahi Almanya ve İngiltereye nisbetle, çok daha *gelişmiş* olduğu müşahede edilmiştir. Bunun başlıca sebebi, hayatın çok daha geniş ölçüde açık havada cereyan etmesidir. Küçük meydanlar, çeşme başları, hattâ evin önündeki cadde, komşuluk hayatının bir sahnesidir.

Diğer taraftan son zamanlarda *teşvik* edilen ve kısmen gerçekleştirilmiş bulunan büyük şehirlerin gevşemesi, yani şehrin dış mahallelerinin açık iskân bölgeleri haline getirilmesi, yeniden komşuluk münasebetlerinin *ihyasına* yol açmıştır.

Yeni büyük şehirler sosyolojisi, bundan sonra *cemaat* sıfatıyla, büyük şehrin, sâkinleri şuurunda ne gibi bir rol oynadığı, insanın, bu iskân yapısıyla *derunî* olarak ne dereceye kadar bağlı bulunduğu meseleleri ile meşgul olmaya başlamıştır. İnsanın, doğup büyüdüğü cemaate karşı, canlı bir *mensubiyet* duygusu besliyebilmesi için, bu cemaatin gözle kavranılabilir bir mahiyetde olması ve cemaat hayatının ferde mes. *fahri* hizmetlere dayanan muhtar idareye katılma imkânlarını vermesi gerekir.

Modern büyük şehir, bu imkânları sağlayacak durumda değildir. Çünkü bu derece büyük bir *komünün* faaliyet çevresi ve idarî görevlerin *karmasıklığı*, *fahri* hizmetlerde bulunan vatandaş yerine, âmme idaresi uzmanının geçmesini şart koşmaktadır. Bundan başka büyük şehirlerde sosyal hareketlilik, insanın, cemaatte derin kökler salmasına imkân vermeyecek derecede yüksektir. Bununla beraber, son zamanlar bu noktada da, bazı *mukabil* temayüller göze çarpmaktadır. Mes. Büyük şehrin, bir bütün olarak ferdi, sadece tâbi bir durumda bulunduğu «resmî makam» nisbetinde ilgilendirdiği, buna karşılık şahısların oturdukları şehir bölgesi (mes. Şehir kenarındaki iskân bölgesi, mahallesi, bahçelievler topluluğu) ile *içten* rabitalar besledikleri müşahade edilmiştir. Büyük şehirlerin bölünmesi yönünde beslenen temayüller, bu bakımdan da önemlidir ve ferdin büyük şehirde de *kökleşmesine* yardım edecek bir tedbir olarak görünmektedir.

Bugünkü büyük şehirler sosyolojisinin ortaya atmış olduğu bütün bu meseleler, aynı zamanda ona bazı pratik ödevler yüklemektedir. Buna göre büyük şehirler sosyolojisi her şeyden önce modern insanın içinde bulunduğu durumu tahlil görevindedir. Gerçekten artan şehirleşme karşısında halkın gittikçe çoğalan kısımlarını içine almakta olan büyük şehir yeni ve henüz fertlerin hâkim olmadığı bir durum yaratmış bulunmaktadır.

Bu alanda yapılan araştırmaların, tatbikat yani büyük şehirlerin müstakbel *plânlanması* için de önemli oldukları, çok geçmeden anlaşılmıştır. Daha 19 cu yüzyılda *Paris*'te şehirleri büyütürken, onları sıhhate ve insan haysiyetine uygun bir *dış muhit* ile kuşatmaya yarayan plânlar hazırlanmıştı. O tarihte, şehirlerin genişletilmesine ait plânlamada, her şeyden önce, hijyen, trafik ve sosyal politika *görüşünden* hareketle, hesaba katılması gereken hususlar üzerinde durulmuştu.

20 ci yüzyılda buna, «büyük şehirlerin sosyolojik modelini yapma» parolası eklenmiştir. Bu terim, ilk defa Alman şehircilik mütehassısı *Fritz Schuhnacher* tarafından ortaya atılmıştır. Amerikalı *Lewis Mumford* «şehrin sosyal muhtevası» tâbirile, *aynı fikri* ifade etmektedir. Bu terimle kastolunan mâna, yeni şehir bölgelerinin plânlanmasında, bir şehrin nüfus gelişimini, ona has olan karakteristik sosyal yapıyı, aile ve ev idarelerinin büyüklüğünü, kısaca bütün *sosyolojik* mülahazaları hesaba katmak gerektiğidir. Başka bir deyimle, şehirlerin *imar* hareketlerinde sosyoloğ, *mimarla* işbirliği yapmalıdır. Zira sosyolog yeni kurulacak olan şehir bölgelerinin içinde gelişecek olan sosyal hayat hakkında esaslı bir görüş sahibidir.

Bugün bütün bu meseleler son derece tabii karşılanmaktadır. Modern şehirciliğe hakim olan ana prensib, büyük şehirlerin, kendilerine has ekonomik ve kültürel ağırlık merkezlerine sahip *kısmî* bölgelere ayrılmasıdır. Bu prensip, eskiden yapılan *yeknesak* cadde cephelerine karşı açık bir tezat teşkil etmektedir. Bu *kısmî* bölgelerin büyüklüğünü tâyin eden norm olarak, çoğu defa bir *okul* çevresi alınmaktadır. Çünkü okul çevresi, ailelerin büyük çoğunluğu için en önemli unsurdur. Şurası muhakkaktır ki, büyük şehirler sosyolojisi, bugün sosyolojinin sosyal realite ile en fazla *temas* halinde bulunduğu bir alandır.

Bahis VI :
AİLE SOSYOLOJİSİ

§ 1 — *Ailenin etnososyolojisi*

Sosyolojinin bu dalı, bilhassa bugün kuvvetli bir gelişim halindedir. Bu alanda *önderlik* yapanlar Amerikalılardır. Seleflerinin daha çok fransız sosyolojisi sahasında, yer almalarına karşılık, Almanyada aile sosyolojisi ancak son zamanlarda gelişmeye başlamıştır. Bu dal, her yerde modern endüstri cemiyeti ortasında aile *kaderinin ne* merkezde olduğu meselesi ile meşgul olmaktadır.

Nasıl ki, ziraat sosyolojisi, ziraat cemiyetinin endüstrileşme sebebiyle geçirdiği değişikliklerden sonra, *farklı* bir yönelme yapmışsa, aile sosyolojisi de, modern hayat şartlarının tesirile ailenin geçirmiş olduğu çeşitli safhaları araştırmağa koyulmuştur. Bu araştırmalara daima *temel* teşkil eden düşünce, ailenin çok eski, belki de aslı bir müessesesi olmasıdır. Bu müessesenin bugünün değişen toplumsal şartlara *intibakı* meselesi, bu sebeble son derece önemli ve halli zarurî bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu araştırmaların arkasında her zaman *siyasî* menfaatlerin de saklı bulunduğu gözden kaçmamalıdır. Ailenin istikrarı konusundaki endişeler, ailenin maruz kaldığı tehlikeleri önleme ve yine ailenin endüstrileşme sebebiyle artan büyük şehirler muhitine intibak kabiliyeti meseleleri, tabiatile siyasî çevreleri de ilgilendirmektedir.

Eski aile sosyolojisi, inceleme konusu olarak *bambaşka* meseleleri seçmiştir. Modern aile ve onun âcil problemleri ile meşgul olacağı yerde, eski aile sosyolojisi, insanlığın sosyal tarihinde aile fenomenini mümkün olduğu kadar gerilere kadar götürmek ve bu yoldan ailenin ya bütün çağlar boyunca göstermiş olduğu *istikrarı* veya ailenin değişme kabiliyeti ile şekillerinin çokluğunu isbata çalışmıştı.

Gerçi bu mesele, bugünkü sosyoloji alanında da, canlılığını hâla muhafaza etmektedir. Nitekim iptidai kültürlerin aile düzeni, *etnososyoloji* tarafından, ailenin diğer hususlarından hiç birine nasib olmayacak genişlikte incelenmiştir.

tir. Modern aile sosyolojisi, böylece iki değişik âlaka yönünü birleştirmektedir: Bunlardan biri, ailenin geçirmiş olduğu tarihi değişiklikler ve bu arada geliştirmiş olduğu şekil zenginliğine ait âlaka; diğeri ise, ailenin bugünkü ve yarınki kaderine karşı duyduğumuz ilgidir. Durum, ikili bir konuya sahip olan ziraat sosyolojisini fazlasıyla andırmaktadır.

İlk önce etnososyolojik aile araştırmalarını kısaca gözden geçirelim. Bu araştırmaların asıl konusu, ailenin sonsuz çeşitliliğini ortaya çıkarmaktır. Ailenin bazı anahatları, cinslerin ikililiği, çocuğun diğer bütün hayvan yavrularından daha uzun bir emzirme ve büyütme devrine muhtaç olması gibi tabii gerçeklere dayanması bakımından, zaman dışı sayılabilir. Aileyi bütün toplumsal hayatın «nüve» si olarak vasıflandırınca, onun bu aslı tabii gerçeklerle muayyenliği kastedilmektedir.

Bu mânada aile, tabiat tarafından yaratılmayan, fakat tabiatdan mülhem olarak, bütün büyük sosyal yapıların örneğini teşkil eden en küçük gruptur. Bununla beraber, aileyi bütün yüksek toplumsal yapıların esas nüvesi olarak tarif etmek yanıltıcıdır. Çünkü bu tasavvurla aile, bütün karmaşık sosyal düzenleri geliştiren tek müstakar unsur şeklinde görünmektedir.

Oysa ki, bu düşünce doğru değildir. Aile sosyolojisinin ilk ve önemli neticelerinden biri, bu «nüve» nin son derece yüksek bir tahavvül kabiliyetine sahip olması ve her zaman daha yüksek toplumsal yapıların izini de taşımasıdır. Bu fikri, şöyle bir paradoksla ifade etmek mümkündür: Ailenin devamlılığı, asıl onun değişim kabiliyetine dayanmaktadır. Neslin idamesi, çocukların yetiştirilmesi gibi, tabiat gerçeklerinin kökleri o derece derine uzanmaktadır ki, bunları, çeşitli şekillerde sosyal bir müessese haline getirmek mümkündür.

Çok erken çağlarda, hattâ menşede görülen aile şekillerinin zenginliği, eski bilginler - bilhassa 19 cu yüzyılın etnolog ve tarihçileri, tarafından da açıkça kavranmıştı. Bu görüşler, mes. Ernst Grosse'nin, «Aile şekilleri (1896) ve Westmarck'ın, «Beşerî evliliğin tarihi» adlı eserlerinde sarıh ifadelerini bulmaktadır. O zamandan bu yana, etnolojiye ait materyel çok daha dikkatle incelenmiş ve aile şekillerinin sayısı, devamlı surette artmıştır. Bugünkü duruma ait hemen hemen tam bir bilgi veren eser, Levy - Strauss'un «Hısımlığın iptidai yapıları» (1919) dır.

Ailenin menşei ve ilk şekilleri araştırılınca, herşeyden önce 1900 e kadar doğruluğu kabul edilen, fakat bugün çürütülmüş bulunan bir tezden bahsetmek lâzımdır. Bu tez, aile gelişiminin başlangıç safhasında, «Promiscuité = cinsi hayatın mutlak serbesti» si, hâkim olduğu noktasından hareket ediyordu. Bu telâkki, prehistorik devreye ait araştırma, ve kazılara dayanarak taş devrinde yaşamış olan insan sürüleri ile bugün de yaşayan en iptidai kavimlerin sosyal teşkilât şekli olarak, bir nevi «Promiscuité = mutlak cinsî serbestlik» usulü kabul ettiklerini iddia ediyordu.

Başka bir deyimle bu görüş, bütün erkeklerle kadınlar arasında düzenlenmemiş cinsî münasebetlerin, yani *aillesiz* bir durumun mevcudiyeti tasavvuruna dayanır. Buna göre bazı erkeklerin, bazı kadınlar üzerinde bir hak tesis etmeleri, ancak sürü halindeki grubun içinde mülkiyet ve kudret farklılaşmasının gelişimi ile olmuştur. Bu takdirde devamlı bir *ünite* olarak aile, bir başlangıç durumu değil, bir gelişim mahsulü sayılmalıdır.

Bu tezin doğruluğunu teyit maksadile şu *deliller* de, ileri sürülmüştür: İptidaî insan sürüleri, son derece *küçük* olup, sık bir şekilde bir arada yaşıyorlardı. Cinsî ortaklık, onlar için en *akla yakın* ve muhtemel hal çaresi görünmekte idi. Bundan başka cinsî münasebetleri, tek kişiye münhasır olarak düzenlemek,

hukukî ve ahlâkî bakımdan iptidaî şartlardan beklenilmeyecek kadar iddialı bir yapı sayılmak gerekir.

Bu kanaatleri savunan sosyologlar, tamamen iptidaî olan kabilelerin etnolojisinden, mes. Afrika'daki bâkir ormanlar halkı ile Avusturalya'daki zencilerin yaşayışından elde edilen yeni delil ve vakıalarla, bu tezi *müsbet* bir şekilde yorumlamağa çalışmışlardır. Buralarda mes. çok defa «ağabey» «abla», «amca», «day» gibi akrabalığı ifade eden *terimlere* rastlanılmaktadır. Ancak bunlar, *gerçek* halde böyle bir hısımlığın bulunduğu dair bir *karine* teşkil etmemektedirler. Bu hitap tarzları, sadece insan sürülerine mensup ve muayyen bir yaş kategorisine dahil üyeleri çağırarak için kullanılmaktadır .Bu meyanda yalnız annesinin ismini taşıyan ve sadece *anneye* izafe edilen çocuklara da rastlanılmıştır. Bu durumdan, aile müessesesinin bulunmadığı ve çocukların bütün sürünün müşterek evlâdları olduğu *sonucu* çıkartılmıştı.

Aslî cinsî serbestlik teorisinin tenkidi ve sonunda cerhi, işte bu *zahiri* delillere dayatırılmıştır. Bu teoriyi tenkid edenler, her zaman iptidaî kademelerde çok daha fazla geliştirilmiş bulunan akrabalık unvanlarının *rastgele* değil, aksine son derece kesin bir şekilde kullanıldığını ve bunların içinde bulunduğumuz kültür çevresinden *farklı* bulunan aile münasebetlerine işaret ettiklerini ileri sürmüşlerdir. Genel olarak elde edilen neticeler, toplumsal gelişimin erken kademelerinde bulunan aile teşkilâtının, hiçte *basit* olmadığını, aksine sonraki kademelere nisbetle çok daha *karmaşık* bir hüviyet taşıdığını ve hısımlığı belirten *zengin hitab* çeşitlerinin, bu durumu aynen aksettirdiğini göstermektedir.

Bazı kabileler, gerçi evliliğin aktinden önce, gençler arasındaki *serbest* cinsî münasebeti, köklü bir örfü âdet olarak kabul ederler. Fakat bu hali, aile müessesesinin hiç mevcut olmaması mânasına yorumlamak yersiz olur. Bundan başka bazı hallerde çocuklar, isimlerini *babadan* değil, anadan aldıkları gibi, miras hakları da kendilerine annelerinden intikal etmektedir. Fakat bu hal de, evliliğin ve ailenin *yokluğuna* delâlet etmez. Sadece biraz sonra açıklayacağımız «ana hukuku aile» tipinin varlığına, işaret teşkil eder.

Nihayet Avrupalı müşahitleri, ilk önceleri fazlasile *şasırtan* bir gerçek daha ortaya çıkarıldı: Bazı hallerde akrabalık münasebetleri *sunî* yoldan yaratılmaktadır. Bunu daha gelişmiş hukuk sistemlerinde «evlâd edinme» müessesesine benzetebiliriz. Yalnız bu usûl, iptidâî kabilelerde modern şartlarda alıştığımız hacimden çok daha geniş çapta uygulanmaktadır. Buna göre, bir kimse gerçek halde bir akrabalık münasebetinin mevcut olmadığını bile bile, sun'î bir tasarruf yolu ile, başka birisini «abla» lığa veya «enişte» liğe yahutda «büyük baba» lığa tâyin edebilir. Bu çeşit sun'î akrabalık münasebetleri, her zaman kesin şekilde düzenlenmiş bulunmakta ve muayyen *şekillere* uygun olarak cereyan etmektedir. Bu münasebetler aile bünyesinin, tâbii yoldan doldurulmaması halinde, sun'î vasıtalarla tamamlanabilecek kudretde bir şema olarak tesir ettiğini isbat etmektedir.

Şurası muhakkaktır ki, aile teşkilâtına *sahip olmayan* bir insan sürüsü veya kabilesi bulunamamıştır. Mutlak cinsî serbestî halinin, bir fiksiyon (faraziye) olduğu artık anlaşılmıştır. Bu faraziyeye baş vurmanın sebebi, bu izah tarzının en basit durumu tasvir etmesinden ileri gelmektedir.

Realite ise bunun tam *aksini* göstermektedir. Ailenin toplumsal gelişimin en erken kademelerinde, bugünkü «küçük aile» ye nazaran çok daha *zengin* şekillere ve karmaşık bir muhtevaya sahip olduğu anlaşılmıştır. Bugün rağbet gören «küçük aile» tipi, bir *istisnâî* hal olup, ancak muayyen şartlara bağlı olarak meydana gelmektedir.

Aile şekillerinin *çeşitliliği*, bugün en tesirli bir şekilde G P Murdock'un okunması hayli güç olan «Sosyal yapılar = Social Structure (New - York 1949) adlı eserinde incelenmiştir. Murdock bu kitabında, yüzlerce iptidâî kültürleri, aile bünyelerine dayanarak tahlil etmiştir. Aile şekillerinin çeşitliliği arasından *dört* değişik şekli seçerek ele almak istiyoruz. Dört farklı bünvevi aksettiren bu şekiller, değişik birleştirme ve bağlantılar yolu ile, bir çok farklı tezahürler meydana getirmektedir.

Bir aile düzeni, ilk önce büyük veya küçük aile prensibine göre *insa* edilebilir. Büyük aile, ikiden fazla neslin aile çevresine dahil olması, yani en basit şekilde büyük baba ve anne ile evli oğullarının karı ve çocukları ile birlikte bir arada oturması halinde, var demektir. Eğer yerleşmiş bir soy bahis konusu ise, çoğu defa büyük ailenin bütün fertleri, bir eve mensub sayılırlar, birlikte oturur ve müştereken sahip oldukları toprakları işletirler.

Göçebe halinde büyük aile tipi, bir ev cemaati değil, sadece bir havat ve mülkiyet *ortaklığıdır*. Bu tipte mes. hayvan sürüleri, müşterek mal sayılırlar. Daha gelişmiş çoban kabilelerinde büyük aile müessesesi, çoğu defa *kesin* şekillere kavuşmuş durumdadır. Fakat büyük aile tipi hiç bir suretle yalnız iptidâî kültürlerle insanlığın ilk çağlarına inhisar etmemektedir. Büyük aile tipi,

en geniş çapta bazı yüksek kültür çevrelerinde, mes. eski Roma ve Çin'de gelişmiş ve sonuncu ülkede devrimizin *eşiğine* kadar devam etme imkânını bulmuştur.

Bunun tam aksini, *küçük* aile tipinde buluyoruz. Küçük aile, bilhassa modern büyük şehir hayatının şartlarından ötürü *normal* tipi temsil etmektedir. Bununla beraber, küçük aile tipinin örneklerine, her devirde ve her kültür kademesinde rastlamak mümkündür. Küçük aileyi, her zaman küçülen veya zayıflayan bir büyük aile düzeninin *tâli* ve *nihâi* mahsulü olarak karşılamamalıdır. Böyle bir *ihtimal*, olabildiği kadar olmuştur de.

Büyük ve küçük aile tipleri, bağımsız gelişme hatlarına sahip iki *ayrı* bün-yeyi temsil etmektedirler. Küçük aile tipinde, aile gerek ev cemaati gerek ekonomi süjesi, gerekse mülkiyet ortaklığı bakımından, sadece ana baba ve henüz evlenmemiş olan çocuklardan ibarettir. Bu tip ailede çocuklar, evlenir evlenmez aile muhitini *terk* etmekte ve *yeni* bir küçük aile kurmaktadırlar.

Çocukların, hele erkek olanların, aile çevresinden ayrılması bilhassa iptidai kademelerde çok daha erken bir safhada cereyan etmektedir. Bu kademelerde çeşitli yaş kategorileri, aile düzenini tamamlamak ve bir bakıma ikinci bir *ağırlık* merkezi teşkil etmek gayesile, *birlikler* şeklinde teşkilatlanmış bulunuyorlar. Bu nevi birlikler halinde toplanan delikanlılar, ailenin erkek evlâdlarını çok küçük yaştan itibaren aralarına kabul etmektedirler. Bu «erkek birlikleri», çok defa müşterek bir *yerde* oturmakta ve her zaman kuvvetli bir teşkilâta sahip bulunmaktadırlar.

z.

Bu gibi hallerde erkekler, evlendikten yani küçük birer aile kurduktan sonra, birliği terk etmektedirler. Aile müessesesi ile erkekler birliğine dayanan bu *çifte* teşkilatlanma prensibi, küçük aile tipinin başlangıçtan itibaren ve devamlı surette *hâkim* olduğu bir durumu canlandırmaktadır. Buna karşılık, büyük aile tipi, daha çok erkekler birliğinin sosyal bir şekil olarak tam kesin ana hatlara kavuşmadığı yerde gelişmektedir. Aile ve birlik prensipleri, karşılıklı olarak açık bir *gerginlik* münasebeti halinde bulunmaktadırlar.

Küçük ve büyük aile tipine göre yapılan ilk bölünmeden sonra, aileyi, *ikinci* bir kıstasa uyarak baba ve ana hukukuna göre *tefrik* etmek mümkündür. Ana (maderi) hukuku vakıası, ancak 19 cu yüzyılda keşfedilmiştir. Bu gerçeği aydınlatanlar, etnolog veya sosyologlar değil, eski tarihçiler olmuştur. Bu keşif, ilk defa J. j. *Bachofen*'in «Ana hukuku» (1861) adlı meşhur eseri yardımıyla açıklanmıştır.

Bu eserin, ihtiva ettiği tafsilât ve teferruat itibarile, modası geçmiştir. Hele *Bachofen*'in keşiflerinden çıkartmış olduğu *neticeler*, artık hiç bir suretle müdafaa edilememektedir. Ancak şurası muhakkaktır ki, bu fenomene ilk işaret eden, *Bachofen* olmuştur. Bu müellif, *Homer*, *Herodot*, *Strabo*, ves. gibi, eski çağ-

ların yazarlarını incelemek suretile, bazı kabile ve milletlerde, ferdin sosyal *mevkiinin* mes. isminin veya miras hakkının, babası yerine *annesine* göre taayyün ettiğini tesbit etmiştir.

Bu incelemeler, mes. birisine menşei sorulduğu zaman, annesinin adını verdiğini; keza hangi kabileye mensup olduğu sualini şöyle cevaplandırıldığını göstermiştir: «Ben Likyalıyım, çünkü annem Likyalıdır». *Bachofen*, daha başka kaynaklar yardımıle, bazı *milletlerde* miras hakkına sahip olan tek aile fertlerinin kızlar olduğunu da tesbit etmiştir.

Bachofen ve muakkipleri bu keşiflerden çıkardıkları *sonuçlarla*, asıl maksadı aşmışlardır. Onlar bu bilgilerden, *aslı* bir aile statüsünü istihraç etmeğe kalkıştıkları gibi ana hukukunun her yerde aslı durumu temsil ettiği ve baba hukukunun, ancak *tedrici* olarak geliştiği tezini müdafaa etmişlerdir. Buna sebep olarak, çocuğun anneye olan bağlılığı daha *yakın*, dolayısıle ana hukuku düzeninin daha tâbii olduğu noktaî nazarı ileri sürülmüştür. Bu izahlara dayanarak, kadınların, evin idaresini tâyin ettiklerini ve ailenin gerçek hâkimleri bulduklarını belirten aslı bir duruma ait *ülkücü* tasvirler de yapılmıştır.

Ana hukuku aile tipinin, bütün milletlerin başlangıç safhalarına hâkim bulunduğuna ve baba hukukunun, ancak *sonradan* onun yerine geçtiğine dair olan teori, bugün tamamen *terk* edilmiş bulunmaktadır. Antropoloji, gerçi *ana* hukuku ailelerine sahip olan veya aile statüsünde, ana hukuku müessesine yer veren, bazı kabile ve milletleri *tesbit* etmiştir. Bu kabileler içinde onların aile teşkilât şekillerile ilgili olarak yapılan tetkikler, bize asıl ana hukukunun ne olduğuna dair tam bir fikir vermiş bulunmaktadır. Bu aile şeklinin prensibi, en kolayca, ana hukuku esaslarına göre inşa edilmiş bulunan bir büyük aile tipi modelini, baba hukuku esaslarına dayanan bir büyük aile tipi ile *kıyasladığımız* zaman anlaşılacaktır.

Baba hukuku düzeninin hâkim olduğu yerde evli erkek çocukların karıları, kocalarının büyük ailesine *katılmakta*, dolayısıle kendi ailelerini terk etmektedirler. Ana hukuku esasına göre teşkilâtlanmış olan büyük ailede ise, *durum* tam aksinedir: Kızlar, evlenmeleri halinde de, büyük aile çevresinde kalmaktadırlar. Kocaları, bu ailelere intisab etmekte, dolayısıle kendi ailelerinden ayrılmaktadırlar. Bu hal, nesiller boyunca devam etmektedir. Öyleki kadınlar hattı, her zaman aile mensubiyetini tâyin etmektedir. İsmi izafesi, miras hukuku, kabile mensubiyeti, hep bu esasa göre taayyün eylemektedir. Bu sonuncu husus, bilhassa exogamie, yani *dıştan* evlenme halinde önemlidir. Ana hukuku düzeninin hâkimiyeti halinde erkekler evlendikleri takdirde kabile mensubiyetlerini de değiştirmektedirler.

Eskiden, ana hukuku aile düzeninin lüzumlu olduğu ve her zaman *maderşahlık* mânasına geldiği sanılmıştır. Burada «maderşahlık» terimi, ana hâkimi-

yeti mânasına gelmekte ve annenin, baba hukuku aile tipinde erkeğe ait olan bazı hâkimiyet hak ve yetkilerine sahip olduğu gerçeğine *işaret* için kullanılmaktadır. Bu duruma, bazan gerçekten rastlanılabilir. Netekim bazı ana hukuku sistemleri, *ayni zamanda* maderşahî bir hüviyete bürünmüşlerdir. Bu takdirde kadınların kuvvetli *nüfuz* ve mevkileri, onları sadece ailenin sevkü idaresinde değil, aynı zamanda sürü veya kabile işlerinde de *söz sahibi* kılmaktadır.

Fakat bu nevi haller, hayli *nadirdir*. Ana hukuku aile düzeni, çoğu defa maderşahilikle birleşmiş olmayıp, aksine erkeğe *bariz* bir nüfuzlu mevki bahşeden sistemle telif edilmiş bulunmaktadır. Şu kadar ki, erkeğin bu kudretli mevkii, ana hukukunun mantığından çıkarılmaktadır. Buna göre bu mevkii, koca değil, annenin ailesine mensup bir erkek, çoğu defa, *dayı* işgal etmektedir. Böylece ana hukuku düzeninin temeline bir ana hâkimiyeti yerine, bir «Avunkulat» teşekkül etmektedir. Etno sosyoloji tarif ettiğimiz bu tezahüre «Avunkulat» adını vermektedir.

Son derece güç ve bugüne kadar tam mânasile çözülmemiş olan bir *problem* de, hangi saiklerin baba hukuku hangilerinin ana hukukuna dayanan aile statüsünü doğurduğu ve hangi şartların, bu şekilleri teşvik ettikleri meselesidir. Bu problem, sözü geçen iki şeklin, birbirlerini gelişim safhaları halinde takip etmedikleri, *aksine* bunların, gerçek birer tip olarak yan yana mevcudiyetlerinin tesbit edildiği zaman, ortaya çıkmıştır.

Ekonomi şekli ile, evlilik ve aile statüsü arasında bazı münasebetlerin bulunduğu muhakkaktır. Zira bazı *ekonomi* şekilleri, daha çok baba hukuku, daha başkaları, ana hukuku aile tipine doğru temayül etmektedirler. Şurası muhakkaktır ki, tarlanın henüz sapanla sürülmediği zamana ait *çapa* ziraati ekonomi şekli, çok defa ana hukuku aile tipi ile birlikte yürümüştür. Aralarındaki bağlantı aşikârdır.

Bu ekonomi şekli, hemen heryerde kadınlar tarafından uygulanmaktadır. Ana hukuku esasına göre teşkilâtlanmış aileler, toprak mülkiyeti sisteminin geliştiği nisbetde, tarlalara sahip oldukları cihetle, erkekler, aileye dolayısıyla kadının *kabile* ve soyuna intisab etmektedirler. Bu kademedeki bulunan erkeklerin ekonomik faaliyeti, çoğu defa *avcılıktır*.

Böylece kadınların toprağa bağlı çalışma şekli, erkeklerin toprağa bağlı olmayan iş tarzına nisbetle makul bir netice olarak, aile düzenine daha kuvvetle müessir olmaktadır. Fakat bu misalimizde de ana hukukuna dayanan aile *statüsü*, hiç bir suretle maderşahlık, yani ana hâkimiyeti mânasına gelmemektedir. Kadınlar, bu durumda çok ezilmiş bulunmakta, bununla beraber yine sakin bir kutbu, *müstakar* bir unsuru temsil etmektedirler. İşte bu sebebledir ki, bu halde aile, ana hukuku yönünde gelişmektedir.

Ekonomi ve aile şekli arasındaki münasebet, birçok örneklerle aydınlatılabileceği üzere - bilhassa göçebe nevinden çoban kavimlerini baba hukuku aile tipine doğru meyil ettirmektedir. Burada erkek, ekonomik sistemin başlıca taşıyıcısı ve mülkiyet bünyesinin durulmuş kutbudur.

Fakat bu münasebetler, daima açık ve kesin bir neticeye bağlanamamaktadır. Nitekim ekincilik ile hayvancılığı birleştiren *sapan* ziraatçiliği sistemi, *her iki* aile statüsünün gelişimine imkân vermektedir. Baba ve ana hukuku esaslarına dayanan aile şekillerinin bütün dünyadaki dağılışı, çok *intizamsızdır*. Bununla beraber, iptidai kabileler dahil, umumiyetle baba hukuku düzenin *hâkim* olduğu görülmektedir. *Murdock* mes. aile yapıları bakımından incelenmiş olduğu Afrika kabileleri arasında, 45 baba hukuku aile düzeni kabul eden kabileye karşılık, ancak 11 ana hukuku sistemini benimseyen kabile tesbit etmiştir. Güney Pasifik Okyanus adalar, halkı arasındaki *nisbet*, ise 21 baba hukukuna karşılık 15 ana hukuku esasına göre düzenlenmiş kabile göstermektedir. Demek oluyor ki, bu şekillere karşı izhar edilen temayül, kültür çevreleri, kabilelerin karakteri, hattâ insan ırkına göre değişmektedir.

Aile düzenlerinin tefrikine esas teşkil eden üçüncü özellik, monogamî (tek evlilik) ve poligamiye (çok evlilik) göre yapılan ayırımdır. Monogami ve poligami, aile şekilleri olmayıp, *evlilik* şekilleridir. Fakat evliliğin monogami veya poligami esaslara göre aktedilmiş olmasının, ailenin *bünyesine* de müessir olacağı aşikârdır.

Esasen poligami mefhumu, birkaç mânaya gelmektedir. Bu anlamı, *esasında* «Polygynie» (umumiyetle poligami terimi ile kastolunan *mânada* bir erkeğin birkaç kadınla birden evlenmesi) ve «polyandrie» (bir kadının birkaç erkekle evlenmesi) olarak başlıca iki kısma ayırmak gerekir. *Murdock*'un, sırf iptidai kabilelere ait olmak üzere bütün kıtalara şâmil evlilik ve aile şekillerine ait istatistik malûmatı, aşağıdaki, nisbetleri vermektedir: Polygynie (çok karılık) iptidai kavimlerde geniş çapta hâkimdir: Bu itibarla 193 yerde rastlanmıştır. Buna karşılık Polyandrie, *ancak* 3 yerde hâkim evlilik ve aile şekli olarak bulunmuştur; 43 durumda ise monogami sisteminin merî olduğu tesbit edilmiştir.

Bu sıralama, pek tabii sadece *zahiri* ve sırf istatistikle ilgili bir tasniftir. Buna hiç olmazsa iki *hususun* eklenmesi gerekir. Şurası bugün kesin olarak anlaşılması bulunmaktadır ki, *monogami*, kültürün başlangıç safhasında yani iptidai kavimler arasında geniş ölçüde hâkim bulunuyordu. Monogamiyi, eskiden iddia edildiği gibi, hiç bir suretle evlilik ve aile şekli gelişiminin *geç* ve *nihai* bir mahsulü saymamalıdır.

Bu tez, çok defa aslında cinsî münasebetlerin mutlak serbestisine ait teori ile birleştirilmişti. Bu görüş, genel inkişaf, başlangıçtaki evlilik olmayan du-

rumdan ikinci safhada olarak evliliğin poligam şekline inkilâb etmiş ve *son safhada* daha yüksek bir ahlâk ve hukuk anlayışı neticesinde bilhassa dinlerin tesirile, monogam şekle ulaşmış sayıyordu. Bu teori, kanaatimize göre bugün beliren gerçekler karşısında, *dayanaksız* kalmaktadır. Aksine, eğer çeşitli aile şekilleri, bir gelişim sırasına göre tasnif edilecekse, poligamiyi, ancak muayyen şartlar altında vücut bulan bir *ara durumu* olarak vasıflandırmak mümkündür.

İkinci nokta olarak şurasını belirtmeliyiz ki, hiç bir yerde bütün evlilik şekillerinin, *poligam* aile tipine dahil bulunduğu bir duruma rastlayamayız. Böyle bir halin mevcut olabilmesi için, muayyen bir kadın *fazlalığına* ihtiyaç görülürdü. Bir toplumsal düzenin, *Murdock*'un anlayışına uygun olarak poligam sayılması için, poligami yani çok evliliğin mümkün olması, hukuk ve örfü âdet tarafından kabul ve tatbik edilmiş bulunması kâfidir.

Kaideten çok evlilik, bu nevi cemiyetlerde daha yaygın olan tek evliliğe nisbetle, daha yüksek bir sosyal *prestij* (itibar) sağlamaktadır. Poligami, servet, yüksek sosyal nüfuz, grupta hâkimiyet ve kadınların iş elemanı olarak önemli sayıldıkları yerlerde mülkiyet temeli olarak değerlendirilmektedir. Çok defa poligami, aynı zamanda *siyasî nüfuz* temini veya miras hakları tesisi gayesile, mümkün olduğu kadar geniş akrabalık münasebetleri meydana getirmek üzere uygulanmaktadır. Bu mülâhazalar hesaba katıldığı zaman, poligam evlilik ve aile şeklinin, hangi *kültürel* şartlar altında ortaya çıktığına dair bir ip ucu da elde edilmektedir. Poligami sistemini besleyen *temel*, hakimiyet mevkiileri ile - mes. yüksek dereceli göçebe kavimlerinin hayvan sürülerinde olduğu gibi- büyük servet gelişimleridir.

Poligam aile şeklini geliştiren bir *unsur* daha vardır. Bazı iptidai kavimlerde, bilhassa yırtıcı hayvan avcılığı ile muharip kabilelerde, hayret verici derecede yüksek bir kadın nüfusuna rastlanmaktadır. *Murdock*, bu durumu bazı eskimo kabileleri ile Doğu Afrika'daki zencilerde tesbit etmiştir. Bu durum, erkeklerin av, harb ve deniz yolculuklarında uğradıkları yüksek kayıplarla izah olunabilir. Böylece poligam evlilik şeklini *teşvik* eden bir *şartı* daha elde etmiş bulunuyoruz. **U**

Monogami, Polygynie ve polyandrie gibi ana tiplerin yanı başında, bir *seri değişkenler* daha vardır. Bunlardan anlaşıldığına göre mes. ikili veya üçlü evlilik de *kesin* normlara göre değerlendirilmiş bulunmaktadır. Bize son derece garip gelen ve ince hesaplara dayanan bu şekillere, nadir değil hayret verici bir *intizamla* rastlanmaktadır. Mes. *Levirat*, yani erkeğin kardeşinin dul karısı ile evlenmesi şekli, sık sık görülebilir. Bu Levirat, bir *hak*, bazen de mecburî bir ödev sayılmaktadır.

Murdock, bir erkeğin dul kalmış yengesile evlenmesi veya evlenme zorunda kalması geleneğini, 127 yerde tesbit etmiştir. Bu anânenin diğer bir tezahü-

rü, *Sororat* şeklindedir. Buna göre erkek, bazı hallerde bir mükellefiyet olarak ölen karısının *kızkardeşi* ile evlenmek zorundadır. Bundan başka birkaç kızkardeşle birden evlenme, yani polygynie haline de çok defa rastlanılabilir.

Evlilik ve aile şekillerinde farklılaşmaya sebep olan *dördüncü* ölçü, «Endogamie» (içten evlenme) ve «Exogamie» (dıştan evlenme) parolaları ile ifade olunabilir. Bu *ayırma*, herşeyden önce evlilik alanına taallük etmektedir. Buna rağmen aile yapısı bakımından önemlidir ve değişik şekilde bu vakte kadar sıraladığımız aile şekilleriyle telif edilebilir.

İptidai kavimlerde, kimin kiminle evlenebileceğine (dolayısıyla evlenemeyeceğine) dair, son derece *bağlayıcı* ve sıkı kaidelere rastlıyoruz.. Bu kaideler, kimin kiminle evlenmesinin lâzım geldiğini tâyine kadar genişlemektedir. Bu derece *sıkı* kaidelere, daha sonraki kültür çevrelerinde, ancak *eşit* doğum şartları mefhumu dolayısıyla, evlenmeye *ehil* olanların çevresini son derece tahdit eden *kral* ve *prens* hanedanlarında tesadüf edilmektedir. Bu kaideler, bilhassa çok iptidai kabilelerde, olağanüstü *karmaşık* bir muhtevaya sahiptir. Bu kategorilerin en önemlileri, «Endogamie» ile Exogamie» dir.

Endogami, erkeğin alacağı kadını, kendi grubu (kendi kabile veya sürüsü yahut buna benzer çevreler) *içinde* araması gerektiği mânasına gelmektedir. Bu kaide, tabiata uygundur ve tabii bir duruma tekabül etmektedir. Çünkü bütün hayatî münasebetler, insanın *kendi* grubu içinde cereyan etmektedir. Endogamie'ye, bugün gerçek bir durum olarak bilhassa üçra köylerde, dağ vadilerinde, ves. yerlerde rastlıyoruz.

Gerçek halde endogami, ilk toplumsal şekiller arasında, pek *nadir* uygulanmaktadır. Buna karşılık exogami, yani taraflardan birinin eşini, hiç bir suretle kendi grubu içinde değil, aksine *başka* bir grubun arasından bulması gerektiği esasına dayanan menfi düzene, çok daha geniş ölçüde rastlamaktayız. Bu kaide, sadece menfi bir yasakla yetinmeyip, evlenmenin caiz olduğu veya caiz olması gereken grubu da, *kesin* bir şeklide tesbit etmiş bulunmaktadır. Bunun en *basit* şekli, iki grubun mes. muntazam mübadelede bulunan iki kabileden birisine mensup delikanlıların, diğerinin kızları ile evlenmeleri veya şayet ana hukuku düzeni hâkim bulunuyorsa bir kabilenin erkeklerinin, diğer kabileye koca olarak intikal etmeleridir.

Fakat bu düzenleme, çok daha *karışık* olabilir. Buna göre kabile A karılarını kabile B den, kabile B karılarını kabile C den, onlar da kabile D den, kabile D ise, yine kabile A dan almak zorunda olabilir. *Max Weber*, bu gibi hallerde, *sık* görülen tezahürler olarak dikkati çekmiş ve yeni etno - sosyoloji, onun bu müşahadelerini tam mânasile tasdik etmiştir.

Bu tezahürü, *mübadele* ve trampa vakıalarının ilk kültür kademelerinde oynadığı muazzam ve önemli rol çerçevesinde mütalâa etmek gerekir. «Müba-

dele», bu safhada sadece iktisadî bir tezahür hattâ ekonomik bir kategori olarak ön plânda yer alan bir vakıa değildir. Bu kademedede, mes. âyinler, danslar, sihirli formüller, âdet ve örfler, ve pek tabii mallar da, *mübadele* edilmektedir. Ancak bu mallar, ilk önceleri günlük ihtiyaçları karşılayacağı yerde mes. *uyuşturucu* maddeler nevinden olup, bazan sihirbazlıkla ilgili bulunmaktadırlar. Mübadele şekilleri, mübadelenin kimler arasında, nerede ve ne zaman yapılacağına dair olan kaideler de her zaman sıkı surette tesbit edilmiş bulunuyordu.

Exogami de işte bu mübadele münasebetleri arasında yer almaktadır. İşin garibi şudur ki, evlilik akti maksadile *iki grub* arasında kurulan mübadele münasebetleri, bunların aralarında *sıkı bağların* varlığını gerektirmemektedir. Aralarında bu nevi bir münasebet kurulan bu iki kabile, ne karşılıklı dostane duygular beslemekte, ne ekonomik bakımdan birbirine muhtaç durumda bulunmakta, ne de siyasî bir ittifak halinde yaşamaktadır. Aralarındaki *tek bağlantı*, exogami kaidesinden ileri gelmektedir. Fakat bu bağlantı, kesin ve devamlıdır. Bazen kesin olmayan hatlarla kadın kaçırılmaya kadar giden bu mübadele usulüne ait izlerin, tâ Yunan ve Roma mitolojisine kadar gerilere uzandığını görüyoruz.

İptidaî kabilelerde, buna birkaç karmaşık *unsur* daha katılmaktadır. Exogami kaidelerini tesbit etmiş olan grupların, gerçek bir *hüviyet* taşımalarına yani kabile, soy veya klan olmalarına lüzum yoktur. Bunlar, hayal mahsulü, sihirli ve dinî ayıncı vasıflarla belirtilmiş *birimler de*, olabilirler. Exogami, işte bu noktada «totemizm» ile bir *ilgi* kurmaktadır.

Totem birlikleri, ne kan hısımlığına sahip, ne de beraber oturan insan gruplarıdır. Böyle bir gruba mensub insanlar, sadece tek ve *ayni* bir toteme mensupturlar. Onlar, mes. aynı totem olan yılan, kurt ves. den üremiş sayılmaktadırlar. Bununla beraber, bir klan veya kabiledede, *çeşitli* totem grupları mensupları yer alabilirler. Bu sihirli grupları, sadece tek *bir nokta*, endogami veya exogami kaideleri, birbirine bağlamaktadır. Aynı totemin içinde evlenmeğe müsaade edildiği, son derece nadir görülen bir haldir. Burada exogami, *asıl* kaidedir; yani başka bir totem grubunun mensubu ile evlenmek şarttır. Bu farklı totem grubu, duruma göre rastgele veya belirli olabilir.

Totemizme ait bu düzen, mahalli exogami tatbikatı ile *kesiştigi* takdirde, yani hem başka bir kabile hem de değişik bir totem grubu mensubu ile evlenme şartı koşulduğu zaman, son derece karmaşık bir kaideler *sistemi*, ortaya çıkmaktadır. Fakat bu sistem iptidaî insan tarafından açıkca kavranılmakta ve ona, ihlâl edilmesi aslâ caiz olmıyan bir *gelenek* şeklinde riayet edilmektedir. Modern insan, bu nevi kaidelerin çokluk ve karışıklığı dolayısıyla, onları kavramakta *güçlük* çekmektedir.

Aslında bütün bu meseleleri, *gariplikler* veya tek taraflı temayüllerin üst üste yığılması şeklinde yorumlamamalıdır. Bu mesele aksine, insanlığın sosyal tarihi bakımından, *büyük* bir önem taşımaktadır. Toplumsal gelişimin erken kademelerinde sosyal düzen, bir bütün olarak henüz çok gevşek, dolayısıyla *güvensizdir*. Daha büyük teşkilât ve sık bitişmiş yapılar, ancak hâkimiyet sayesinde meydana gelmektedir.

Sosyal gelişimin ilk safhasında teşkilât, hemen hemen sadece aileden ibarettir. Fakat bu teşkilât, birlikte yaşayan mahallî küçük gruplara kadar uzanacak ve onları birbirleriyle bağlayacak kadar geniş ve *mukavim* bir yapıdır. Exogami kaidelerinin önemi, esasen buradan ileri gelmektedir. Aile düzeninin *tabakası*, bütün hayat nizamını taşıyan, *müessesevî* iskeleti teşkil etmektedir. Bu mânada, yani genetik olarak aile, gerçekten sosyal teşkilâtlanmanın «nüve» sidir. İlk sağlam ve son derece karmaşık müesseseler, buradan *kök* alıp gelişmişlerdir.

§ 2 — *Modern aile sosyolojisi*

Modern aile sosyolojisini ilgilendiren diğer bir problem, endüstri toplumu ortasında, ailenin geçirmiş olduğu *bünye* değişikliği, görev farklılaşması ve doğrudan doğruya ailenin kaderi konularıdır. Bu incelemelerin arkasında, açıkça hissedilen pratik mahiyetde bir *endişe* saklıdır. Bu *endişe*, ailenin, endüstri gelişmesi, büyük şehir ve modern kütle hayatı sebebiyle, sosyal hayatın başlıca temeli olarak önemini kaybedip etmediği düşüncesinden *kaynak* almaktadır.

Bu yüzden sözü geçen araştırmalar, daima ailenin kuvvetlendirilmesi ve muhafaza edilmesine ait *tavsiyeleri* de ihtiva etmektedirler. Ailenin bugünkü durumunun, onun kuvvetlendirilmesi hususunda ciddî talepler yarattığı, açıkça duyulmaktadır. Bundan başka aileyi, asıl *çöküntüye* götürebilecek olan yalnız yollara da sapılabileceği anlaşılmaktadır. Bu ihtimali kuvvetlendirebilen sebeplerin *kökü*, güdülen aile politikasını yönelten gaye ve normların, bugüne uygulanamayacak eski şartlardan alınmış olmasında saklı bulunabilir.

Aile sosyolojisi araştırmalarında *önderlik*, yine Amerikan sosyolojisine düşmektedir. Birleşik Amerika'da aile sosyolojisine dair özel ders ve konferanslar tertip etmeyen, hemen hemen hiç bir üniversite ve kolej yoktur. Bu konuya ait yayınlar ise, başlıbaşına küçük bir *kütüphaneyi* dolduracak kadar zengindir.

Eğer bu araştırmalarda, bilhassa ailenin endüstri toplumu ortasında geçirmiş olduğu değişiklikler ve bilhassa karşılaşmakta olduğu tehlikeler yer veriliyorsa, bunun hareket noktası, hep şu *esaslar*da toplanmaktadır: Aile oldum olması ve bugüne kadar geçirmiş olduğu bütün gelişim şekilleriyle *insanı*. ilk hayat yıllarında hattâ yirmi yaşına kadar yağurmak, Amerikalıların deyimile «sosyal muhite alıştırmak» hususundaki görevini başarmıştır.

Aile aynı *görevi*, bugün de ifa etmektedir. Bütün mesele, ailenin bu görevi yerine getirirken ne gibi mukavemet ve engellerle mücadele zorunda kaldığı ve binlerce seneden beri ifa etmiş olduğu hizmetleri, devamlı olarak istikbalde de *idame* ettirip ettiremeyeceğidir. Şurası muhakkaktır ki, çocuğun, kendisini sosyal bakımdan yaşamağa muktedir kılan ilk davranışları, bunların kaide ve usullerini, nereden öğrenmekte olduğu hususu, bizi bugün de aile müessesesine götürmektedir. Burada yalnız *dış* davranışla ilgili bir mesele değil, belki ferdin *derunî* varlığına kadar inen, bir gelişim vetiresi bahis konusudur. Bu gerçeği teyit eden *ilk* vakıa, çocuğun «ana dilini» aile yuvasında öğrenmesidir.

Aile, hiç şüphesiz ferdin sosval şahsiyetini meydana getiren, *tek* grup değildir. Ailenin yanbaşında, çocukların oyun *grubu*, komsular ve herşeyden önce okul, erkenden yer almaktadırlar. Fakat çocuğun hayatında son derece önemli sayılan ilk yetişme yıllarında, en *teksifi* ve devamlı tesir, yine de aileden gelmektedir.

Amerikan aile sosyolojisi, bu meseleyi tekrar tekrar ele almakta ve binlerce *örnek* üzerinde yapılan seri halindeki araştırmalar hep şu *meselelerle* meşgul olmaktadır. Aile içi tesirlerle, aile dışı tesirlerin karşılıklı münasebetleri nelerdir? Aile dışı tesirler, bir dereceye kadar aile içi tesirlerin yerini tutabilirler mi? Bu araştırmaların ulaştığı netice hep aynıdır: Ailenin en esaslı görevleri bilhassa çocuğun ilk yıllardaki yetiştirilmesi, başka hiç bir müessese tarafından ifa edilmemektedir.

Aile şartlarının, hiç bir şekilde *ideal* olmadığı hallerde dahi, aile başka müesseselerin vapamıyacağı bir hizmeti başarabilmektedir. Bu arada tabii istisnalar da vardır. Tamamen çözülmüş bir aile, çocuğu daha büyük bir cemaate girmeğe hazırlıyan sosyal muhiti yaratmak gibi, en *aslı* vazifesini dahi ifa edememektedir. Fakat bu nevi menfi ve istisnai haller haric, aile fena mesken şartları, kötü bir ekonomik durum, ves. vüzünden gayri müsait durumda da olsa, çocukları yetiştirme kabiliyetini büsbütün kaybetmemektedir.

Aile ocağında büyüten çocukların, kavd ettikleri süratli, muntazam devamlı ve emin *gelişmeler*, her zaman daha iyi sıhhi şartların hâkim ve hilvli uzmanların yardımında buldukları müesseselere nisbetle de, *üstün* olmuştur. Ailenin, büyük şehir hayatı ile endüstrileşme şartları altında geçirmiş olduğu değişiklikler, bu görüşlere dayanılarak büyük bir ilgi ile takip edilmektedir.

Bütün bütün memleketlerde, ailenin aşağıdaki *şelism* temayülleri, açıkca görülebilir. Aile, herşeyden önce büyük aile tipinden uzaklaşıp, *kiçik* aile tipine doğru gelişmektedir. Büyük aile, müessesevi bir hayat tarzı olarak günümüzün esişine kadar kendini muhafaza ettiği bölgelerde, mes. bazı Balkan memleketleri ile Cin'de dahi gerilemektedir.

Büyük aile şekline ait herşey, ya günleri *sayılı* bazı kalıntılar, yahutda küçük aile düzeni üzerinde yaratılmış olan bir tesirden ibarettir. Çoğu defa bu

tesirlerin kaynakları kolayca tesbit olunabilen bazı özel şartların varlığına *irca* olunabilir. Mes. böyle bir duruma, ziraat sosyolojisi bahsinde temas etmiş olduğumuz ziraî köy işletmesinde rastlayabiliriz. Burada yaşlı aile fertleri, çiftlikte alakonulmaktadır. Bu *gelenek*, köyün yaşama ve ekonomi sisteminde iyice kök saldığı cihetle, onu büyük aile tipinden artakalan gerçek bir *bakiye* olarak saymak mümkündür.

Daha başka hallerde, bir defaya münhasır, olağanüstü *şartlar* aramak gerekir. Bu sebeble onları, bünyevî bir mâna taşımayan istisnalar telâkki etmelidir. Mes. İkinci Dünya Harbinden sonra Batı Almanya'da ve başka memleketlerde, insanların *sıkışık* bir şekilde bir araya gelmeleri, ya büyük baba ve annelerin, çocukların ailelerine katılmaları veya evli çocukların, ebeweynleri ile oturmağa devam etmeleri gibi *sonuçlar* vermiştir. Fakat bunlar harb ve buhran mahsulü tezahürlerdir.

Normal olarak modern aile, bilhassa şehirlerde, münhasıran karı koca ve *evli olmayan* çocuklardan ibarettir. Çoğu defa, ailenin evli olmayan, fakat meslek sahibi çocukları dahi, yuvayı terketmektedirler. Şuhalde modern aile, diğer eski aile şekillerine nisbetle, sayıca çok *ufaktır*. Yüz yıl öncesi ile yapılan bir *kıyas*, bunu hemen göstermektedir.

Modern aile, sadece *iki nesilden* ibaret olduğu cihetle, büyük aileden farklı olarak, *belirli* bir gelişim temposu taşımaktadır. Modern aile, genç evli çiftin temsil ettiği bir *ikili ünite* ile başlamakta, sonra çocuk sayısı nisbetinde büyümekte ve çocukların yetişmesiyle tekrar iki kişiye düşmekte, başka bir deyimle, *sonunda* bir »kalıntı aile« si haline gelmektedir.

Büyük aile tipi ise, tamamen gelişmemiş, sadece iz şeklinde hâkim olduğu yerlerde dahi, bu gelişim temposunu paylaşmamaktadır. Büyük aile, bütün nesiller sistemini, *olduğu gibi* barındırmaktadır; Bu aile daima «tam kadrolu» dur. Tek *fark*, aile fertlerinin zamanla değişik mevkiler işgal etmeleridir. Aşağıdan yukarıya doğru gelişen genç nesil, ailenin içine girmekte, dolayısıyla herkes bir *üst* kademeye kaymaktadır. Şuhalde büyük aileden küçük aileye *geçiş*, sadece *kanunî* bir değişiklik mânasına gelmemekte, aileye farklı bir bünye, değişik bir hayat temposu ithal etmektedir.

Modern ailenin her yerde müşahadesi kabil gelişim temayülü, çocuk sayısının gittikçe *azalmasıdır*. Büyük aile mefhumu; ailede çocuk sayısının yüksek olduğuna değil, sadece ikiden fazla nesilden ibaret olduğu mânasına geliyordu. Modern ailenin çocuk sayısı ise, normal olarak endüstrileşmeden önceki devir hattâ 19 cu yüzyılın ilk yarısına nisbetle, daha *düşüktür*.

Doğum sayı ve seyrine ait problemi, daha doğrusu doğum nisbetinin *gerileme* meselesini, burada etraflı bir şekilde ele alamayacağız. Böyle bir tetkiki, ancak tam bir nüfus teorisi çerçevesinde gerçekleştirmek mümkündür. Bu se-

beble sadece bugünkü ailenin yapısını ilgilendiren meselelere temas etmekle yetineceğiz.

Her nüfus istatistiki, 19 cu yüzyıl endüstri memleketleri için, aşağıdaki *karakteristik* hareketlere işaret etmektedir: Doğum sayısı, yani her yıl 1000 nüfus başına düşen doğum miktarı, bütün mem'leke'lerde önemli şekilde düşmektedir. Bu sayı, yuvarlak rakkamlarla, son yüz yılda hemen hemen *yarıya* düşmüştür. Bu arada muhtelif memleket ve bölgelerde, burada etraflıca belirtmiyeceğimiz farklılaşmalar da, müşahede olunabilir.

Almanya'da doğum sayısı, 1850 sırasında 35 - 40 arasında bulunuyordu. En yüksek nisbet Almanya'da 1870 yılında kaydolunmuştur. O zamandan bu yana bu *sayı*, ilk önceleri çok yavaş, sonra 1905 de birdenbire süratle düşmüştür. Münhaninin bu sert düşüsüne, bir kere daha Birinci Dünya Harbi sırasında şahit oluyoruz. 1950 de Batı Almanya'daki doğum sayısı, 16 - 17 arasında, yani esas seviyenin yarısına düşmüş bulunmaktadır. Diğer Avrupa memleketlerinde de, doğum sayısında buna benzer bir *düşüş* kaydolunmuştur.

Doğum sayısı, bilindiği üzere her zaman ölüm sayısı, yani her yıl 1000 nüfus başına düşen ölüm miktarı ile birlikte mütalâa edilmelidir. Böylece bu *iki sayı* arasındaki fark yardımıyla, doğum artışı elde edilebilir. 1850 yılında Almanya'da 25 civarında bulunan ölüm sayısı da, son yüz yıl içinde düşmüştür. Başka bir deyimle, *sağlık* şartlarının düzelmesi ve tıbbın ilerlemesi, genel hayat süresinin *uzamasını* mümkün kılmıştır.

Bu sayede ortalama hayat süresi yükseldiği gibi, yeni doğanlar küçük çocukların ömür süresi de artmış yani birinci yılını idrak eden küçük çocukların sayısı, *önemli* bir şekilde yükselmiştir. Düşen doğum sayısı ile ölüm sayısı, 1905 yılına kadar aşağı yukarı paralel bir seyir takip etmiştir. Bunun neticesinde doğum artışı, hemen hemen müstakar seviyesini muhafaza etmiştir. 1905 den sonra ölüm sayısı, hayli *düz* bir seyir takip ettiği halde, doğum miktarı çok sert bir şekil'de düşmüştür. İki münhaninin gittikçe yaklaşması sebebiyle, doğum artışı gittikçe daralmıştır. Bu *artış*, bugün birçok Avrupa memleketlerinde ancak *cüz'i* bir nisbet arz etmektedir.

Bu esas rakamlar, nüfus teorisi bakımından, çok daha etraflı bir tahlile tâbi tutulmak gerekir. Yeni doğanlarla küçük çocukların ölüm nisbeti bugün *asgarî* haddine ulaştırılmış bulunuyor. Öyleki bundan sonra, ancak birkaç derece daha düşürülebilecektir. Başka bir deyimle canlı olarak dünyaya gelen çocukların yaşama şansı, hemen hemen azamî haddine ulaşmış bulunmaktadır. Bu vakıa, bilhassa münferit aile görüşünden hareketle çocuk sayısının azalmasını izah etmektedir. Eski devirlerde ailelerde görülen *yüksek* çocuk sayısının sebebi, tamamen değilse de kısmen, vuku bulan veya birlması muhtemel olan kayıpların yerlerini *telâfi* etmek maksadında saklıdır. Bu durum, her çocuk

için artmış bulunan yaşama şansı neticesinde, tamamen değişmiştir. Doğumların azalması, bir bakıma çocuk ölüm nisbetinin azaltulmasına verilen mânâlı bir cevaptır.

Fakat iş bununla *bitmiş* değildir. Ayrıca gerçek bir doğum azalması ve ailenin küçülmesi olayı ile de karşı karşıya bulunmaktayız. Bu bakımdan da muhtelif memleketler, şehir ve taşra iskân bölgeleri ve herşeyden önce nüfusun köylü olan ve olmıyan kısımları arasında, önemli *farklar* mevcuttur. Büyük şehirler öteden beri doğum sayısının düşüşünde öncülük etmişlerdir ve bugün de bu alanda başta gelmektedirler.

Bu farkların, büyüklük derecesini ve temayül istikametini belirtmek gayesile harpten sonraki yıllarda Batı Almanya'da yapılan bir araştırmadan elde edilen bazı nisbetleri gözden geçirelim. Bu araştırma neticesinde şu sayılar elde edilmiştir :

Şehir aileleri	Köyde oturan		
	Köylü olmayan aileler	Köylü aileler	
1 - 2 çocuk	37	26	7
3 »	28	33	11
4 »	20	23	23
5 »	8	10	23
6 ve daha fazla çocuk sahibi aileler	7	8	28

Bu araştırmanın konusunu teşkil eden aileler, çocuk sayısının tabii olarak taayyün ettiği bir kısmı teşkil etmektedir. Zira *örnek* olarak alınan aileler, genç olmayan orta yaşlı çiftlerdir. Şehirli ailelerle taşrada oturan fakat köy aslından olmayan aileler arasında, bariz bir *paralel* göze çarpmaktadır. Çünkü şartlar, her ikisinde fazlasile birbirini andırmaktadır. Bu vakıa, ziraat sosyolojisi bahsinde ortaya atıldığı üzere bu unsurların şehir yaşayış alışkanlıklarını köye getirdikleri tezini kuvvetlendirmektedir. Buna karşılık, köylü ailelerle şehir ailesi arasında, çok büyük *farklar* göze çarpmaktadır. Esasen köylü ailelerde sayıların *ağırlık* merkezi, tamamen değişik bir nisbet üzerinde toplanmaktadır.

Nüfus teorileri ve aile sosyolojisi ile meşgul olan bütün bilginler, doğum sayısının bugünkü gerilemesinde en *müessir* âminin, doğum tahdidi (birth control) olduğunu kabul etmektedirler. Çocuk sayısı bakımından, şehir ve taşra ile çeşitli toplum tabakaları arasındaki uygunluk, herşeyden önce doğum kontrolü tatbikatının her yere *nüfuz* ettiğini teyit etmektedir.

Evlilik içi doğum tahdidi, hiç bir suretle çocuk sahibi olmama şeklinde tezahür etmemektedir. Çocuksuz evlilikler, hemen her zaman tâbii sebeplerin neticesidir. Doğum kontrolünün *gayesi*, çocuk sayısını, *kasdî* olarak sınırlandırmaktır. Bu sınırlandırma keyfiyeti, hem çocuk sayısına hem de doğumun ta-

rihine göre âyarlanmaktadır. Böylece aile, bizzat tesbit etmiş olduğu bir hayat plânına uygun olarak belirli bir nesli idame normunu yüklenmektedir. Bu âyar-lama, gittikçe kuvvetlenen ölçüde çocukların doğması istenilen zaman *kesimine* taallûk etmektedir.

Çocuklar, bugün ya işçilerde olduğu gibi, erkeğin en verimli kazanç yıllarının, çocukların yetişme devresile *denk* düştüğü evliliğin ilk yıllarına rastlatılmaktadır. Yahutda daha çok görülen şekilde, evliliğin sonraki yıllarına tâlik edilmektedir. Bu geciktirmenin başlıca sebebi, bazı mesleklerin çok uzun bir tahsil süresi gerektirmeleri ve gelir münhanisinin ancak uzun bir müddet sonra *zirveye* çıkmasıdır. Şurası muhakkaktır ki, çocuk sahibi olma arzusu, daima mevcuttur; yalnız bu istek, rasyonelleştirilmektedir. Sert bir ifade ile insan, çocuk sahibi olmuyor; çocuk sahibi olmağa karar veriyor.

Bu mülâhaza ve kararlar, tabii çocukların *sayısı* ile de ilgili bulunmaktadır. Ailenin ortalama olarak küçülmesinin başlıca sebebi de, bu *esasta* saklıdır. Başka bir deyimle bu sebep, dörtten *az* çocuk sahibi ailelerin çoğalmasına müessir olmaktadır. Yukardaki tabloda, şehirli ailelerin üçte ikisinin, bu durumda oldukları görülmüştü. Bu arada rol oynayan bütün saikleri, tek bir başlık altına toplamağa imkân yoktur.

Esasen bu saikin her zaman *eşit* olması şart değildir. Bu saikler, daha yüksek bir hayat standardı elde etmeğe, daha fazla masrafta bulunabilmeğe taalluk edebileceği gibi, alışılmış veya tabii telâkki edilen hayat standardını hiç olmazsa muhafaza kaygusuna da dayanabilir. İnsanların büyük bir kısmının *sabit* bir gelire (maaş veya ücret) dayandıkları ve tabii yardımcı kaynakların yokluğu sebebiyle her masrafın daima nakdi yoldan karşılandığı bir hayat düzeninde, 4-5 nüfuslu bir ailenin erişebileceği bir hayat standardının, 7-8 nüfusla muhafaza edilemeyeceği basit bir *hesap* meselesidir.

Nihayet bu saikler arasında, tamamen sarih ana hatlarla belirmese dahi düşük bir çocuk sayısının, halen de çocuklara daha uzun ve masraflı bir tahsil sağlama imkânını vererek *yükselme* şanslarını artırma imkânını daha kolay sağladığı düşüncesi de rol oynamaktadır. Bu hususta girişilmiş bulunan bütün *özel* araştırmalar, vakıaların büyük çoğunluğunda bunun asıl müessir *âmil* olduğunu göstermişlerdir. IV üncü bahište incelediğimiz halen genişlemiş bulunan dikey hareketlilik, ferde birçok yükselme şansları vermekte bunları yetiştiren gençliğe daha fazlasile sağlamaktadır. Modern aile, işte nesillerin bu *yükselişini* hareket haline getiren ve devam ettirmeğe azmetmiş bulunan organdır.

Bugünkü ailede müşahade edilebilen *diğer* bir gelişim temayülü, ailenin kemmi varlığı ile yalnız dolayısıyla ilgilidir. Bu temayül, ailenin esas bünyesi bakımından önemlidir. İkâmet yeri ile iş yeri arasında gittikçe artan *ayrılık*, aile ve işletme düalizmini daha bariz bir şekilde belirtmektedir.

Bunun tam *aksi*, köylü yaşayış tarzında saklıdır. Burada aile ve ekonomi işletmesi, *müşterek* bir damın altına girmiş bulunmaktadır. Köylü ailesinin şehirli aileden farklı bir bünye yapısına sahip olması, bu yönden de bir izah şekli bulmaktadır. Aile, köyde daha önce de belirttiğimiz üzere, yüksek ölçüde bir *çalışma* cemaatidir. Endüstrileşmeden önceki devirde aile ve işletme. ev idaresi ve meslekî faaliyet, köylü olmayan çalışma sahalarında da birleştirilmiş bulunuyordu. Mes. el sanatkârı, evinin bir köşesinde bir imalathane kuruyor ve çalışmaya başladığı zaman, sadece bir odadan diğerine geçiyordu. Bu duruma bugün de mahdut ölçüde rastlanılabilir. Keza endüstrileşmeden önceki devirde, büyük bir tüccar veya iş adamının, evini hem ticarethane hemde ikamet-yeri olarak kullanması, son derece *yarıgm* bir tezahürdü. Bu sistemde büro, imalathane ve depoların, altı katı işgal etmelerine karşılık, evin *üst* tarafı, ailenin oturmasına tahsis edilmektedir.

Bu *iki* hayat alanı, bugün bilhassa büyük şehirde birbirinden uzaklaşmış veya *parçalanmış* bulunmaktadır. Bu gelişimin neticesi olarak aileyi geçindiren iş münasebeti, hem mekân itibariyle hem de *mânevi* bakımdan evden uzaklaşmıştır. Çocuklar, gerçi babalarının hangi işletmede çalıştığını biliyorlar, fakat meşgul olduğu işin nevi, onlar için tamamen meçhuldür. Başka bir deyimle aile, saf bir *istihlâk* cemaati haline gelmiştir. Bu durum, bilhassa birkaç aile ferdinin değişik işletme ve müesseselerde çalıştığı ve sabahtan evi terkedip sadece akşamları tekrar toplandıkları hallerde *aşıkâr* bir şekil almaktadır:

Çalışma zamanının kısaltılmasından elde edilen serbest zamanın uzatılması, bu *görüş* açısından hareketle, önem kazanmaktadır. Çünkü bu boş vakit, saf bir istihlâk temeline dayanan aile hayatını, yeniden perçinlemeğe ve kuvvetlendirmeğe imkân hazırlamaktadır. Gerçi bu serbest zamandan, çoğu defa bu yolda faydalanılmamaktadır; fakat hiç olmazsa, böyle bir imkân mevcuttur.

Bu bahiste, bugünkü aile yapısının en derin köşelerine kadar *sinen* ve esaslı bir değişiklik yaratan *iki* gelişime daha yer vermek gerekir. Bunlardan birincisi, eski ev idaresince ifa edilen *görevlerin*, gitide tasfiye edilmesi ve onların yerine endüstri mamullerinin geçmesidir. Eskiden şehir evlerinde nelerin yapıldığı göz önüne getirilirse, bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Eskiden *ev* kadını, ekmeğini bizzat pişiriyor, et kavuruyor, sucuk hazırlıyor, sabun imal ediyor, ilâç yerine geçecek ot ves. kurutuyordu.

Bir eski zaman mutfağı, bugün de tam teşkilâtlı olarak muhafaza edildiği yerlerde evde imal edilenleri, mevcut âletler yardımıyla canlandırmaktadır. Halen ev idaresinin diğer iş sahalarından ayrılması vetiresinin başlangıcını bilhassa bu *misallerde* görüyoruz. Bu terimden maksat, ev idaresinin eski faaliyetlerinden çoğunun terkedilmesi ve onların yerine *gerekli* malların, endüstrice imal edilmesi sebebiyle, *satın* alınması yoluna gidilmesidir. Bu arada *konserveler*, çok önemli bir rol oynamaktadırlar. Bu gelişim vetiresi, her yerde cari ol-

makla beraber, Amerikan endüstrisinde en ileri şeklini bulmuştur. Bu gelişimin doğurduğu neticeleri mes. sırf satılmak üzere hazırlanan konserveler veya dolaba kaldırılmak üzere çamaşır fabrikalarından eve getirilen temiz çamaşırlardır.

Diğer bir gelişim vetiresi, dışardan göze çarpmamakla beraber, ailenin iç bünyesine daha derinden nüfuz etmektedir. Bu konuda ailenin «oyulma» sından veya «yükten kurtulma» sından, daha doğrusu, bir görev kaybından bahsolunabilir. Zira aile, sadece ekonomik görevlerinin bir kısmını kaybetmekle kalmamış, bu eksilme mânevî alana da sirayet etmiştir. Gerçi cemiyet ve devletin büyük teşkilâtı bu ödevlerin bir kısmını, üzerine almıştır. Bu yoldan sözü geçen ödevler, tamamen silinmemekle beraber, aile yükü daha geniş veya dar ölçüde hafifletilmektedir.

Çocuk kreşi dahil, okul müessesesinin her alanda genişletilmesi, aileye düşen terbiyeci görevlerden bir kısmının, ondan alındığı mânasını taşımaktadır. Bu arada sosyal güvenlik ve yardım faaliyetlerinin genişlemesi de, aileyi eskiden tek başına yüklediği yakın veya uzak akrabaların bakımı gibi bazı ödevlerden kurtarmaktadır. Hareket noktası olarak, ailenin, mes. eski Roma'da olduğu gibi, dinî ayinlerin de merkezi olan zengin muhtevalı halini gözönünde tutarsak, sözü geçen gelişim vetiresini, âdeta âmme müesseselerinin aileye karşı giriştiği bir mücadele şeklinde yorumlamak gerekir.

Âmme müesseseleri, gerek muhteva gerekse kudret zenginlikleri ile adeta aile müessesesine karşı rekabete girişmektedirler. Böylece dinî âyin'ler, dinî cemaatlar tarafından deruhte edilmektedir. Öğretim ve eğitim, devlet okullarına geçmiş durumdadır. Birçok bakım ödevleri, çeşitli sosyal yardım müesseseleri tarafından paylaşılmaktadır. Ayrıca bugünkü âmme müesseseleri, eğlence, kültür ve yetiştirme alanlarında da, birçok teşebbüslere girişmektedirler. Bu gelişimin canlı bir örneği de evdeki kütüphane yerine, umumî kütüphanelerin kurulmasıdır.

Amerikalı sosyolog W. F. Ogburn, «Aile ve görevleri» (1943) adlı eserinde, yukarıda sıraladığımız son gelişimleri, şu formüle bağlamış bulunmaktadır: Ailenin müessesevi görevleri, gittikçe artan bir ölçüde sosyal hayata hâkim olmağa başlamıştır. Bu müşahade, gerçekten aileye tesir eden gelişimin yönünü tâyin etmektedir. Alman sosyologu H. Schelsky, ailenin «içe doğru yönelme» sinden bahsederken, aynı temâyüle işaret etmektedir.

Eskiden aileye objektif muhtevasını kazandıran çeşitli çok sayıda objektif ödevler, geniş ölçüde aile fertlerinin şahsî münasebetine bağlı bulunuyordu. Başka bir deyimle, bu şahsî münasebetler, her zaman bu objektif ödevler temelinde dayanıyordu. Bu görevlerin kaybı ve onların âmme müesseseleri tarafından yüklenilmesi, ailenin ağırlık merkezi, artan ölçüde sırf şahsî münasebet ve duygulara kaymış bulunmaktadır. Aile, şahsiyetlerin ahenkleştirilmesine dayanmak suretile, çok daha yüksek ölçüde şahsî bir yapı haline gelmektedir.

Hiç şüphesiz ki, aile, bu yüzden yapı, itibarile, iç buhranlara karşı daha *elverişli* bir müessesese halini almıştır. Ancak bu konuda iki noktanın daha ilâvesi gerekmektedir; Bunlardan biri, bu durumu, sadece bir tehlikeyi değil, aynı zamanda bir *şansı* da temsil etmesidir. Bu şansını bilhassa «içeride doğru yönelme» mefhumu ile ifade etmeğe çalıştık.

Bundan başka ailenin, başka müesseselere görevlerinden bir kısmını aktarmasına karşılık hâla da *telâfi* edilemeyen ve başka müesseselerce yerine getirilemeyen görevleri vardır. Ailenin bütün mukavemeti ve istikrarı bu noktaya dayanmaktadır. İnsanlar arasındaki, tamamen şahsî münasebetler, bazı hallerde çok değerli bir yapı haline gelebilir. Fakat sadece şahsî bağlara dayanan bir aile müessesesi, bütün bir sosyal düzenin *hâmili* olmağa kâfi değildir. Gerçekten de modern ailenin, insanların iç münasebetlerine bağlı olan bir sürü görevi daha vardır. Bu görüş, diğer bahislerde defalarca belirtildiği üzere - modern aile sosyolojisinin hareket noktasını teşkil etmektedir.

Yapılan bütün araştırmalar şunu açıkça göstermiş bulunuyor ki, aile, bilhassa 1945 den sonraki sefalet ve buhran devirlerinde, birçok kimselerin tasavvur edemeyeceği kuvvetde bir *istikrar* ve selâbete malik olduğunu isbat etmiştir. Bunun bellibaşlı sebebi, *ferdî* bir cemaat hayatı olan ailenin, *üyeleri* için, bir *sığınak* teşkil etmesidir. Bu sığınak, âmme düzeninin izmihlâl ve iflâsı sırasında tek *destek* görevini ifa etmiştir. Diğer yandan âmme düzeninin yıkılması, aileye normal zamanlarda kaybettiği veya kurtulduğunu sandığı bir çok ödev ve görevleri *yeniden* yüklemiştir. Aile, bilhassa son on yılda, olağanüstü büyük bir intibak kabiliyetine sahip olduğunu isbat etmiştir. Bu intibak kabiliyeti, herşeyden önce ailenin her eşit sosyal ödevleri yüklenmeğe elverişli bir nüve teşkil etmesinden ileri gelmektedir.

Tablo : I

TÜRKİYE'DE ŞEHİRLEŞME

Şehir (İl, ilçe merkezleri) ve köylerde nüfus
(İdarî taksimat esası)

	<u>Şehir</u>	<u>%</u>	<u>Köy</u>	<u>%</u>
1927	3 301 000	24,1	10 347 000	75,9
1935	3 802 000	23,5	12 356 000	76,5
1940	4 346 000	24,3	13 475 000	75,7
1945	4 687 000	24,9	14 103 000	75,1
1950	5 379 000	25,6	15 568 110	74,4
1955	6 873 000	28,4	17 247 952	71,6

(1927 - 45) rakamları İstatistik yılı 1953 s. 60, T. 26 dan.

1950 ve 1955 genel n. s. % 10 ör. usulü ile elde edilen Türkiye neticeleri'ne göre : (S. 6, No. 3)

Tablo : II

TÜRKİYE'DE BÜYÜK ŞEHİRLERİN GELİŞİMİ

Nüfusu 100.000 + olan şehirler

	<u>Sayı</u>	<u>Nüfus</u>	<u>Şehirler N. a oranı</u>	<u>Genel N. a oranı</u>
1927	2	844 781	25,5	6,1
1935	3	1 034 827	27,1	6,3
1940	3	1 134 953	26,0	6,3
1945	4	1 386 446	29,5	7,3
1950	5	1 735 117	32,9	8,2
1955	6 *	2 406 250	35,0	9,9

*) İstanbul, İzmir, Ankara, Adana, Eskişehir, Bursa.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Sosyolojinin eski sistemleri :

- Adam FERGUSON: Essay on the History of Civil Society, 1767
Auguste COMTE: Cours de philosophie positive, 1830 - 42
Herbert SPENCER: The Principles of Sociology, 1860
The Study of Sociology, 1873
Lorenz von STEİN: Geschichte der sozialen Bewegung in Frankreich, 1850
Wilhelm Heinrich RİEHL: Naturgeschichte des deutschen Volkes, 1851 - 54
Karl MARX: Das Kapital, 1867 - 90
Ferdinand TÖNNIES: Gemeinschaft und Gesellschaft, 1887

Yeni sosyoloji sistemleri (aşağı yukarı 1900 den sonra)

- Emile DÜRKHEİM Eléments de sociologie, 1889
» » Les règles de la méthode sociologique, 1895
» » La division du travail social, 1893
» » Le suicide, 1897
Vilfredo PARETO Trattato di sociologia generale, 1916
(Fransızca olarak : Traité de sociologie générale, 1917 - 1919)
Max WEBER : Wirtschaft und Gesellschaft (Grundriss der Sozialökonomie, Band III), 1922
» » Gesammelte Aufsätze für Soziologie und Sozialpolitik, 1924
» » Gesammelte Aufsätze für Religionssoziologie, 1920/21
Franklin H. GİDDİNGS. The Principles of Sociology, 1896
» » The Scientific Study of Human Society, 1925
Albion W. SMALL: General Sociology, 1905
Gabriel TARDE Les lois d'imitation, 1889
» » Les lois sociales, 1890
George SİMMELE Soziologie, 1908

Franz OPPENHEIMER: System der Soziologie, 1922 - 23
Alfred VIERKANDT: Gesellschaftslehre, 1923
Alfred WEBER: Kulturgeschichte als Kulturosoziologie, 1935
Leopold von WIESE: System der allgemeinen Soziologie, 1924 - 29
Hans FREYER: Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft, 1930
T. PARSONS: Structure of Social Action, 1939

Eski ve yeni sosyolojiye ait seçme örnekler aşağıdaki eserde bulunabilir :

C. BOUGLÉ et F. RAFFAULT: Eléments de sociologie. Textes Choisis et ordonnés, 1950

Amerikan sosyolojisine giriş için şu eser tavsiye olunur:

HOWARD W. ODUM American Sociology, 1951

Ziraat sosyolojisi :

P. A. SOROKİN C. C. ZIMMERMAN and C. F. GALPİN A Systematic Source Book in Rural Sociology, 1930

T. L. SMİTH: Sociology of rural life, 1947

Leopold von WIESE Das Dorf als soziales Gebilde, 1928

Gunther IPSEN: Das Landvolk, 1932

Şehir ve jeopolitik :

P. A. SOROKİN and C. C. ZIMMERMAN: Principles of Rural Urban Sociology, 1929

PARK - BURGESS McKENZIE: The City, 1925

L. MUMFORD: The Culture of City, 1928

N. P. GİST and L. A. HOLBERT: Urban Society, 1945

R. S. and H. M. LYND: Middletown, 1929

R. HEBERLE und F. MEYER: Die Grosstaedte im Strom der 1937 Binnen Wanderung,

Eisabeth PFEİL: Grosstadtforschung, 1950

Aile sosyolojisi :

G. P. MURDOCK: Social Structure, 1949

C. LÉVY STRAUSS: Les formes élémentaires de la parenté, 1949

Ruth BENEDİCT: Patterns of Culture, 1934

René KÖNİG: Materialien zur Soziologie der Familie, 1946

A. MYRDAL: Nation and Family, 1945

William F. OGBURN: The Family and its Function, 1934

Helmuth SCHELSKY Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart, 1950

Endüstri sosyolojisi :

Werner SOMBART: Der moderne Kapitalismus, 1902 - 28

D. C. MILLER and W. H. FORM: Industrial Sociology, 1951

Ernst MICHEL : Sozialgeschichte der industriellen Arbeiter Welt, 1958

George FRIEDMANN: Problèmes humaines du machinisme industriel, 1950

William F. OGBURN: Social Change, 1922

Charles H. COOLEY Social Organization, 1909

Peter F. DRUCKER :The New Society, 1949

Elton MAYO: The Social Problems of an Industrial Civilization, 1945

Hendrik de MAN Der Kampf um die Arbeitsfreude, 1927

Arnold GEHLEN : Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft, 1949

İsim İndeksi

— A —

d'Alembert : 45, 46, 47
Ammon, Otto : 60
Angelo, Michel : 31
d'Aquin, Thomas : 38
Aristo : 38
Avernarius, Richard : 66

— B —

Bachofen : 174
Bastian : 60
Bonald : 44
Otto Brunner : 138
Burgess : 163

— C —

Clark, Colin : 129, 146
Comte, Auguste : 2, 4, 5, 16, 19, 47,
49, 50, 51, 52, 62, 63, 70
de Coulanges, Fustel : 60

— D —

Darwin : 60
Descartes : 43
Diderot : 45
Dilthey, W. 4, 5, 62, 63
Dürkheim, E. : 15, 22, 64, 71

— E —

Eflâtun : 38
Ellwood, Ch. A. : 61

— F —

Ferguson, A. : 2, 42
Fichte : 44
Frazer : 60
Friedman, Georges : 26

— G —

Geiger, T. 128
Giddings, Franklin H. 70, 72
Gierke : 60
Görres : 44
Grosse, Ernst : 170

— H —

Hegel : 44, 52, 53, 55, 56
Hellpach : 163
Hobbes : 38

— I —

Ipsen : 143

— K —

Kant : 43
Konfüçyüs : 38

— L —

Lagrange : 45
Leibniz : 43
von Lilienfeldt, Paul : 60, 62
Luthy, Herbert : 129

— M —

Mackenzie 163
de Maistre 44
Marx, Karl : 54, 56, 57, 104
Mayo, Elton : 26
Millar, John : 43
Montesquieu : 101
Möser, J. 135
Mumford : 163
Murdock : 172
Müller, Adam : 44

— N —

Napolyon : 31

— O —

Ogburn, W. F. : 187

Oppenheimer, Franz : 91

— P —

Pareto, V. : 15, 64, 66, 67, 68, 87

Park : 163

Pfeil : 163

Plenge, J. : 10

Poincaré, Henri : 66

— R —

Rickert, H. 31

Riehl, W. Heinrich : 23, 24, 27, 54,
58, 135

Reimer : 165

Roethlisberger : 26

Rousseau : 101, 134

— S —

Schäffle, Albert : 60, 62

Schleimacher : 44

Schmoller : 61, 68, 71

Schelling : 44

Simmel, Georg : 4, 5, 164

Simon Saint : 16, 27, 48, 49

Small, A. W. : 61, 70, 72

Smith, Adam : 37

Sokrat : 31

Sombart, W. : 42, 43, 61, 112, 160,
164

Sorel, George : 19

Sorokin : 163, 164, 165

Spann, O. 20

Spencer, H. : 5, 19, 51, 60, 62, 70, 72

Spengler, Oswald : 135

Spinoza : 38, 43

von Stein, Lorenz : 16, 54, 55, 56

Strauss - Levy : 170

Sumner, William G. : 70

— T —

Tönnies, Ferdinand : 75, 135, 151,
164

Treitschke : 62

Turgot : 45, 47

— V —

Vierkandt : 164

Voltaire : 101

— W —

Ward, , Lester F. 70, 72

Weber, Max : 15, 18, 33, 63, 64, 68,
69, 71, 87, 88, 89, 136, 156, 158,
160

Westermarck : 170

Wundt : 60, 71

— Z —

Zimmerman : 163

Kavram İndeksi

— A —

- Açıklılık : 130
Aile : 22, 78, 149, 165, 169, 180
  Ana hukuku — 171
  Büyük — 172, 181, 182
  Endüstri toplumu ortasında — :
  180
  Köylü — 186
  Küçük — 173, 181
  Modern — 127
Almende : 138
Asansör (elevator) 127
Avunkulat : 175

— B —

- Baba ve ana hukuku : 173
Beşerî münasebetler : 86
Birleşik Amerika : 64
Birlik : 79
  Erkek —leri : 173
  Gizli — 79
  İşverenler —i 107
  Menfaat —leri 81
  Müşebbisler —i 83

— C —

- Cemaat : 73, 75, 84, 166
  Dil —ı 80
Cemiyet : 1, 3, 8, 40
  Burjuva — 52, 53
  — (toplum) realitesi 8, 12,
  34, 111
  — içinde yaşayan insan : 22
  —in tabii tarihi : 42
Charisma : 89

— Ç —

- Çapa ziraatı : 175

— D —

- Demokrasi : 96
Derebeylik : 139
Dernek kurma hakkı : 106
Devlet ve Cemiyet : 40, 54
Dilin Tarihçesi : 94
Doğum nisbetinin gerilemesi : 182
Doğum tahdidi (birth control)
184

— E —

- Ekonomi : 61
Eksöjen : 93
El Sanatkârları : 122
  —nın çalışma alan'arı : 123
El Sanatları : 122, 123
Endojen : 93
Endogamie : 178
Endüstri
  — bölgeleri : 116
  İskoçya bölgesi : 119
  — devleti : 52
  — İşçileri : 122
  İşçi topluluğu : 103
  — Merkezlerinin mekân bilgi-
  si : 116
  — yığılaşması 116
Eski Cermen ziraî statüsü : 138
Ev Sanatı : 134
Exogamie : 178, 179

— F —

- Fiziko Politika : 48

— G —

Gelişim : 51
Grup : 26

— H —

Hâkimiyet : 78, 87, 93
geleneksel — 89
karizmatik — 89
meşru — 89, 90
— yapısı : 91
Hareketlilik : 111
Dikey — 112, 121, 185
Yatay — 111, 155
Hayat Standardı : 109, 132, 185
Hinterland : 119
Hisar : 158
Hukuk Devleti : 101
Hukuk Sosyolojisi : 69

— İ —

İdeal tip : 69, 74
İdeolojiler : 18
İntilâl : 101
Siyasî — 55
Sosyal — 55
İlerleme : 19
İntihar : 65
İptidâî kavimler 170
İskân düzeni : 133
İstatistik : 29
İşçi sınıfları : 56

— K —

Kale : 158
Kapitalist ekonomik sistem : 57
Kast nizamı (düzeni) : 98, 125
Kat : 91
Kıymet Hükümleri : 13, 16, 15, 17, 18
—nden azadelik : 19, 68
Komsuluk : 151, 166
Köy : 118, 133, 151
— düzeni : 27
—lü isyanları : 100
lülük : 135
—lülerin serbestiye kavuşması,

derebeyliğin ilgası : 142
Küçük çocukların ölüm nisbeti : 183
Kültür : 1, 7
— ilimleri : 2

— L —

Levirat : 177
Lonca : 83

— M —

Maderşahîlik : 174, 175
Makam âsaleti (noblesse de robe) : 127
Marxizm : 104
Materyalist Tarih : 43
Medeniyet : 1
Meslekler : 96, 126
Meşru : 88
Millet : 80
Model : 75
Monogamie : 176
Mübadele : 179
Müştaklar (devrivation) 67

— N —

Nüfus kabartması : 117

— O —

Organizma : 49

— P —

Pazar : 156
Poligamie : 176
Politika : 16
Polyandrie : 176
Polygnie : 176
Pozitivizm : 45
Promiscuité (mutlak cinsî serbestlik) 170

— R —

Romantikler : 43
Ruhr Bölgesi : 120

Seçkinler (élite) 132
— in dolaşımı : 68
Sendika : 83, 86, 106
Sınıf : 102
Açık bir — sistemi : 154
— cemiyeti : 102
Tevsiyelenmiş (düzenlenmiş)
orta — cemiyeti : 108
— mücadelesi : 18, 57, 102
— tezaadlarının müesseseseleştirilmesi : 107
Simplistik : 66
Siyasi Partiler : 127
Sororat : 178
Sosyal :
— bünye : 7
— dinamik : 111
— politika : 105
— statik : 111
— tabaka : 11
— tabaka değişimleri : 124, 128
— uzviyet : 44
— yapılar : 22
— yükseliş ve iniş : 125
Sosyologizm : 2
Sosyoloji : 8
Aktüalite ilmi olarak — 35
— bir tecrübe ilmidir : 20
— normatif bir ilim dalı değildir : 14, 18
şekli (formel) — 4, 63
— tarihî değil, sistematik bir disiplindir : 32
— nin biyolojiye doğru yönelmesi : 60
— nin psikolojiye doğru yönelmesi : 60
Amerikan —si : 70, 127, 161, 180
Din —si : 70

İşletme —si : 25
Köy —si (rural sociology) : 134
Ziraat —si : 134
—k bir görüş : 9
Şehir : 113, 140, 155
Büyük — 114, 159
Modern Endüstri —si : 157
Müstahsil —i : 157
Müstehlik —leri : 157
— nüvesi : 161
—leşme : 114
—e göç : 114
Şövalyelik : 124

— T —

Tabaka : 91
Orta — 11
—laşma 122
Tabii halde yaşayan topluluklar:60
Tabii Hukuk : 20, 21, 41
Tecrübe : 23, 24, 25, 27, 29
Teşkilât : 9
Tortu (Residu) 67
Totemizm : 179

— U —

Ulaştırma tekniği : 113

— Ü —

Üç hal kanunu : 47, 48

— Z —

Zecir (la contrainte) 65
Zümre : 58, 95
— cemiyeti : 18, 94, 126
— mücadeleleri : 99

SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ YAYINLARI

Yayın No.	Müellifi	Kitabın Adı	Fiyatı Krs.
1	(*) Hüseyin Avni Göktürk	Miras Hukuku	190
2	Cezmi Erçin	Bütçe Nazariyatı Ve Tatbikatı	125
3	(*) Ethem Menemencioğlu	Devletler Umumi Hukuku C— I	230
3	Ethem Menemencioğlu	Devletler Umumi Hukuku C— II	150
4	(*) H. Atif Kuyucak	Ticaret Hukuku	200
5	(*) H. Atif Kuyucak	Muhasebe Prensipleri	300
7	(*) H. Atif Kuyucak	Para Ve Banka C— I	300
8	Celâl Aybar	İstatistik Dersleri	165
9	(*) Adolf Merkl (B. T. Şaman)	Umumi İdare Hukuku	300
10	Ali Fuat Başgil	Ana Hukuku Dersleri	350
11	Z. M. Alsan	Devletler Hukuku Dersleri	750
12	(*) Ernst Reuter	Komün Bilgisi	200
14	(*) Azız Köklü	Türkiyede Para Meseleleri	250
15	(*) H. Avni Göktürk	Türk Medeni Hukuku C— 2	600
15	(*) H. Avni Göktürk	Türk Medeni Hukuku I. Kitap	485
16	(*) Fehmi Yavuz	Köy İdaremizin Maliyesi	200
18	(*) Turhan Feyzioğlu	İdare Hukukunda Emprevizyon Nazariyesi	150
19—1	(*) Turhan Feyzioğlu	Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Kazal Murakabesi	550
20—2	(*) İ. H. Karafakih	Hukuk Mahkemeleri Usulü	470
21—3	Fehmi Yavuz	Ankara'nın İmarı Ve Şehirciliğimiz	200
22—4	(*) İ. H. Görelli	İl İdaresi	600
23—5	Z. M. Alsan	Müşterek Emniyet Problemi	110
24—6	Sadun Aren	Veraset Vergisi Üzerinde Bir Deneme	260
25—7	Arif Payaşoğlu	Siyasi Partiler	200
26—8	(*) Yavuz Abadan	Amme Hukuku Ve Devlet Nazariyeleri	700
27—9	Seha L. Meray	Milli Yetki Meselesi	330
28—10	Kudret Ayiter	Medeni Hukukta Tasarruf Muameleleri	270
29—11	Z. M. Alsan	Silâhsızlanma Problemi	180
30—12	(*) Ahmet Şükrü Esmel	Siyasi Tarih 1919 — 1939	500
31—13	Fehmi Yavuz	Şehircilik Ders Kitabı	330
32—14	Bahri Savcı	İnsan Hakları	600
33—15	A. Suat Bilge	Tebaanın Yabancı Memleketlerde Diplomatik Himavesi	250
34—10	Fahir A. Armaoğlu	Seçim Sistemleri	300
35—17	Erwin Graue	(Nejat Bengül)	
36—18	İ. H. Görelli	İktisat Ders Notları II Fasikül	200
37—19	Cahit Talas	Devlet Şurası	600
38—20	Roy G. Blakey (Reşat Aktan)	Sosyal Güvenlik Ve Türk İşçi Sigortaları ..	300
40—42	Marşal E. Dimok (Nermin Abadan)	Maliye Ders Notları I. Fasikül	350
41—23	(*) Cumhur Ferman	Amme İdaresinin Prensipleri	150
44—26	Reşat Aktan	Bilânço Teorileri	350
45—27	Hamit Sadi Selben	Türkiye'de Ziraat Mahsülleri Fiyatı	800
46—28	(*) Cahit Talas	Türkiye Coğrafyasının Anahatları	460
47—29	(*) Cemal Mıncıoğlu	İçtimâl İktisat Dersleri	900
48—30	(*) Bülent Daver	Personel İdaresinde Beşeri Münasebetler	500
49—31	(*) Cemal Aygen	Türkiye Cumhuriyetinde Lâiyklik	500
50—32	Nermin Abadan	Teşrii Faaliyetinden Dolayı Devletlerin Hukuki Mesuliyeti	250
51—33	Şehircilik Ens.	Halk Efkârı	400
52—34	E. Kurnow - (S. Aren)	İskân Ve Şehircilik Haftası Konferansları	350
53—35	G. H. Flanz (Ş. Mardin) N. Erder A. (Sinanoğlu)	Araştırma Kitabı	100
54—36	E. Kurnow - S. Aren	XIX. Asır Avrupasında Anayasa Hareketleri	200
57—39	Arif T. Payaşoğlu	Türkiye'de Bütçenin Hazırlanışı	175
58—40	(*) A. Gorvine	Seçimler Ve Oy Verme Üzerinde Yapılan Araştırmalarda Kullanılan Metodlar	200
		An Outline Of Turkish Provincial and Local Government	150

Yayın No.	Müellifi	Kitabın Adı	Fiyatı Krş.
59—41	S. K. Obut	Türk Hukukunda Yabancı Hakiki Ve Hük- Şahısların Aynı Haklardan İstifadesi	400
63—45	Ernst Kurnow	The Turkish Budgetary Process	250
65—47	Fehmi Yavuz	Şehirciliğimiz hakkında Mukayeseli Ra- porlar	200
	A. T. J. Matthews (Nermin Abadan)	Emergent Turkish Administratons	560
	A. T. J. Matthews (Nermin Abadan)	Yetişen Türk İdarecileri	500
69—51	İbrahim Öğretmen - F. Ya- vuz	Ankara'da 158 gece konu	110
70—52	Akif Enginay	Mukayeseli Bütçe	399

SIYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Cilt	Sayı	Fiyatı Krş.	Cilt	Sayı	Fiyatı Krş.
Sayfa	1	250	VIII	1—4	425
	2	250	IX	1	250
(*) I	3	250	IX	2	250
I	4	250	IX	3	250
I	1—2	500	IX	4	250
II	3—4	500	X	1	250
III	1—2	500	X	2	250
III	3—4	500	X	3	250
IV	1—4	1000	X	4	250
V	1—4	300	XI	1	250
VI	1—4	400	XI	2	250
VII	1—4	575	XI	3	1000
			XI	4	400

MALİYE ENSTİTÜSÜ YAYINLARI

Yayın No.	Ens. No.	Müellifi	Kitabın Adı	Fiyatı Krş.
39—21	1	Maliye Ens.	Türkiyede Ziral Makinalaşma	400
42—25	2	Cahit Talas	Avrupa Memleketlerinde Kira Politikası ...	120
45—27	3	İ. H. Ülkümen	Amme Maliyesi	175
49—31	4	Rıza Turgay	Federal Almanyada Merkez Bankacılığı ...	75
51—53	5	Bedrettin Seyhan	Garbi Almanya Federal Cumhuriyetinde İstihlak Vergileri	100
55—37	6	Gıyas Akdentz	Vergi Bakımından Gelir	40
56—38	7	Louis Pommery C. Talas	Yeni Zamanların İktisat Tarihi	700
62—42	8	Abraham Mey (Cumhur Ferman)	Türk Devlet Muhasebesi Üzerinde Düşünceler	75
61—43	8	Akif Erginay	İstihdam Ve Gelir Hakkında 1955-64 Arası 10 Yıllık İtalyan Gelişme Programı	225
63—45	9	H. Laufenburger (Turgut Omay)	Mukayeseli Bütçeler	225
64—46	10	Nazif Oker	Türk Vergi Sisteminin Anahatları	225
68—50	13	Richard Stone (Çeviren- ler: S. Aren A. Karaos- manoğlu, Nejat Bengül)...	Sosyal Hesaplar ve İktisadi Modeller	200

(*) İşaretili Kitapların mevcudu kalmamıştır. Diğerleri Fakülte Kütüphanesi ile müelliflerinden veya Milli Eğitim Vekâleti Yayın evlerinden satın alınabilir.

FAKÜLTE ÖĞRETİM ÜYELERİ VE YARDIMCILARI İLE ÖĞRETİM
GÖREVLİLERİ TARAFINDAN YAYINLANAN ESERLER

Ali Kemal Arar	Kara Ticaret Hukuku (1. Cilt)
Ali Kemal Arar	İcra ve İflâs Hukuku (2. Cilt)
Bülent Nuri Esen	İş Hukuku
Bülent Nuri Esen	Anayasa Hukuku
Seha L. Meray	Ceza Hukukunda Af
Fadıl Hakkı Sur	Maliye Dersleri (2. Cilt)
Hamit Sadi Selen	Türkiye Coğrafyası
Hamit Sadi Selen	Dünya Ticareti
Necmettin Ergin Ernst Reuter	Belediye Maliyesi
Rıfık Salim Burçak	Türk - Rus - İngiliz Münasebetleri (1791 - 1941)
Hüseyin Avni Göktürk	Medeni Hukuk (2. Cilt)
Muhlis Ete	Münâkalât
Muhlis Ete	İşletme Ekonomisi
Muhlis Ete	Para ve Kambiyo
Abdullah Aker	Ticaret Muhasebesi
Abdullah Aker	Vesikalar ve Muhasebe
Abdullah Aker	Logismografi (İtalyan Devlet Muhasebesi)
Abdullah Aker	Defter Tutma ve Malolma
	Ticaret İşleri
İsmail Hakkı Karafakih	Aynı Haklar (Wieland'dan)
Zeki Mesut Alsan	Devletler Hukukunda Yeni Gelişmeler
Zeki Mesut Alsan	Yeni Devletler Hukuku (2. Cilt)
Zeki Mesut Alsan	Milletlerarası Hayatın Düzeni ve Panamerikanizm
Kemal Fikret Arık	Evlilik Dışı Çocuğun Hukukî Durumu
Kemal Fikret Arık	Fevkalîde Zamlar Mevzuatı (İsviçre'nin 1930-1945 yılları mevzuatı tercümesi)
Kemal Fikret Arık	Federal Mahkeme Kararları (1945 - 1946)
Kemal Fikret Arık	Le Divorce et la Séparation de Corps
Kemal Fikret Arık	Umumî İktisada Giriş (G. Pirou'dan tercüme)
Turhan Feyzioğlu	Köy İdarelerimizin Malivesi
Fehmi Yavuz	La Responsabilité Internationale des Etats et son Application en matiere d'Actes Legislatifs.
A. Suat Bilge	İdarenin Denetlenmesi
Hasan Refik Ertuğ	Türkiye'de Sanayi Kredisi
Cumhur Ferman	İşsizlikle Mücadele (Tercüme: Milletlerarası Çalışma Bürosu Yayınlarından)
Cahit Talas	Tam Çalıştırmayı Sağlamaya Matuf Millî ve Milletlerarası tedbirler.
Cahit Talas	La Legislation du Travail Industriel en Turquie
Cahit Talas	Kötü Durumla Evlilik Dışı Çocuklar
Muammer Aksoy	Kötü Durumla Evlilik Dışı Çocuklar adlı esere ek.
Muammer Aksoy	Türk Devlet Teşkilâtında Personelin Yetiştirilmesi (Prof. J. B. Kingsbury ile birlikte)
Cemal Mihçioğlu	Employee Training in the Turkish - Public Service (Yukarıdaki eserin İngilizcesi).
Cemal Mihçioğlu	

Fiati : 500 Kuruş